

Монголын нууц товчоо

Гарчиг

1. УДИРТГАЛ
2. ТЭМУЖИННИЙ УГ ГАРАЛ БА БАГА НАСНЫ ҮЕ
3. ЧИНГИСИЙН ИДЭР НАС
4. МЭРГЭДИЙГ СӨНӨССӨН БА ТЭМУЖИНД ЧИНГИС ХААН ЦОЛ
СҮРГӨМЖИЛСӨН НЬ
5. ЖАМУХА БА ТАЙЧУУДТАЙ ТЭМЦСЭН НЬ
6. ТАТААРЫГ СӨНӨССӨН БА ВАН ХАНТАЙ ЭВДЭРСЭН НЬ
7. ХЭРЭЙД УЛСЫН МӨХСӨН НЬ
8. ВАН ХАН СӨНӨССӨН НЬ
9. ХҮЧҮЛҮГИЙН ДУТААСАН БА ЖАМУХЫН ДАРАГДСАН НЬ
10. ШАДАР ХИШИГТЭН ЦЭРГИЙГ БАЙГУУЛСАН НЬ
11. УЙГУР БА ОЙН ИРГЭДИЙГ ЭЗЭЛСЭН НЬ
12. ХЯТАД, ТАНГУД, САРТАУЛ, БАГДАД БА ОРОСЫГ ЭЗЭЛСЭН НЬ
13. АРВАН ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ

Судлаачид номын тухай

- Х.Пэрлээ, Нууц товчоонд гардаг газар усны зарим нэрийг хайж олсон нь :
Улаанбаатар. 1958.;
- Х.Пэрлээ, Монголын түүхэн нутгийн зарим уул усыг сурвалжилсан нь.
БНМАУ-ын ШУА-ийн мэдээ. № 3, 1962

Д. Майдар, Т. Майдар. Каменная колонна Ид Аваргын балгас. Монголын эртний түүх соёлын зарим асуудал . Улаанбаатар. 1972, х.151-156

УДИРТГАЛ

Хүн төрөлхтний соёл нь бичиг, зохиолтой гүн холбогдолтой. Аливаа үндэстний аж ахуй ба соёлын хөгжилт нь ургамал мэт ёсёж ирэхэд түүний ишийн хумьсан товч дэлгэж, уран зохиолын цэцгийг нээнэ. Індэстэн бурд ийм уран зохиолын анхны цэцэг, дурсгалт бичиг байна.

Орост X зууны үед зохиогдсон "Игорын Хорооны үг" гэдэг сайхан зохиол бий. Гуржид XII зууны үед Шота Руставелийн зохиосон "Барсан хэвнэгт баатар" гэдэг шулэглэсэн зохиол бий. Францад "Роландын дуулал" гэдэг их Карл хааны байлдааны түүхийг авч бичсэн зохиол бий. Грект "Илиада, Одиссей" гэдэг хэдэн мяанган жилийн урьд зохиогдсон сайхан улгэр бий.

Тэрчлэн манай монгол үндэстний анхны түүхт дурсгалын зохиол бол Монголын нууц товчоо гэдэг зохиол мөн. Нууц товчоог олон үндэстний эртний уран зохиолын нэрт дурсгалын бичгүүдтэй зэрэгцүүлэн тавьж жишээлэн хэлэлцэж болно. Тэр эрт холын цагт монголын ард түмний дотор уран угийг холбож, түүхт их явдлыг найруулан бичих цэцэн билэгтэй, гэгэн боловсролтой хувьс байсан байна. Нууц товчоог зохиосон хүний нэр байхгүй бөгөөд нууц товчооны дэвтрийн тоо хуваарь тодорхойгүй. 15 буюу 12 дэвтэр болж хуваарилагдах боловч 1908 онд хятадын нэг эрдэмтэн Ей Дэхуй оршил бичиж гаргасан Юань улсын веийн дармал Нууц товчооны эхэд 12 дэвтэр байна. Энэ нь чухам үнэн хуваарь нь мөн болоод тэргүүн арван дэвтэр нь урьд зохиогдсон ба дараа нэмсэн нь хоёр дэвтэр болно. Энэ нэмэлт хоёр дэвтэрт Ծгэдэй хааны веийн явдлыг бичсэн ба нөгөө уул зохиол арван дэвтэрт Монголын анхны гарлаас аваад Чингис хааны эцэс хүртэл болсон явдлуудыг тоочжээ. Булгүүдийг жагсаавал:

- Тэмүжиний уг гарал ба бага насын үе
- Чингисийн идэр нас
- Мэргэдийг сөнөсөн ба Тэмүжиний Чингис хаан цол ёргемжлэгдсөн нь
- Жамуха ба тайчуутдтай тэмцсэн нь
- Татаарыг сөнөсөн ба Ван хантай эвдэрсэн нь
- Хэрэйд улсын мөхссен нь
- Ван хан сөнөсөн нь
- Хүччүүгийн зугтаасан ба Жамухын дарагдсан нь
- Шадар хишигтэн цэргийг байгуулсан нь
- Уйгур ба ойн иргэдийг эзэлсэн нь
- Хятад, Тангуд, Сартаул, Багдад ба Оросыг эзэлсэн нь
- Чингисийн нас барсан ба Ծгедэйн хаан болсон нь

Эдгээр тоочсон булгээс узвэл Чингисийн веийн зөвхөн түүх мэт боловч үнэндээ тийм биш, ардын аман улгэрийн дээр үндэслэсэн бөгөөд тэр цагийн ардын дуу, цэцэг уг, шулэглэлийг ёргенеэр гаргажээ. Булг бурд хорь гучин шулэг байна. Хүний яриа ба хэлүүлсэн угс их төлөв шулэг байна. Энэ зохиолд эртний монголын хэлний аялгуу ба уг холбох найруулах хийгээд шулэглэсэн ба ургэлжилсэн зохиолын жишээ бурэн гарчээ.

Нууц товчоо бол XIII зууны үед Монголын их улс мандах цагт Монгол орны дотор болсон явдлуудыг чухам үнэнээр гаргаж бичсэн учраас түүхийн хосгүй баримт бичиг болжээ. Энэ зохиолд Монголын дотор болсон явдлыг дэлгэрэнгүй гаргах бөгөөд Монголын цэрэг гадагш довтолж байлдсан тухай төдий л дэлгэрэнгүй гарахгүй. Гэвч Монголын цэрэг баруун зүг довтолж байлдсан явдлыг тэр цагийн Иран улсын их сайд эрдэмтэн Рашид Эддиний зохиосон Монголын түүх нөхөж

егнэ. Рашид Эддин, энэ түүхийг XIV зууны үед, монгол сайд Болод чансан ба бусад хэдэн монгол хүнтэй хамтарч, Ираны монгол хааны номын санд байсан олон монгол номыг хэрэглэж байгаад зохиосон байна. Мөн Монгол, Хятадын холбогдолтой түүхт явдууд Нууц товchoоны дотор товч гарах боловч энэ тухай Хятадын түүхч нар их л дэлгэрэнгүйгээр бичсэн тул нехегдэж ирнэ. Юань улсын мөхсөний дараа Хятадын Мин улсын үед Монголын түүх, Юань ши гэдэг их судрыг зохиосон ба өөр ч олон зүйлийн Монголын түүхийн бичиг хягад хэл дээр бий.

Нууц товчоог монгол XVII, монгол нутагт зохиосон тул гадаадын түүхч нарын зохиолоос онц ялгавартай, чухал холбогдолтой болно. Нууц товчоо гэдэг зохиолын тухай Оросын эрдэмтэн Владимирцов "Монголын нийгмийн байгуулал" гэдэг номын 6 дугаар нүүрт бичсэн нь: "Дундад зууны үед нэг ч үндэстэн, Монголын адилаар түүхч нарын анхаарлыг татсангүй гэж хэлж болох бол бас Нууц товчооны адилаар жинхэнэ амьдралыг тодорхой дурслэн взүүлсэн дурсгалт бичгийг нэг ч нүүдэлчин үндэстэн үлдээсэнгүй гэдгийг тэмдэглэвэл зохино" гэжээ.

Энэ зохиол бол Монголын түүхийн хосгүй баримт болохоос гадна монгол ардын оюуны чадварыг гэрчилсэн гайхамшигт уран зохиол мөн. Нууц товчоог XIII зууны үед зохиогдсон ганц яруу зохиол гэж взэж болохгүй. Жишээлж хэлбэл, халцгай цөлд ганц өндөр нарс ургадаггүй, өндөр нарс их ойн дунд, өндөр нам олон нарсны зэргэлдээ ургадаг биш VV. Тэрчлэн өндөр сайхан нарс мэт сүндэрлэсэн Нууц товчоо гэдэг зохиол бол тэр урьд цагт байсан яруу сайхан олон зохиолын нэг нь мөн гэж бодож болно. Бусад олон зохиол нь яасан бэ гэж асуувал гээгдэж, цагийн урсгалд элэгдэж сүйджээ гэж хариулж болно. Манай нүүдэлчин монголчуудад юм хадгалах тохитой байсан сав байхгүй ба олон удаа дайн байлдааны хөлд орж байсан учраас ном бичгээ хялбархан үрэгдүүлдэг байжээ. Хэдийгээр монголын ард түмний түүхт цагийн дотор бүтээсэн уран бүтээлийн үнэт зүйлийн үлэмж хэсэг нь харамсалтайгаар үрэгдсэн боловч хуучин веэс Нууц товчоо, Гэсэр, Жангар гэдэг гурван сайхан зохиол соёлын ёв болж үлдсэн байна.

Нууц товчоо ба Жангар, Гэсэр гурвыг монголын хуучин зохиолын гурван оргил гэвэл зохино. Эдгээрт монголчуудын аж амьдрал ба сэтгэл хүсэл бүрэн илрэн гарчээ. Баруун Монголд боловсорсон Жангарын тууж гэдэг арван хэдэн булэг үлгэрт ардын жаргалант аж амдralыг хүсэх санал тодорхой гарчээ. Гэсэрийн туужид дарлагч анги ноёд лам нарыг эсэргүүцэх ардын санал илэрхийн взэгдэв. Монголын Нууц товчоонд хоорондоо ямагт тэмцэлдэгч төрлийн ба феодалын бутархай жижиг аймгуудыг эсэргүүцэж төвлөн нэгдсэн улс байгуулах хүсэл тодорчээ. Төрөл овгийн байгуулалтаас феодалын нийгэмд шилжих ба жижиг бутархай феодалын ёсноос төвлссөн улс болох явдал нь түүхийн шатын талаар нэг алхам урагш давшсэн хэрэг мөн.

Нууц товчоонд Чингисийн төвлөрсөн улсыг байгуулж, монгол үндэстнийг нэгтгэн захирсан явдлыг сайшаан магтхаас гадна, Чингисийн догшин бурангуй талыг бас нуусангүй. Чухам тэр цагийн олны байдлыг нүдний ёмне ил харах мэт тодорхойгоор бичсэн байна. Тэр цагийн Монгол оронд нэгдсэн улс байсангүй, олон жижиг язгууртан ноёд хэсэг хэсэг аймаг, отгийг тэргүүлээд хоорондоо ямагт хямралдан тэмцэлдэнэ. Харилцан алалцах дээрэмдэлцэх явдал ерийн заншил болсон байжээ.

Нууц товчооны дотор тэр цагийн Монголын байдлыг бичсэн нь:

"Одтой тэнгэр орчиж
Олон улс байлдаж
Орондоо унтах завгүй
Олзлон булаалдаж байв.
Хөрст дэлхий хервеж
Хөвчин улс хямралдаж
Хөнжилдээ унтах завгүй
Хөнөөлдөн тэмцэж байв" гэжээ.
(Нууц товчооны 254 дугээр зүйл)

Ийм эв найргүй, шуудайд хийсэн олон эвэр мэт чиг чигээрээ толгойгоо мэдэж тэмцсэн Монголын олон овог аймгийг нэгтгэж нэг улс гэр болгож бутээсэн боломжтой явдлыг Нууц товчооны дотор магтаж бичнэ. Дараа нь Чингис хаан тэргүүтэй Монголын язгууртан гадагш өнгөлзөж, зэргэлдээ суугаа тэр цагийн соёлжсон улсуудыг сүйтгэсэн хэрцгийг явдлыг өгүүлжээ.

Чингис хаан ба түүний ёрлөгүүдийн хэрцгий түрэмгий байдлыг Нууц товчоонд бичсэн нь:

"Ширмэн тэмэр магнайтай
Шивээ хурц хэлтэй
Ган тэмэр зурхтэй
Гадас цүүцэн хошуутай
Галзуу дөрвөн нохой
Түмэн амьтныг хядахаар
Тэмэр гинжээс мултарч
Шууд барьж идэхээр
Шунахай шүлсээ
Савируулж айсуй,

Шүүдрээр унд хийж
Шүлсээр хоол хийж
Салхиар унаа хийж
Саадгаар нехер хийж явдаг
Зэв, Хубилай тэргүүтэй
Зэлмэ, Сүбэдэй дараатай
Тэр дөрвөн ноход
Тэмүүлэн хүрч ирэв" гэжээ.

Энэ Нууц товчоо гэдэг зохиол бол тэр цагийн Монголын сайн саармаг хоёр талыг хэтэрхий сайшаан магтахгүй, хэтэрхий далдан нуухгүй чухам үнэнээр нь уран сайхан хэлээр бичсэн эрхэм ёв зохиол юм. Шинэ Монголын хувьсгалт соёлыг байгуулахад монгол ардын хэдэн зуун жилд туурвисан ёв соёлыг эзэмшихгүй бол бутэхгүй. Ардын ёв соёлын боломжтой талыг ашиглан авч хэрэглэх нь одоогийн бидний чухал үүргийн нэг мөн. Одоо монгол ард олны урьдын бутээсэн, байгуулсан гавьяа зүтгэлийг бүрэн шинжлэн үзэж, монгол ардын утга зохиолыг хөгжүүлэхийн тулд шилдэг зохиолыг ашиглан хэрэглэх зорилгыг тавих үүнд, юуны ёмне Монгол ардын түүх зохиолын дурсгалт бичиг Нууц товчоог анхааран үзнэ.

Энэ зохиолын хуучин монгол үсгээр бичигдсэн эх одоо хүртэл олдоогүй. Гагцхв хятад үсгээр монгол хэл дээр бичигдсэн эх, хятад газраас олджээ. Анх хятад үсгээр бичигдсэн буюу уйгар монгол үсгээр бичигдсэн алин болох нь тодорхойгүй. XIII зууны үед монголчууд хятад үсгийг хэрэглэж байсан мэдээ байх тул энэ зохиолыг шууд хятад үсгээр монгол хэл дээр зохиосон байж болох ба эсвэл анх уйгар монгол үсгээр бичигдээд хожим хятад үсгээр сийрүүлж бичсэн нь олдсон ба харин монгол үсгээр зохиогдсон анхны эх нь алдагдсан байж болно. Юу ч болтугай уул монгол эх мөн гэж лав баримталмаар бичиг байхгүй тул хятад үсгийн эхийг гол болговол зохино.

Нууц товчоотой холбогдол бүхий хоёр ном монгол хэл дээр урьд хэвлэгдээ. Нэг нь Чингисийн Цэдэг гэдэг ном, негэе нь Алтан товч гэдэг ном юм. Чингисийн Цэдэгийг тус Хүрээлэнгээс сүйтгэлийг гаргаж Бэйжингийн монгол хэвлэлээр 1925 онд хэвлүүлсэн ба негэе Алтан товчийг 1937 онд Улаанбаатар хотноо хоёр дэвтэр болгон хэвлэжээ. Чингисийн Цэдэгт Нууц товчоонос авсан бага сага зүйлүүд бий ба негэе Алтан товч нь бараг Нууц товчооны хуулбар билээ. Дунд ба эцсээс баахан орхигдуулжээ. Энэ Алтан товчийг урьд Судар бичгийн хүрээлэнгийн дарга байсан Жамъян гуай, хуучин Сан бэйсийн хошууны юншиебүг овгийн нэг тайжаас олж иржээ. Нууц товчоо 282 зүйл болохоос энэ Алтан товчид 233 зүйл нь байна. Гагцхв энэ хэвлэгдсэн Алтан товчид уг үсгийг буруугаар ойлгож ёсрчилсэн ба хуулахад ташаарсан зүйл нэлээд байна. Бас Шар тууж, Алтан товч, Эрдэнийн эрих

зэргийн нэртэй монгол түүхүүдэд Нууц товчооноос авсан бололтой хэсэг хэсэг зүйлүүд байх боловч тэр бурийг энд тоочихгүй. Гагцхүүүнийг баримт болгож хянавал, Монголын хуучин түүхч, зохиолч нарын гарти Нууц товчооны уйгур монгол усгээр бичсэн эх байсан бололтой гэж хэлж болно.

"Их Юань улсын Чингис тайзу хааны улс аймгийг авсан цэргийн товчооны он жил, сар ёдрийн бидүүн хураангуйн ойлбор тэмдэглэлийн дэвтэр" гэдэг нэртэй юм 1945 онд Өвөр Монголоос олдов.

Түүний дотор Монголын түүхийн арван гурван тулгар бичгийг тэмдэглэсэн нь:

1. Түвшээс орчуулж авсан Чадагчийн эрхт цадиг.
  2. Чадагчийн цадиг
  3. Залуусын хурийн
  4. Хөх судар
  5. Чингисийн шастир
  6. Юаны төв их судар
  7. Язгуурын түүх
  8. Алтан урстний товч
  9. Да Юаны Чин Си бичиг
  10. Саган сэцний сэтгэлийн цэнгэл
  11. Алтан урагтны дөт түүх
  12. Богд Чингисийн сүл тууж
  13. Ган му судар
- Энэ 13 болно" гэжээ.

Їүний дотор дурдсан Хөх судар, Чингисийн шастир, Язгуурын түүх, Алтан урстний товч, Алтан урагтны дөт түүх, Богд Чингисийн сүл тууж зэрэг ном Нууц товчоотой холбогдолтой байж мэднэ.

Нууц товчооны хятад усгийн эх Европт мэдэгдсээр нэг зуу шахам жил болов. Оросын эрдэмтэн Кафаров, Бэйжинд суух цагт хятад хэл бичигт сайтар суралцаж, хятад олон судраас чухлы нь сонирхон взэж судалсаар, Монголын нууц түүх гэдгийг Манжийн Богд хааны номын сангаас нэг танил эрдэмтнээр сэмхэн авахуулан, зөвхөн хятад орчуулгаас орос хэлэн дээр дам орчуулаад 1866 онд нийтэлснээс хойш олон газрын эрдэмтний взэх судлах замыг нээсэн ба дараа нь монгол угийг орос усгээр сийрүүлэн бичиж монгол уг тус бурийн дор орос орчуулгыг хятадаас авч хадаад шинжилгээний хамт нийтлэхээр завдан байтал далайн аянд ухсэн билээ. Түүний туурвисан дэвтэр нь Зөвлөлт Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн харьяа Дорно дахиньг шинжлэх газарт бичмэл зүйлийн санд

хадгалагдан байгаа бөгөөд найрамдлын дотор фото татуулж, манай Шинжлэх ухааны Хүрээлэнд ирүүлсэн нь одоогийн бидний орчуулах ажилд тулгуур болж их тус болов.

Энэ Кафаров бол ёсрөс хятадач болохоос биш, монголч биш тул ёрийн түүгэн явуулж байсан орчуулга ба хятад эхийн бодитыг нь ёрийн танил залуу монголч Позднеевт ёгсөн байжээ. Позднеев нь шүүмжлэлийг 1883 онд тусгаар бяцхан дэвтрээр зарласан ба дараа нь 1897 оны хэрд Монголын утга зохиолын түүх гэж нэрийдэж нэг дэвтэр гаргахдаа хавсралт болгож, Нууц товчооны эхний 96 зүйлийг чулуун бараар орос монгол түгээр бичиж нийтэлсэн байна.

Бас энэ зохиолыг судлах явдалд нэг онц амжилт гарсан нь Зөвлөлт улсын эрдэмтэн Козин, уул зохиолыг арван таван жил шинжлэн судалсаар 1941 онд Нууц товчооны эх ба орос хэл дээр хөрвүүлсэн орчуулгыг судлалын хамт нэг дэвтэр болгож хэвлэсэн байна.

Нууц товчооны эхний гурван булгийг орчуулсны хойно бид, Козины хэвлүүлсэн Нууц товчооны эх орчуулга нэг дэвтрийг олж аваад уг зохиолыг орчуулахад иш баримт болгож хэрэглэв. Франц улсын нэр ёндөр болсон хятадач Пелльо 1913 оноос эхлэн энэ түүхийг шинжлэн, сонирхолтой сэдвүүдийг хэсэг хэсгээр нийтэлсээр сүүлийн вест бусад холбогдох бичгүүдтэй чацуулан түзэж гүн боловсруулан, зургаан булгийн орчуулгыг бүрэн эхийн хамтаар нэгэнт нийтэлсэн байна.

Германы Хэниш гэдэг хятадач, мөн түүхийг шинжилгээ үйлдэж, хэдэн зүйлийг 1931 онд нийтэлсэн ба Хятадын эрдэмтэн Ей Дэхуйн 1908 онд хэвлүүлсэн ганцхан эхийг баримталж латин түгээр сийрүүлэн бичиж, мөн түүхэнд орсон угний толийн хамтаар хэвлэн нийтэлжээ. Дундууд улсад бол харин ч манай сонирхон бүхий түүхий их эрт бөгөөд Юань улсын мөхссений дараа, Мин улсын Хун в хааны үед олж, 1382 онд хятад хэлэн дээр Жан Юан-зи, Маш-их хоёр орчуулсан гэж Кафаров, хятад түүхээс иш татаж мэдээлнэ. Нууц товчоог дэлхий дахинь эрдэмтэн ба ялангуяа Зөвлөлт улсын эрдэмтэн нар их хүчин гаргаж судлан шинжилж, орчуулан хэвлүүлж байгаа түнд, манай Монгол газар олны уншихад зориулж хэвлэсэн нь одоо хүртэл угүй. Тэр ч байтугай, монгол түгээр буулгаж бичсэн олигтой эх байхгүй. Гагцхүү байгаа нь Цэнд гүнгийн орчуулсан эх, Шинжлэх ухааны Хүрээлэнд хадгалагдаж байна. Автономитын үед гүн Цэнд, Хятадын эрдэмтэн Ей Дэхуйн хэвлүүлсэн эхийг баримталж монгол түгээр сийрүүлэн бичсэн ба монгол хэл дээр орчуулсан ажээ. Цэнд гүнгийн сийрүүлэг орчуулга хоёр алин ч зөвхөн сонирхон түзэгчдийн туурвилийн төдий боловч одоо хэр ондоо монгол түгээр бичсэн эх байхгүй тул түүнийг хянаж түзээд хэвлэе гэж шийдвэрлэсэн. Гэтэл уул сийрүүлэг нь

Зөвлөлт Улсын Академид бий ба нөгөөс орчуулга нь бидний гарч байвч нягт бус бөгөөд маш товч байна. Нууц товчоонд хэдэн зуун шулэг байх атал энэ орчуулгад нэг ч шулэг байхгүй, уг шулгийн заримыг ургэлжилсэн зохиол болгосон ба ихэнхийг зүгээр орхижээ. Одоо цагт эрдэмтэн Кафаров, Хэниш, Козин нарын судлал ба сийрүүлгийг бид гартаа барьж байгаад Цэнд гүнгийн хагас ба нягт биш орчуулгыг хэвлэхэд сэтгэл түвдэхгүй тул бид, монгол усгээр сийрүүлэг ба орчуулгыг хийхээр шийдсэн билээ.

Нууц товчоог хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол хэлээр орчуулан бичихэд хэрэглэсэн бичгүүдийг тоочвол:

- Козины хэвлүүлсэн Нууц товчооны эх ба орос хэлэнд орчуулсан дэвтэр: С.А.Козин, Сокровенное сказание, том 1, 1941.
  - Лувсанданзангийн зохиосон бичмэл Алтан товч.
  - Кафаровын хийсэн Нууц товчооны сийрүүлэг ба хадмал орчуулга (фото зураг).
  - Мөн Кафаровын, хятад хэлнээс орос хэлэнд орчуулсан бичиг: Архимандрит Палладий (Кафаров), Старинное Монгольское сказание о Чингис хане.
  - Хэнишийн 1935-1939 онд хэвлүүлсэн Нууц товчооны сийрүүлэг ба толь.
  - Рашид Эддиний зохиосон Монголын түүх: Березиний орос хэлэн дээр орчуулсан дэвтэр
  - Хятад хэлнээс монгол хэлэн дээр Баргын Цэнд гүнгийн орчуулсан Нууц товчооны эх бичмэл хоёр дэвтэр.
  - Чингисийн Цэдэг, Алтан товч, Монголын олон зүйлийн түүх, толь бичиг, Позднеевын Нууц товчооны хагас сийрүүлэг, Алтан-Очирын Нууц товчооны сийрүүлэг, Хэнишийн Нууц товчооны хагас орчуулга, Владимирцовыхын зохиосон "Монголын нийгмийн байгуулалт" зэрэг олон номыг харшуулан хэрэглэжээ.
- Эдгээр номыг гол баримт болгож, Нууц товчооны хялбар ойлгогдохгүй уг бурд тайлбар зүүж, хуучин монгол хэлээр нь хуучин монгол усгээр сийрүүлэн бичээд, дараа нь мөн сийрүүлгээ баримталж, одоогийн монгол хүнд ойлгогдохгүй болсон уг ёгүүлбэрийг ойлгомжтой уг ёгүүлбэрээр сольж найруулан, одоогийн монгол бичгийн хэлбээр орчуулан бичив. Долоон зуун жилийн урьдах монгол хэл бол одоогийн монгол хэлнээс нэлээд ёср тул хуучин хэлээр хэвлэвэл цөөн төдий

сэхээтэн хүн взэхээс биш, олон нийтэд ойлгогдохгүй болно. Ийм тул сэхээтэнд зориулан Нууц товчооны жинхэнэ эхийг хэвлэхийн урьд монголын олон сонирхон уншигчдад танилцуулах зорилгыг тавьж утгыг алдахгүй, зохиолын хэл найруулгын онцгой шинжийг гээгдүүлэхгүйг гол болгож бичсэн энэ орчуулгыг урьдаар хэвлэв.

Долоон зуун жилийн урьд энэ зохиол анх зохиогдох үедээ уншигчдад аль зэрэг уран сайхан сонирхолтой байсан бол мөн одоо цагт монголын уншигчдад тэр зэрэг уран сонирхолтой болгож взэхийг чармайсан билээ. Орчулагч миний бие, монгол ардын аман зохиолоор хүмүүжиж, аман зохиолыг дууриан шулэг бичиж оролддог тул Нууц товчоог орчуулах ба ялангуяа түүний шулгийг орчуулахад үнэн зурхнээс сэтгэл хөдөлж, чухам тохиромжтой сайхан үүрэг гэж оролдож гүйцэтгэв.

Монгол хэлнээс монгол хэлэнд орчуулах гэдэг уг баахан хачин санагдаж мэднэ. Гэвч бидний бутээсэн ажил нь чухам орчуулгын чанартай байсан. Жишээлбэл, уг зохиолын 156 дугаар зүйлд өгүүлсэн нь: "Менхү дайсу сэтхижу оорчаг болжу ябужуу, эдоэ яу хүрүрэ ирэжүү. Ину мэтуси чиунтур улибэ. Яа Яусаарамуй. Нидуну эчинэ хэдхүн гэв. Төдүйхү мохориулба. Ённийг орчуулбал: "Хорт сэтгэл агуулж ганцаар тэнэсээр энд юунд ирэв? Тэр мэт этгээдийг хэдийнээ тэнхлэгт чацуулж хядсан биш үү. Юунаас буцна. Нуднээс далд болго гэсэнд түүнийг даруй алав".

Гадаадын эрдэмтний судлал тайлбар орчуулгыг гол болгосон боловч зарим зийлийг нягтлан взэж нэлээд уг өгүүлбэрийн тайлбар утгыг ёерсдийн взэмжээр бичсэн билээ. Жишээлбэл: Уг эхийн 79 дүгээр зүйлд ийм үгс бий: "Тэдүй атала, тайчуд-ун Таргудай-Хирилтуг тургауд-иян удуритчу, "Хоругад гоожижуу, шилүгэд шибэрижүү!" хээн ирээжүү". Ённий дотроос Хирилтугийн хэлсэн үгийг эрдэмтэн нар янз бүрээр тайлбарлан хэлнэ. Лувсанданзангийн Алтан товчийн дотор энэ үгийг "хулхад, хучики, шилүгэн шибэрчихүү ирэжүүхий" гэж бичжээ. Эдгээр хулхад хучики, шилүгэн шибэрчихүү гэдэг үгсийг Хирилтугийн хамт ирсэн дөрвөн хүний нэр буюу Хирилтугийн ирсэн газрын нэр мэт болгосон нь даруй ташаарсан хэрэг болно. Уг утга нь Тайчууд нар Тэмүжин ба Ёэлүн эхийг хаяж нүүснээс хойш хэдэн он сингерч, Тэмүжин нар нэлээд тэнхэрсэн тул гэдрэг довтлохоор ирэхдээ хэлсэн уг билээ. Иймийн тул Тэмүжин нарыг хэнхэрэв гэсэн утгатай уг байх хэрэгтэй. Ённий Цэнд гүнгийн орчуулсан нь: "Түүнээс тайчуудын Хирилтуг нар угүүлэлдруун, уул орхисон Тэмүжиний эх хөвүүд эдүгээ нисэх шувууны дэгдээхий мэт жигүүр ёд ёсжээ. Гөрөөсний зулзага мэт шуд, хумс ургажээ хэмээн нөхдөө авч иржээ". Кафаровын орчуулга мөн ийм байх тул хятад орчуулга дээр лав ийм утгатай байсан бизээ.

Бид дээрх орчуулгуудыг алиныг ч зөвшөөрөхгүй орхиж, ёерсдийн саналаар

орчуулсан нь: "Чингэж байтал, тайчуудын Таргудай-Хирилтуг шадар нөхдөө дагуулж "Хурганы ус гужив. Телегний бие төлжив хэмээн довтлоор ирэв: "Їс", "Бие" гэдэг угийг нэмэлт тайлбар болгож оруулсан ба хуургад, шилүгэд гэдэг угийг хургууд, телгүүд гэсэн уг гэж санана. Шилүгэ гэж одоогийн зарим нутгийн ярианы хэлэнд хоёр настай хонийг хэлнэ.

Бас 105 дугаар зүйл дэх Тэмүжиний Жамухад хэлүүлсэн угийг уг эх ба Цэнд гүнгийн орчуулгыг бидний орчуулгын хамт жагсаавал:

Уг эхэд байгаа нь:

"Гурван мэргэд-тэ ирэжү
Үре-бэн һөгтерхү болдагдаа би.
Енэр нигэн тан бусуд-у бида?
Есүл-иен хэр ёсувхүн?
Эбүр-иен һэндулдээ би.
һэлигэнү уруг бусуд-у бида?
Начи-иян хэр начилахун бида?

Цэнд гүнгийн орчуулсан нь:

"Эм хүүхдээ Мэргидэд булаагдсан учрыг хэлж бид уулаас нэг угсааны хүн, энэ зэрэг ёшөө хорыг яахин хариулах вэ?

Бидний орчуулсан нь:

"Ест Мэргид ирж
Үрий минь ёвтгэв
Үврий минь хоослов.
Үмэг тушиг болох
Үнер төрлийн та нар
Үшээг авч ёгнёү.
Элэг зурх минь
Эмтэрч байна.
Элгэн садан та нар
Энэ ёшээг авч ёг"

Бид Нууц товчооны хятаад усгээс дам латин ба орос усгээр сийрүүлсэн бичгүүдийг баримталж орчуулахдаа бас Лувсанданзангийн Алтан товч, Рашид Эддиний зохиосон Монголын түүх зэргээс уг эхэд угий боловч баймаар зүйлүүдийг бага сага

нөхөж оруулсан зүйл бий. Жишээ болгож Нууц товчооны 86 дугаар зүйлийг Алтан товчтой зэрэгцүүлэн узэж бичсэнээ узувлблэл: "Гуравдугаар ёдер, [дэнгст xvn хaa холдох билээ? А.то] "Түүнийг манайхан нуусан биз. Ёвёр зуураа айлуудыг нэгжье" гэж айл бурийг нэгжсээр Сорхон-шарынд ирж гэр тэрэг ба исэр (ор)-ийн дор хүртэл нэгжээд хойд унгаст тэргэнд очиж амсар дахь унгасыг таталж, Тэмүжиний хөлд хүрвэл Сорхон-шар өгүүлрүүн: "Ийм халуун цагт унгасан дотор амьд xvn яахан байна? [Сэтгэлээ ханатал эр, А.то] гэвэл нэгжүүлийн хүмүүс бууж одов" гэжээ.

Энэ зүйлийн дотор "дэнгст xvn хaa холдох билээ? Сэтгэлээ ханатал эр" гэдэг энэ хоёр өгүүлбэр унэхээр байвал зохиомор өгүүлбэр тул Лувсанданзангийн Алтан товчоос авч, Нууц товчооны эхэд нөхөж оруулсан билээ. Санавал хятад усгээр монгол хэл дээр бичигдсэн Нууц товчооны эх бол Нууц товчооны анх зохиогдсон эх биш, дам уламжлан хуулсан эх мөн биз. Лувсанданзангийн Алтан товчид бас Нууц товчооноос хуулж авсан ёдий төдий зүйл бийг дээр дурдсан билээ. Рашид Эддинд бас Нууц товчооны нэг эх байсан бололтой.

Нууц товчооны хятад усгийн эхийг эдгээр түүх бичгүүдтэй нийлүүлэн узэж, чухам баймаар зүйлүүдийг нөхөж оруулах нь зйтэй хэрэг гэж бид бодож, тийнхүү нэлээд уг өгүүлбэрийг нөхөж бичсэн билээ. Ингэхдээ нэмсэн уг өгүүлбэр бурийг дөрвөлжин хаалтад хийгээд дараа нь ямар номоос авснаа тэмдэглэв. Номыг тэмдэглэхдээ номын нэрийг товчилж Лувсанданзангийн Алтан товчийг "А.то" гэж хураасан ба Чингисийн Цэдэгийг "Чи.цэ" гэж хурааж тэмдэглэв. Рашид Эддинийг хэвээр тэмдэглэснээс гадна, орчуулагчийн нэмсэн угийг бас дөрвөлжин хаалтад хийж, тайлбарласан угээ дүгрэг хаалтад хийв. Иймийн тул дөрвөлжин хаалт доторх угийг нэмсэн уг гэж, дүгрэг хаалт доторхыг тайлбарласан уг гэж мэдэх хэрэгтэй.

Төгсгөлд нь Нууц товчоог зохиоход Монголын нийслэл байсан Хөдөө арал, Долоон boldog, Ауруг хэмээх гурван газрын тухай цеөн угээр тайлбарлаж өгүүлэхийг хүсэж байна.

Монголын нутаг ой, тал, говь гурван бусэд хуваагдана. Мал аж ахуйд тал хээрийн бус урнуу шургаж орсон уулнууд бол орчин тойрны тал хээрийн ам газраас илүү чийг тунадастай байдаг учраас ёвс бэлчээр сайтай байдаг. Ийм хээрийн уулнууд бол тал хээр газрын ёвс бэлчээрийн чухал нөөц болдог юм. Хэрлэний Баян-Улаан уул бол чухамхан тийм уулын нэг болно. Энэ уул дэлхийн 109-р уртраг ба 47,5 өргөрөгт оршино. Энэ уул бол ёвс усаар маш элбэг, малын бэлчээр гойд сайн учраас хавьойрын олон ардын их ёвёлжээ газар болно. Ялангуяа зуд болоход энэ ууланд ирж ёвёлжихийг бид нүдээр узсэн бөгөөд энэ ууланд ирсэн ардын мал бараг

vxээгүй, харин цас шуурганд saatаж энэ ууланд ирж чадаагүй ардын мал үлэмжхэн турж vxсэн билээ.

Хэрлэн бол Хэнтийгээс гарч баруун урагш урсаад зvн тийш эргэсний доторх нэг их тохойд энэ уул орших бөгөөд энэ уулын зvн сугаар Цэнхэрийн гол (урьдын Сэнхур горхон) урсаж урагш явсаар Хэрлэнд нийлэх тул тэр уулыг нэгэн их арлын хэлбэртэй болгоно. Ийм учраас Нууц товчоог зохиосон эртний Хөдөө арал гэдэг газар бол энэ Баян уул мөн бололтой юм.

Нууц товчооны эцсийн 282-р зvилд уг зохиолыг хэдийд, хаана бичсэн тухай тодорхой мэдээ байдаг. Энэ зvлийг энд сийрүүль: "Их хуралдаа хурж хулгана жил хуран сард Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдог Шилгэнцэг хоёрын завсар ордос бууж бувхий бичиж дуусав" гэжээ. Энэ дурдсан хулгана жил бол 1240 он мөн болохыг эрдэмтэн мэргэд нэгэнт олж тогтоосон юм. Харин Хэрлэний Хөдөө арал хаана байгааг эрдэмтэд тодорхой олж тогтоож чадаагүй байсан юм. Хэрлэний Хөдөө арал гэдэг бол одоогийн Баян-Улаан уул мөн болов уу гэдэг миний саналыг тvвхч Х.Пэрлээ хэдэн ёгувллийг бичсэн байна.

1951 онд миний бие Хэрлэний Баян-Улаан ууланд очиж хөндлөн гулд явж газар нутгийн байдалтай танилцсан билээ. Баян-Улаан бол хааш хаашаа 70-80 орчим километр ой модтой ёндөр сайхан уул юм. Їүнийг одоо Хар тал гэж нэрлэдэг. Хэрлэн мөрний зvн салаа Хар ус буюу Ергэн ус гэдэг гол Долоодын еврөөр зvн урагш урсаж гuchaад километр яваад Хэрлэнд нийлэх бөгөөд энэ хоёр голын хооронд ергэн арал байна. Баян-Улааны Хар талд Тосон, Замагт нуур, Цагаан нуур, Хөдөө нуур зэргийн хэдэн нуур бий.

Баян-Улааны баруун урд vzzprt Хэрлэн уруу шургаж орсон долоон жижигхэн толгой байна. Энэ долоон толгойг одоо нутгийн ардууд Долоод гэж нэрлэж байна. Долоодыг бид Нууц товчоо бичигдсэн Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдог мөн гэж бодож байна.

Эдгээр долоон толгойн нэр нь:

1. Дөрвөлжин
2. Сувл
3. Их улаан толгой
4. Бага улаан толгой
5. Олон овоо
6. Тахилгат
7. Гацаа

Одоо Аварга тосон гэдэг нэрийн тухай ёгувлье. Тосон гэдэг жижиг нуур бол эртнээс одоо хүртэл ард олны рашаан болгон хэрэглэсээр ирсэн минерал давслаг нуур юм. Одоо жил бүр 8-р сарын үед Тосонд олон гэр майхан барьж хүмүүс энэ нуурт орж биээ сувилдаг байна.

Тосон нуураас зүүн урагш 5 километрийн газарт Аваргын гол гэдэг булаг баруун урагш чиглэн Тооно уулын араар урсан. Аваргын гол хөвөөн дээр Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын төв байна. Дэлгэрхаан сумын төвөөс баруун урагш Аваргын рашаан гэдэг эсгэлэн устай булаг бий. Энэ рашаан булгийн арын дэнж дээр эртний хотын туурь бий. Эдгээрийг миний бие 1951 онд явж узээд одоогийн Аварга гэдэг нэр бол XIII зууны үед байсан Монголын орд Аураг мөн гэдэг саналыг дэвшүүлсэн билээ. Аураг гэдэг уг хуучирсан учир Монголын ярианы хэлэнд гүйвуулан агуу их гэсэн утгатай "аварга" гэдэг уг болгож хувиргасан байна. Аваргын рашаан булгийн хойд дэнж дээрх туурийг 1969 онд археологич Х.Пэрлээ малтаж узээд XIII зууны чийин хотын улдэгдэл мөн гэж тогтоосон ба Чингисийн Ауруг ордны улдэгдэл мөн гэж узсэн байна. Тус хотод гар урлалын хүмүүс сууж байсан ба том орд, сүм зэрэг байжээ. Гар урлалын гудамжнаас ширэм хайлж байсан баримт олджээ. Мөн тэндээс 10,4 см ергэн нүхтэй тэрэгний цэн, залгацтай чулуун багана зэргийг түүхч Д.Майдар, Т.Майдар нар олж тусгай ёгувлэл бичиж нийтэлсэн байна. Тэд нар залгацтай чулуун баганын арга техникийг онцлон сонирхож тэр цагт барилгын чадвар ёндер шатанд хүрч байсныг тэмдэглэжээ.

Монголын Ауруг гэдэг орд нь анхандаа нүүдэллэж байгаад сүүлдээ суурьшсан бололтой. Нууц товчооны 136-р зүйлд бичсэн нь: "Чингис хааны Ауруг Харилт нуурт байлаа. Ауруг-тур хоцрогсдоос Журхэн тавин хүний хувцсыг тонож, арван хүнийг алжээ. Журхэнд тийн хийгдэв гэж бидний Ауруг-тур хоцрогсод Чингич хаанд ёгувлбээс . . . Чингис хаан Журхэнд морилов. Журхэнийг Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдогт байхад довтлов" гэжээ. Інээс узэхэд тэр үед Журхэн нар Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдогт нутаглаж байсан ба Чингисийн Ауруг орд Харилт нуур гэдэг газарт байжээ. Гэвч Чингисийн Ауруг орд нь Хэрлэний Хөдөө аралд сүүлдээ суурьшсан бололтой. 1189 оны үед Чингис хаан Жамухаас салаад Сэнхүр горхины (Цэнхэрийн голын) Хар зурхэний Хөх нуурт нүүж ирсэн тухай Нууц товчооны 122-р зүйлд бичсэн ба мөн Нууц товчооны 123-р зүйлд Чингисийг хаан болгон өргөмжлөв гэж байна. Цэнхэрийн голын эхэнд Хөх нуур ба Хар зурх гэдэг уул одоо ч мөн нэрээ хадгалсаар байгаа юм. Энд бичсэнээс узэхэд Чингисийг Цэнхэрийн голын Хар зурх гэдэг уулны хавьд хаан өргөмжилсэн юм шиг болж байна. Гэвч Нууц товчооноос бусад түүхнүүдэд Чингисийг Хар зурхэнд биш, түүний урд залгаа болох Хэрлэний Хөдөө аралд хаан өргөмжилсэн гэж байдаг. Жишээ нь: Саган сэцэний "Эрдэний товчид" ёгувлсэн нь: "Тэмүжин хаан хөвгүүн

хорин найман насандаа шарагчин тахиа жил (1189) Хэрлэн мөрний Хөдөө аралд хаан оронд суусан" гэжээ. Галдан туслагчийн "Эрдэнийн эрих" хэмээх түүхэнд Чингис хааныг Хэрлэн мөрний Хөдөө аралд хаан суусан гэж бичсэн байна.

XIII зууны үед Хархорумаас гадна Чингис хааны гурван орд байсан бөгөөд түүнийг тусгай ноёд харгалзан захирч байсан байна. Эдгээрийн нэг нь Японы түүхч Янай Ватари-ийн магадласан ёсоор Хэрлэн голд цутгадаг Цэнхэрийн голын ойр Долоон болдог, Шилгинцэг хоёрын хооронд байжээ. Энэ ордыг "Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл" гэдэг зохиолд "Чингис хааны их орд" гэж нэрлэсэн байна. Эдгээр дөрвөн ордыг Хубилай хааны ХХV Номгон зэрэг ихэс ноёд захирч байснаас узэхэд нүүдэллэн явах хэдэн гэр байгаагүй, нэлээд тохитой байран суурин том хот суурин байсан гэж узэж болно. Чингис хааны Ауруг орд нь Хэрлэн голын хавиар анхандаа нүүж байгаад сувлд Хэрлэнгийн Хөдөө аралд суурьшсан бололтой. Тэр Ауруг ордны үлдэгдэл нь одоогийн Баян-Улааны Хар талд Аварга Тосонгоос урагш 10 километрийн газарт байгаа хотын туурь мөн гэж бид бодож байна.

Урьдын Ауруг гэдэг уг сунжраад одоо Аварга болжээ гэж бас таамаглаж байна. Ауруг гэдэг нэр угтаа аварга их, агуу их гэсэн уг биш юм. Ауруг гэдэг угийн үндэс нь одоо монгол хэлэнд байгаа агуур, уурхай (агуурхай), агуулах, агуулга гэдэг угстэй нэг гаралтай. Ауруг гэдэг уг угтаа аливаа юмыг агуулах амбаар склад гэсэн утгатай уг бололтой. XIII зууны үед хааны ордны дэргэд аливаа ХХIС тэжээл, эд барааг агуулах амбаар байшин байдаг учраас хааны орд төв газраа Ауруг гэж нэрлэсэн бололтой. Баруун Монголд уурх гэж зоорийн нэр байна.

Хэрлэний Хөдөө арал нь одоогийн Баян-Улаан уул мөн. Хөдөө аралын Долоон болдог нь одоогийн Долоод мөн. Хэрлэний Ауруг нь одоогийн Аварга мөн гэдэг гурван саналыг бид дэвшүүлж байна.

Ц. Дамдинсүрэн

ТЭМҮЖИНИЙ УГ ГАРАЛ БА БАГА НАСНЫ ҮЕ

1. Чингис хааны язгуур, дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бертэ-чино, гэргий Гуа-Маралын хамт тэнгис далайг гэтэлж ирээд Онон мөрний эх Бурхан халдун ууланд нутаглаж Батцагаан гэдэг нэгэн хөвүүнийг төрүүлжээ.
2. Батцагааны хөвүүн Тамача, Тамачийн хөвүүн Хоричар мэргэн, Хоричар мэргэний хөвүүн Уужим буурал, Уужим бууралын хөвүүн Саль-хачау, Саль-хачаугийн хөвүүн Ихнүдэн, Ихнүдэний хөвүүн Шинсочи, Шинсочийн хөвүүн Харчу.
3. Харчугийн хөвүүн Боржигидай мэргэн булгээ. Боржигидай мэргэний гэргий нь Монголжингуга, түүнээс терсөн хөвүүн Торголжин баян. Торголжин баян, Борогчин гуа гэргийтэй, Боролдайсуялби гэдэг залуу зарцтай, дайр бор хоёр хүлэг морьтой

- булгээ. Торголжин баяны хөвүүн Дува сохор, Добу мэргэн хоёр булгээ.
4. Дува сохор, магнай дундаа ганц нүдтэй гурван нүүдлийн газар харах булгээ.
5. Нэгэн ёдөр Дува сохор, Добу мэргэн дүүтэйгээ Бурхан халдун уулан дээр гарав. Дува сохор, Бурхан халдун дээрээс харвал Түнхэлэг горхин уруу нэгэн булэг иргэн нүүж айсүй.
6. Дува сохор өгүүлрүүн: "Тэр нүүдэл иргэний дотор, тэрэгний мухлагийн ёмнө нэг сайхан охин сууж явна. Хүний гэргий болоогүй бол Добу мэргэн дүү чамд гүйж гэргий болгоё" гээд түүнийг үзүүлэхээр Добу мэргэн дүүгээ илгээв.
7. Добу мэргэн, тэр нүүдэлд хүрч охиныг үзвэл үнэхээр алдартай, гоо сайхан охин бөгөөд хүний гэргий болоогүй ажээ. Нэр Алун гуа гэнэ.
8. Энэ охин, хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний гэргий Баргужин гуагаас хорь түмд (хорь буриад)-ийн нутаг Ариг ус гэдэг газар төржээ. Түүний эх Баргужин гуа бол хол газрын Баргужин техумийн эзэн Баргудай мэргэний охин булгээ. Тэр булэг иргэн бол Хорилардай мэргэнийх ажээ.
9. Хорилардай мэргэн, хорь түмдийн газарт булга, хэрэм зэрэг ан гөрөөс агнахаа хориглон булаалдаж харилцан муудалцаад салж, хорилар овогтон болоод Бурхан халдун ууланд ан гөрөөс элбэг гэж сонсож, Бурхан халдуны эзэн бурхан босгосон Шинч баян урианхайтай уулзахаар нүүж ирсэн ажээ. Энэхүү хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний охин, Ариг уснаа тэрссэн Алун-гуаг гүйж, Добу мэргэний гэргий болгосон ёс тийм ажээ.
10. Алун-гуа, Добу мэргэнд ирээд Бүгүннтэй, Бэлгүннтэй гэдэг нэртэй хоёр хөвүүнийг төрүүлэв.
11. Дува сохор ах нь дөрвөн хөвүүнтэй булгээ. Дува сохрыг үхсэний хойно түүний дөрвөн хөвүүн, Добу мэргэнийг авга гэж үзэхгүй доромжилж салж нүүгээд дөрвэд овогтон болов.
12. Түүний хойно нэг ёдөр Добу мэргэн Тогоцог ёндөр дээр гөрөөлехеөр гарвал, ой дотор нэгэн урианхай хүн гүнжин буга алаад хавирга цоройг шарж байхад уулзаж,
13. "Нэхөр шоролгодоо" гэж Добу мэргэн хэлбэл, тэр хүн уушги зулд ба арьсыг өөрөө авч, бусдыг цөм Добу мэргэнд өгөв.
14. Добу мэргэн, тэр бугын махыг ачиж явтал замд хүүхдээ хөтөлсөн нэгэн ядуу хүн учрав.
15. "Чи юун хүн бэ?" гэж Добу мэргэн асуувал, тэр хүн өгүүлрүүн: "Би Малиг баяудын хүн. Одоо би ядарч явна. Тэр гөрөөсний махнаас надад өг. Би энэ хөвүүнээ чамд өгье" гэвэл,
16. Добу мэргэн зөвшөөрч, бугын өрөөсөн гуяыг тэр хүнд өгөөд хөвүүнийг авч ирж гэртээ зарцлах болов.
17. Тэгж байтал Добу мэргэн угүй болов. Добу мэргэнийг угүй болсны хойно түүний гэргий Алун-гуа бэлбэсэн бөгөөстөл Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг гэдэг нэртэй гурван хөвүүнийг төрүүлэв.
18. Урьд Добу мэргэнийг амьд бухий цагт тэрссэн Бэлгүннтэй, Бүгүннтэй хоёр

хөвүүн, эх Алун-гуагаас эчнээ хэлэлцсэн нь: "Бидний эх, ойр төрлийн эрэгтэй хүнгүй ба эргүй бөгөөстөл энэ гурван хөвүүнийг төрүүлэв. Гэр дотор ганц Малиг баяуд овгийн зарц хүн байна. Энэ гурван хөвүүн, түүний хүүхэд биз" гэж эхээс далд хэлэлцэхийг нь Алун-гуа мэдээд,

19. Хаврын нэгэн ёдөр хонины хатсан мах чанаж Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг таван хөвүүндээ идуулээд тэднийг зэрэгцүүлэн суулгаж, хүн бурд нэжээд мөс (сум буюу нарийн мод)-ийг хугал гэж өгвөл амархан хугачиж орхив. Бас таван мөсийг нийлүүлж баглаад хугал гэж өгвөл тавуулаа дараалан оролдож хугалж чадсангүй.

20. Үүнд Алун-гуа эх нь өгүүлрүүн: "Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй та хоёр намайг энэ гурван хөвүүнийг яахин төрүүлэв, хэний хөвүүд бол гэж сэжиглэн хэлэлцэнэ. Сэжиглэх тань зөв.

21. Гэвч, та нар учрыг мэдэхгүй байна. Шене бур цагаан шар хүн, гэрийн ерх тогтоор гийгүүлэн орж ирээд миний хэвлэлийг илэхэд түүний гэрэл миний хэвэлд шингэх булгээ. Тэр хүн, гарах нар сарны хилээр шар нохой мэт шарвалзсаар гарч одно. Дэмий яахин өгүүлнэ та. Түүнээс узвэл тэнгэрийн хөвүүд биз. Хар тэргүүт хүнтэй адилтгаж яахин болно. Хамгийн хаад болох цагт харц хүн сая учрыг мэднэ" гээд

22. Бас Алун-гуа, таван хөвүүнээ сургаж өгүүлрүүн: "Та таван хөвүүн, миний нэгэн хэвлээс тэрсэн биш вү. Та нар ганц ганцаар салбал нэжээд сум мэт хүнд хялбархан дийлэгдэнэ. Та нар эв зээ нэгтгэвэл тэр багласан таван сум мэт бэх болж, хэнд ч хялбар дийлэгдэхгүй болно" гэв. Тэгж байтал Алун-гуа эх нь угүй болов.

23. Эх Алун-гуаг угүй болсны хойно ах дүү тавуулаа, адуу малаа хуваах болж, Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи дөрвүүлээ юмаа хувааж аваад дүү Бодончар мунхагийг бядуу гэж урагт үл тооцож хувь эс өгөв.

24. Бодончар урагт эс тоологдох атал, энд юу хийж сууна гээд гол дайрт, годил сүүлт орог шинхул морио унаж ухвэл ухье, амьдарвал амьдаръя гэж Онон мөрөн уруу зорьж одов. Тэнд Балжийн арал гэдэг газар хурч ёвсэн эмбүүл гэр барьж суув.

25. Тэгж байтал хар хур шувууг бор харцагаа барьж идэхийг узэж, гол дайрт, годил сүүлт орог мориныхялгасаар урхи хийж, тэр бор харцагыг барьж авчрав.

26. Бодончар, идэх юмгүй тул чонын гууд хорьсон герөөсийг мярааж харван алж идэх буюу чонын идсэн сэгийг түүж гэдсээ хооллож, харцагаа тэжээсээр тэр он гарав.

27. Хавар болж, нугас ирэх цагт харцагаа сойж тавиад галуу, нугас олныг алж, идэж үл барах тул,

Мөчир бүрээс

Мөч гуя елгеж

Хожуул бүрээс

Хоёр гурван

шувуу олгосон нь ялзрахад хурчээ.

28. Битүү модот уулынхяраас нэгэн булэг иргэн, Түнхэлэг горхин уруу нувж ирэв. Бодончар, харцагаа тавин ёдөр бүр тэр иргэнд очиж цэгээ гүйж уугаад, шене ёвсэн эмбүүл гэртээ ирж хонох булгээ.
29. Тэд иргэн Бодончарын харцагыг гуйвал эс егев. Тэд иргэн, Бодончарыг хэн юун хүн бэ гэж асуухгүй, Бодончар бас тэр иргэнийг юун иргэн гэж асуухгүй явна.
30. Гэтэл Буха хатаги ах нь Бодончар мунхаг дувгээ энэ Одон мөрөн уруу одлоо гэж нэхэн ирж, Түнхэлэг горхинд нутаглах тэд иргэнд хүрээд тийм морьтой, тийм хүн взэгдэв нэг сурвал,
31. Тэд иргэн өгүүлрүүн: "Едэр бүр нэгэн хүн манд ирж эсэг (цэгээ) ууж одно. Тэр хүн ба түүний морь, чиний сурдагтай адил байна. Түүнд нэг харцагаа бий. Тэр, шене хаана хонодгийг мэдэхгүй. Баруун хойноос салхи салхилбал түүний харцагаар бариулсан нугас галууны өд сөд нь цас мэт бутарч хийсэж ирнэ. Бодвол түүний гэр холгүй биз. Одоо түүний ирэх цаг болов. Хоромхон хүлц" гэв.
32. Удалгүй Түнхэлэг горхин єөд нэгэн хүн айсуй. Хүрч ирвэл Бодончар мөн. Буха хатаги ах нь таньж аваад Онон мөрөн єөд дагуулан давхив.
33. Бодончар, Буха хатаги ахын хойноос даган хатирч өгүүлрүүн: "Ax aa, ax aa, bie тэргүүтэй, дээл захтай нь сайн" гэвэл, ах нь тэр угийг хайхарсангүй.
34. Бодончар мөн угийг хоёрдугаар удаа өгүүлбэл, ах нь хариу хэлсэнгүй. Мен угийг гуравдугаар удаа хэлэхэд ах нь өгүүлрүүн: "Чи энэ угийг юунд дахин дахин өгүүлнэ?"
35. Бодончар өгүүлрүүн: "Тугаарын (саяын) Түнхэлэг горхиноо бүхий иргэнд эзэнгүй, их бага, сайн муу, толгой шийр цөм нэгэн адил чацуу байна. Ийм хялбар иргэн тул тэднийг бид эзэлж авъя"
36. Ах нь өгүүлрүүн: "За тийм бол гэртээ хүрч, ах дүү нартай зөвлөлдөж, тэд иргэнийг эзэлье" гэж,
37. Гэртээ хүрээд, ах дүү нартай хэлэлцэж мордов. Тэргүүлэн хянахгид мөн Бодончарыг явуулав.
38. Бодончар тэргүүлэн явж нэгэн жирэмсэн эмийг барьж "Чи юун хүн бэ?" гэж асуувал, тэр эм өгүүлрүүн: "Би жарчиуд аданхан урианхайн хүн" гэв.
39. Тэндээс ах дүү тавуулаа тэд иргэнийг довтолж, адуу малыг авч, хүн ардыг зарц болгов.
40. Тэр жирэмсэн эм Бодончарт ирж хөвүүн төрөв. Түүнийг харь овгийн хөвүүн гэж Жажирадай гэж нэрийдэв. Жадараны ёвөг тэр болов. Тэр Жажирадайн хөвүүн Тугудай нэрт булгээ. Тугудайн хөвүүн Бури-булчиру, Бури-булчиругийн хөвүүн Хар-хадааны булгээ. Хар-хадааны хөвүүн Жамуха булгээ. Жадаран овогтон тэд болов. (Жада гэдэг нь харь буусад гэсэн уг болно).
41. Тэр эм бас Бодончараас нэгэн хөвүүн төрүүлэв. Түүнийг барьж авсан эмийн хөвүүн хэмээн Баарьдай гэж нэрийдэв. Баарини ёвөг тэр болов. Баарьдайн хөвүүн Зүтгэлбэх, Зүтгэлбэх олон эм авсан тул хөвүүн нь манан мэт (олон) төрөв. Манан баарин овогтон тэд болов.

42. Бэлгүнүтэй, бэлгүнүд овогтон болов. Бүгүнүтэй, бүгүнүд овогтон болов. Буха хатаги, хатагин овогтон болов. Бухату салжи, салжид овогтон болов. Бодончар, боржигин овогтон болов.
43. Бодончарын авааль эмээс төрсөн Барим ширату Хабич нэрт булгээ. Тэр Хабич баатрын эхийн инжид ирсэн эмийг Бодончар татвар эм болгон нэгэн хөвүүн төрсөнд Жаурьдай нэр өгсөв. Бодончар амьд байх цагт Жаурьдайг зүхэл тайлгад орох эртэй болгов.
44. Бодончарыг угий болсны хойно тэр Жаурьдайг гэрт ямагт аданхан урианхайдай хүн байсан тул түүний хөвүүн гэж тайлгаас хөөжгаргав. Тэр Жэурэдийн ёвөг болов.
45. Хабич баатрын хөвүүн Мэнэн тудун булгээ. Мэнэн тудуны хөвүүн Хачи хүлүг, Хачин, Хачиу, Хачула, Харалдай, Хачиун, Начин баатар долоо булгээ.
46. Хачи хүлүгийн хөвүүн Хайду, Намуулун эхээс төрсөн булгээ. Хачины хөвүүн Ноёгидай нэртэй булгээ. Ноён шиг авиртай тул ноёхон овогтон болов. Хачиугийн хөвүүн Баруладай нэрт булгээ. Их биетэй ба идээ барах ховдог тул Барулас овогтон болов. Хачулагийн хөвүүн бас идээ барах ховдог тул их барула, ёчүүхэн барула гэдэг хоч нэртэй болж, улмаар эрдэмт барула, тодойн барула тэргүүтэн барулас овогтон болов. Харалдайн хөвүүн будаа мэт эх түрүүгүй хутгалдах тул будаад овогтон болов. Хачиуны хөвүүн Адархидай нэрт булгээ. Ах дүүгийн дунд адarmaатай (яхир хэрүүлч) тул адархин овогтон болов. Начин баатрын хөвүүн Уруудай Мангудай хоёр булгээ. Урууд, мангуд овогтон болов. Начин баатрын авааль эмээс төрсөн хөвүүн Шижуудай Доголдай хоёр булгээ.
47. Хайдугийн хөвүүд Байшинхор догшин, Чирхай лянхуа, Чаужин ортагай гурав булгээ. Байшинхор догшны хөвүүн Түмбинай сэцэн булгээ. Чирхай лянхуагийн хөвүүн Сэнгүн билгэ, амбагайтан тайчууд овогтон болов. Чирхай лянхуа бэргэнээ эм болгон авч, нэгэн хөвүүн төржээ. Нэр нь Бэсүдэй гэнэ. Бэсүд овогтон болов. Чаужин Ортагай зургаан хөвүүнтэй нэр нь: Оронар, Хонхотан, Арулад, Сөнид, Хабтурхас, Гэнигэс гэдэг тул ийм овогтон болов.
48. Түмбинай сэцэний хөвүүн Хабул хаан Сэмсэчүлэ хоёр булгээ. Сэмсэчүлийн хөвүүн Бултэчн баатар булгээ. Хабул хаан, долоон хөвүүнтэй, тэдний нэр нь Охинбархаг, Бартан баатар, Хутугту Монхор, Хотала хаан, Хулан, Хадаан, Тодойн отчигин гэнэ.
49. Охинбархагийн хөвүүн Хутугту Жүрхи булгээ. Хутагту жүрхийн хөвүүн Сэчэ-бэхи Тайчу хоёр булгээ. Тэд жүрхи овогтон болов.
50. Бартан баатрын хөвүүд Мэнгитү хиан, Нэгүүн тайжи, Есүхэй баатар, Даридалт отчигин энэ дөрөв булгээ. Хутугту Монхорын хөвүүн Бури бөхө булгээ. Онон мөрний шугуйд хуримлах цагт [Чингисийн дүү] Бэлгүтэйн мөрийг тэр тас цавчсан билээ.
51. Хотала хааны хөвүүд Зочи, Хирмау, Алтан гурав булгээ. Хулан Баатрын хөвүүн Их Чэрэн булгээ. [Их Чэрэнгийн боол] Бадай Хишиг хоёр [Чингисийн вед] Дархадын ноёд болов. Хадаан Тодойн хоёр ургуй ёнгөрчээ.

52. Хамаг Монголыг Хабул хаан захирч байв. Хабул хаан долоон хөвүүнээ байтал, Сэнгүн билгийн хөвүүн Амбагайг хамаг Монголын хаан болгооор хэлсэн ажээ.

53. Буйр Хөлэн хоёр нуурыг холбож урсах Оршуун мөрөнд айргууд, буйргууд овгийн татаар аймаг нутаглана. Тэдэнд Амбагай хаан охиноо ёгч, ёөрөө охиньг хүргэж очоод татаарт баригдав. Татаар, Амбагай хааныг барьж, Хятадын Алтан хаанд хүргүүлэв. Бэсүд овгийн Балхачи гэдэг хүнийг элч болгож, Амбагай хааны хэлсэн нь: "Хабул хааны долоон хөвүүний дундахь Хоталад, миний арван хөвүүний дундах Хадаан тайжид чи очиж хэл. Хамгийн хаан, улсын эзэн байтал охиноо ёөрөө үдэж хүргэхийг надаар цээрлэл болгогтун! Би татаар аймагт баригдав. Таван хурууны хумсыг тамтартал, арван хуруугаа барагдтал миний ёшёөг авахыг оролдогтун" гэж илгээжээ.

54. Тэр цагт Есүхэй баатар, шувуу агнан явах зуур олхуноуд аймгаас эм аваад буцаж яваа мэргидийн их Чилэду гэдэг хүнтэй уулзаж, түүний эмийг енгийж узвэл гоо узэсгэлэнтэй хeten байна. Есүхэй баатар гэртээ давхиж ирээд ах Нэгүүн тайжи, дүү Даридай отчигин хоёрыг дагуулан мордож, их Чилэдүүг гүйцэж очвол,

55. Тэр айж хурдан ухаа морины гуяыг ташуурдаж, уулын бэлээр дутаав. Түүнийг гурвуулаа цувалдан хеевл тэр улам дутаасаар нэгэн хошууг тойрч эргэж тэргэндээ хүрч ирсэнд эм Ёэлүн ужин (фүжин гэж хятадаар хатныг хэлнэ) ёгүүлрүүн: "Тэр гурван хүний учрыг мэдэв чи? Тэдний царай сэжиглэмээр байна. Чиний аминд хор хүргэж болно. Амьд мэнд үлдвэл эхнэрийг олоход бэрхгүй. Мухлаг тутам охид бий. Тэрэг тутам хатад бий. [Миний мэт ёнгөт эхнэр олдоно А.то] Хэрэв намайг санавал дахин авсан гэргийг миний нэрээр нэрлэгтүн. Одоо амиа арчил. Миний үнэрийг үнэсэж яв" гээд ёмссэн цамцаа тайлж ёгев. Их Чилэдүү, тэр цамцыг морин дээрээс тонгойж авмагц, харвал, негеө гурав мөн хошууг тойрч нэхэж айсуй.

Чилэдүү, хурдан ухаа морины гуяыг ташуурдаж яаран Онон мөрөн єөд дутаав.

56. Түүнийг гурвуулаа хойноос нь нэхэж, долоон даваа давтал хөөж орхиод, Ёэлүн ужинийг авч, Есүхэй баатар жолоодон хөтөлж, ах Нэгүүн тайжи тэргүүлж, дүү Даридай отчигин хажууд дагаж [тэмээг гилж А.то] явна. Үүнд Ёэлүн ужин ёгүүлрүүн:

"Миний эр Чилэдүү,
Сэргүүн салхинд
Сэвлэг үсээ хийсгэж
Хээр хөдөө
Гэдсээ өлсгэж яхин зовох болов?
Одоо би хоёр сэвлэг үсээ хойш урагш унжуулж яхин одно?"

гээд Онон мөрнийг долгилтол, ой шугуйг ганхтал их дуугаар уйлахад Даридай отчигин хажуунаас ёгүүлрүүн:

"Тэврэх хайрт эр чинь
Тэртээ давааг давав.
Уйлан санах эр чинь
Ус олныг гэтлэв.
Хайлж уйлавч
Харж чамайг узэхгүй,
Хайж эрэвч
Хаалга зам нь олдохгүй.
[Гурван гол гэтэлгэв
Гурван гурви давуулав
Хайвал мөргүй
Харвал бараагүй
Хайлбал ул сонстоно. Ч.Ц]
Дуугүй бай гэж ятгав.

Єэлнүүжинийг Есүхэй баатар тэгээд гэртээ авчирч гэргий болгов. Єэлнүүжинийг Есүхэй баатрын авчирсан ёс ийм булгээ.

57. Амбагай хаан баригдаад Хадаан Хотала хоёрыг нэр заасан тул хамаг монгол, тайчууд нар Онон мөрний Хорхунагийн хөндий гэдэг газар цугларч хэлэлцээд, Хоталыг хаан болгов. Монголын жаргалан нь бужиг, хурим булгээ. Хоталыг хаан ёргөмжлөөд Хорхунагийн саглагар модны дор хавирга газрыг халцартал, ёвдөг газрыг ёлтөртэл дэвхцэн бужиглэж хуримлав.

58. Хотала, хаан болоод Хадаан тайжитай хоёулаа татаар иргэнээс ёшее авахаар мордов. Татаарын Хотан бараг, Жали буха хоёртай арван гурван удаа байлдавч, Амбагай хааны ёшеег сайтар авч эс чадав.

59. Тэр цагт Есүхэй баатар, татаарын Тэмүжин-үгэ, Хори-буха зэргийн татаар хүнийг барьж ирэхэд жирэмсэн байсан Єэлнүүжин, Ононы Дэлүүн болдог гэдэг газар Чингис хааныг төрүүлжээ. Чингис төрөхдөө баруун гарч шагайн чинээ неж атган тержээ. Татаарын Тэмүжин-үгээг барьж ирэх цагт тохиолдож төрөв гэж Тэмүжин нэрийг ёгчээ.

60. Есүхэй баатрын Єэлнүүжинээс Тэмүжин, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ дөрвөн хөвүүн төрөв. Бас Тэмүүн нэртэй нэгэн охин төрөв. [Есүхэй баатрын негеэ гэргий Сочигэл эхээс төрсөн Бэгтэр Бэлгүйтэй хоёр булгээ. А.то] Тэмүжинийг есэн настай байхад Зочи-Хасар долоон настай, Хачиун алчи таван настай, Тэмүгэ отчигин (отгон нь галын хаан, голомтын эзэн гэсэн уг болно) гурван настай, Тэмүүн өлгийтэй байсан булгээ.

61. Есүхэй баатар, Тэмүжинийг есэн настай байхад Єэлнүүжин төрхөм олхуноуд иргэнд хөвүүний нагац нараас охин гуйяа гэж Тэмүжинийг аваад одов. Явах замд Цэгцэр Чихургу гэдэг газрын хооронд Хонгирадын Дэй сэцэнтэй уулзвав.

62. Дэй сэцэн ёгүүлрүүн: "Есүхэй худ аль хүрэхээр явна?" Есүхэй баатар ёгүүлрүүн: "Миний хөвүүний нагац олхуноуд иргэнээс охин гуйхаар явж байна".

Дэй сэцэн ёгувлрүүн: "Энэ хөвүүн чинь нудэндээ галтай, нүүрэндээ гэрэлтэй хөвүүн байна.

63. Есүхэй худ, би энэ шене, нэгэн зүүд зүүдлэв. Цагаан шонхор шувуу, нар сар хоёрыг атган нисэж ирээд миний гар дээр буув" гэж зүүдлэв. Нар сарыг бид нудээр уздэг билээ. Гэтэл, нар сарыг шонхор шувуу атгаж миний гар дээр буух нь гайхалтай, ямар сайн тохиол учрах болов гэж би бусдад хэлсэн булгээ. Есүхэй худ чи, хөвүүн дагуулж ирсэн нь даруй миний зүүдний тайлбар болов. Юун зүүд байх вэ! Танай хиад аймгийн сүлд ирж, зүүдээр дохиолсон ажээ.

64. Манай хонгирад хэдийнээс бусдын нутаг ба хүнийг булаан тэмцэлддэггүй.

Харь улсыг үл довтлон
Хацар сайт охидоо
Хасаг тэргэнд суулгаж
Хар буур хөллеж
Хатируулж одож
Хаан болсон та нарын
Хатан сууринд дэвшүүлж
Хамт суулгана.
Үер иргэнийг үл тэмцэн
Үнгэ сайт охидоо
Үлжгэтэй (суудалтай) тэргэнд суулгаж
Үл буур хөллеж
Үүсгэж одож
Үндэр суурь эзлэгчдийн
Үреел хань болгоно.

Манай хонгирад хэдийнээс хацар гоо хатадтай, үнгэ сайн охидтой тул зээгийн зүсээр, охидын үнгээр явна.

65. Нуган хүүхэд нутгаа эзэмшинэ. Охин хүүхэд үнгэ шилэгдэнэ. Есүхэй худ, миний гэрт оч. Надад өчүүхэн охин бий. Тэ вэ" гэж, Дэй сэцэн хэлээд Есүхэйг гэртээ дагуулж аваачив.

66. Есүхэй худ, охиныг узвэл нүүртээ гэрэлтэй, нудэндээ галтай охин тул санаанд нийлэв. Түүний нэр Бертэ гэнэ. Тэмүжинээс нэгэн нас ах, аравтай ажээ.

Дэй сэцэний гэрт хоноод маргааш нь охиныг гуйвал, Дэй сэцэн ёгувлрүүн: "Олон удаа гүйлгаж өгвэл эрхэмлэгдэх, цөөн удаа гүйлгаж өгвэл доромжлогдох гэдэг боловч, охин хүний заяа, төрсөн уүдэнд өтлөхгүй тул охиноо өгье. Чи хөвүүнээ хүргэн болгож манай гэрт үлдээ" гэвэл, Есүхэй баатар ёгувлрүүн: "Би хөвүүнээ орхиё. Миний хөвүүн нохойноос цочимтгой билээ. Эрхэм худ чи, миний хөвүүнийг нохойноос бүү цочуул!" гээд хөтөлж явсан мориор бэлэг өгч, Тэмүжинийг орхиод Есүхэй баатар буцав.

67. Есүхэй баатар, Цэгцэрийн шар талд явж байтал, татаар иргэн хуримлаж байхтай

тохиолдоод ам цангах тул хуримд буув. Татаар нар Есухэйг таньж, "Эрхэм Есухэй ирэв" гэж хуримд суулгаад, урьдын булаагдсан ёшоог санаж, нууцаар хэлэлцэн, хоолонд хор хольж өгчээ. Есухэй тэндээс мордож явах замд бие муужирч, гурван хоног арай гэж яваад гэрт хүрч,

68. Есухэй өгүүлрүүн: "Миний дотор муу байна. Дэргэд минь хэн байна?" гэж асуувал, хонхотаны Чирха евгений хөвүүн Мэнлиг (Мэнлиг буюу Мунлиг) ойр байна гэвэл, түүнийг дуудаж өгүүлрүүн: "Хүү минь Мэнлиг чи сонс. Хөвүүн минь балчир билээ. Тэмүжин хөвүүнийг урагт орхиод ирэх замын зуур татаарт хорлогдов. Дотор минь муу байна. Өнчин хоцорсон дүү нараа, бэлбэсэн бэргэнээ асрахыг чи мэд. Тэмүжин хөвүүнийг даруй явж авчир! Хайрт Мэнлиг минь!" гээд наснаас нөгчив.

ЧИНГИСИЙН ИДЭР НАС

69. Мэнлиг, Есухэй баатрын угийг дагаж, Дэй сэцэнд очоод өгүүлрүүн: "Есухэй ах, Тэмүжиний маш их мөрсөдөж өрөвдөх тул Тэмүжинийг авахаар ирэв" гэвэл, Дэй сэцэн өгүүлрүүн: "Худ хөвүүнээ мөрсөдөх бөгөөс явуулья. Харин удалгүй гэдрэг ирүүлэх хэрэгтэй" гэв. Энэ угийг сонсож Мэнлиг эцэг, Тэмүжинийг авч ирэв. [Есухэй баатар тэнгэр болсонд Тэмүжин, газарт уруу унан хэвтэж маш гаслахад хонхотаны Чирха, түүнийг сэргээн ятгаж өгүүлсэн нь:

"Тул загас мэт юунд
Тулбарин гасална чи?
Туурга цэрэг (торгон цэрэг)-ээ бэхэлье гэж
Туйлтай угээ хэлэлцсэн биш билүү?
Усны загас мэт юунд
Уяран гасална, чи?
Улс төрөө байгуулья гэж
Учиртай угээ хэлэлцсэн биш билүү?"

гэж өгүүлбэл уйлахаа зогссон ажээ. А.то]

70. Тэр хавар Амбагай хааны хатан Орбай Сохатай хоёр ихийн газар (евгедийн хүүр оршуулах газар) тайлгын идээ өргөхөд Ёэлүн ужин хождож очсон тул тайлгын идээний хуваариас хоцрогдов. Орбай Сохатай хоёрт Ёэлүн ужин өгүүлрүүн: "Есухэй баатрыг угээ гэж, хөвүүнийг минь балчир гэж, ихийн тайлгын хишигийн архи сархдаас яахин хождуулав, та? Нуд угээр ул өгөх, нувхдээ ул хэлэх болов, та" гэжээ.

71. Тэр угэнд Орбай Сохатай хоёр хатан хариу өгүүлрүүн:

"Урьж чамд ёгех ёсгүй
Учирвал чи идэх ёстай!
Хургэж, чамд ёгех ёсгүй
Хуртвэл чи идэх ёстай!"

Амбагай хаан ухээд, Ёслунд ийнхүү хэлэгдэх болов.

72. Аргацаан эдний эх, хөвүүдийг нутагт орхиж нуве. Бүү авч явъя" гэв. Түүний маргааш тайчуудын Таргудай-Хирилтуг, Тодойн-Гиртэ нар Онон мөрөн уруу хөдлөв. Ёслун ужин, хөвүүдийн хамт орхигдоход хонхотаны Чирха ёвген нувж одогсдыг очиж ятгавал Тодойн Гиртэ,

"Цээлийн ус ширгэв
Цэгээн чулуу хагарав"

гээд Чирха ёвгений угийг хайхрахгүй, цааш нувж "Чи ингэж ятгах буюу" гэж тэр ёвгений зоо нурууг жадлан хөөв.

73. Чирха ёвген шархтай болж гэртээ ирээд зовуурилан хэвтэхэд Тэмүжин узэхээр одов. Хонхотаны Чирха ёвген, Тэмүжинд ёгүүлрүүн: "Сайн эцгийн чинь хураасан улс тарж нувхэд ятгахаар яваад ийнхүү жадлагдав" гэвэл Тэмүжин уйлж гарав. Ёслун ужин ёрийн биеэр туг барьж мордоод, орхиж нувсэн иргэдийн заримыг буцааж авчрав. Гэвч, буцаж ирсэн иргэд бас тогтсонгүй, тайчуудын хойноос нувжээ.

74. Ийнхүү тайчууд ах дүү нар бэлбэсэн Ёслун ужинийг бяцхан хөвүүдийн хамт нутагт гээж нувсэн ажээ.

Оюунтай тэрсэн Ёслун эх
Оёдолт дээлийг огшуулан ёмсэж
Оготор хормойг шуун бусэлж
Онон мөрнийг ёгсэж уруудаж
Олирс мойлыг түүж явж
Ёчвүүхэн хөвүүдээ хайрлан тэжээж
Ёдер шөнийг аргацаан ёнгөрүүлэв.
Чадалтай тэрсэн ужин эх
Царсан шорыг барин явж
Цавчим газрыг ёгсэж уруудаж
Седен хичгэний үндсийг малтаж
Шене ёдрийг хатамжин ёнгөрүүлж
Суут хөвүүдээ тэжээн ёсгэв.
[Хатан тэрсэн ужин эх
Хайлаасан шор барин явж
Халдун уулыг ёгсен уруудаж
Хавийн мангирыг малтан түүж

Хаад хөвүүдээ хайрлан тэжээж
Ханатал цадтал идуулж ёсгөв. А.то]

75. Гоо төрсөн Єэлүн эх
Гох дэгээ барин явж
Гол завыг ёгссэж уруудаж
Гогод мангирыг түүн явж
Хутагтан хөвүүдээ тэжээж ёсгөв.
Зарчимтай төрсөн ужин эхийн
Затгас тэмсөөр тэжээсэн хөвүүд
Засагтан сайд болж ёсөв.
Гоо төрсөн ужин эхийн
Гогод мангираар тэжээсэн хөвүүд
Хутагтан сайд болж ёсөв
Эх ужиний тэжээсэн хөвүүд
Эрс сайд болон ёсёж
Эрх омог төгелдөр болж
Эх Ононы эрэгт сууж
Єлгүүр гох усанд хаяж
Эрэмдэг загасыг шүүн барьж
Эх ужинийг тэжээх болов
Зарчимт ужиний тэжээсэн хөвүүд
Засагт эрс болон ёсёж
Замагтай усыг шүүрдэн байж
Загас жараахайг гехидэн барьж
Заяат эхээ тэжээх болов.

76. Нэгэн өдөр Тэмүжин, Хасар, Бэгтэр, Бэлгүтэй дөрвүүл хамт сууж, загас гехидехөд нэг гэгээн sogos загас гехид торжээ. Тэмүжин Хасар хоёртос Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр тэр загасыг булааж авав. Тэмүжин Хасар хоёр гэрт ирж ужин эхэд ёгүүлрүүн: "Нэгэн цайвар загас гехид орсныг Бэгтэр Бэлгүтэй ах дүү хоёулаа булааж авав" гэвэл, ужин эх ёгүүлрүүн: "Та нар нэг эцгийн хөвүүд байтал юунд тэгж маргалдана? Одоо сүүдрээс ёер нехергүй, сүүлнээс ёер ташуургүй байгаагаа мэдэх биз. Ийм бол бид тайчууд нараас яаж ёшшөгөө авч чадна. Урьдын Алун эхийн таван хөвүүд мэт яагаад эв эзгүй болов? Та нар битгий тэг" гэв.

77. Тэндээс Тэмүжин Хасар хоёр ул ойшоон ёгүүлрүүн: "Єчигдөр нэг болжмор харваж алсныг тэд булааж авсан билээ. Энэ өдөр бас дахин булаав. Ийм бол эдэнтэй хамт яаж амьдарна" гээд гэрийн үүдийг ширүүн хаяж гарч одов. Бэгтэр, довцог дээр ёсөн шарга морио хариулж суутал Тэмүжин хойноос, Хасар ёмнөөс нууцаар сумаа онилж хүрэхэд Бэгтэр үзээд ёгүүлрүүн: "Тайчууд ах дүү нарын хөнөөлийг

хүлээгээд, өшөөгөө дуусган авч чадаагүй байтал, та нар намайг яаж нүдний сормуус, амны бөөлжис болгоно? Одоо сүүдрээс өөр нэхергүй, сүүлийнээс өөр ташуургүй байтал юунд ингэж байна, та? Голомтыг минь бүү бүрэлгэгтүн. Бэлгүтэйг бүү хөнөөгтүн" гээд завилан сууж хүлцэв. Тэмүжин Хасар хоёр хойно урдаас харван алж одов.

78. Тэмүжин Хасар хоёр гэрт ирж ороход үжин эх хоёр хөвүүнийхээ царайг хармагц, даруй учрыг мэдэж өгүүлрүүн:

"Хария барагсад
Ижлээ идэгсэд
Халуун хэвлээс гараахдаа
Хар неж атган төрсөн билээ
Хавиргаа хазах
Хар нохой мэт,
Хаданд довтлох
Харцага шонхор мэт,
Уураа даран ядах
Омогт арслан мэт,
Амьдыг залгих
Аюулт мангас мэт,
Сүүдрээ довтлох
Сүрхий араатан мэт,
Цугийг залгих
Цурхай загас мэт,
Ботго тормын
Бормийг хазах
Өл буур мэт,
Бороот ёдөр
Довтлон халдах
Өлсн чоно мэт,
Нялх үрээ
Гилэн (хөөн) ядаж
Нядлан идэх
Нүгэлт ангир мэт
, Хэвтшийг хөдөлгөвөл
Гэдрэг довтлох
Хэрцгий цөөвөр (чоно) мэт,
Барьж идэх
Барс араатан мэт,
Балмад амьтад буюу

Сүүдрээс өөр нехөргүй
Сүүлнээс өөр ташуургүй байхад

тайчууд нарын хөнөөлийг хүлээж, ешсөгөө хэн яж авах вэ? гэж байхад, та нар юунд ийм хэрэг хийв?" гэж эртний угийг иш татаж, өвгөдийн угийг үндэс болгож хөвүүдээ ихэд буруушаан зэмлэв.

79. Тэгж байтал, тайчуудын Таргудай Хирилтуг, шадар нехдөө дагуулж, "Хурганы үс гуужив, төлөгний бие төлжив" (Єэлний хөвүүд тэнхэрэв) гэж довтлоохоор ирэв. Тэднээс айж Єэлнүүжин хөвүүдийн хамт ой шугуйд дутаав. Бэлгүтэй мод хугалж шивээ барив. Хасар харван байлдаж, Хачиун, Тэмүгэ, Тэмүлчүн гурвыг уулын завд нууж байхад тайчууд бархиран өгүүлрүүн: "Тэмүжин ахаяа гаргаж ёг. Бусад чинь хэрэггүй" гэхийг сонсоод Тэмүжинийг сэм оргуулан ойд дутаалгав. Үүнийг тайчууд мэдээд нэхэн хөөхөд Тэмүжин, Тэргүүн өндрийн шугуйд шургаж орвол тайчууд нэвтрэн орж чадсангүй хүрээлэн сахив.

80. Тэмүжин, шугуй дотор гурав хонож одоо харья гэж морио хөтөлж явахад мориноос эмээл нь мултран унав. Эргэж узвэл эмээлийн олом хөмөлдрөг хэвээр байтал мултарсан ажээ. "Олом мултарч болох гэвч, хөмөлдрөг яахин мултарна. Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу?" гэж бас гурав хоног хүлээв. Дахин гарахаар явахад шугуйгаас гарах замыг гэрийн чинээ цагаан чулуу бөглөн хэвтэж байна. "Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу?" гэж буцаж бас гурав хонов. Бүгд ес хоног хоолгүй байж "Энэ мэт нэргүй үхэхээр гарья" гээд зам бөглөн унасан гэрийн чинээ цагаан чулууг тойрон гарахад саад болох модыг сумч (сум хийдэг) хутгаараа огтоод морио хөтөлж гармагц тайчууд угтан барьж авав.

81. Тэмүжинийг Таргудай-Хирилтуг барьж, улсдаа аваачаад засаглан шийтгэж айл бурд нэжээд хонуулж хэсүүлэн явна. Зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл өдөр тайчууд Ононы эрэг дээр хуримлаж, нар шингэхэд тарав. Тэр хуримын үед Тэмүжинийг нэгэн хялбар дорой хөвүүн авчран сахиулж билээ. Хуримын ардыг тармагц, тэр хялбар хөвүүний толгойг бугуй (дэнгэ)-гаар нэгэн удаа дэлдээд (цихиод) гүйж Ононы шугуй дотор хэвтвэл узэгдэх болов уу гэж усны хариг (урсгалын хажуу дахь тогтмол ус)-т ороод гэдрэг хэвтэж дэнгээс ус уруу урсган нүүрээ ил гаргаж хэвтэв.

82. "Баригдсан хүнийг алдав" гэж түүнийг сахиж байсан хүн их дуугаар хаширахад тарсан тайчууд цуглан ирж, өдөр мэт саруул шене Ононы шугуйг нэгжин бэдрэв. Усны харигт хэвтэж байгаа Тэмүжинтэй сүлдүсний Сорхон-шар яг тохиолдон узэж өгүүлрүүн: [усанд чилмий (ором)-гүй, огторгуйд мөргүй тул чиний ингэж хэвтэх зөв байна. А.то] "Чи ийм аргатай бөгөөд нүдэндээ галтай, нүүртээ гэрэлтэй хүн тул тайчууд ийнхүү атаархах ажээ. Чи ингээд хэвтэж бай. Би чамайг зааж өгөхгүй" гээд өнгөрөн одов. Цааш хэрхэн эрэхийг тайчууд нар зөвлөхөд, Сорхон-шар өгүүлрүүн: "Хүн бүр явсан мөрөөр гэдрэг явж, орчны газрыг дахин

шалгаж узье" гэвэл цөм "За" гэж зөвшөөрч, хүн бур явсан мөрөөрөө явж эрэв. Бас Сорхон-шар, Тэмүжинийг дайрч "Ах дүү тайчнуд нар, ам шудээ билүүдэж айсуй явна. Чи хатуужин хэвтэж бай" гээд өнгөрч одов.

83. Тайчууд нар эрж олсонгүй тул дахин явж эрэхийг зөвлөлдөхөд Сорхон-шар өгүүлрүүн: "Тайчууд, [ноёд А.то] хөвүүд бид, гэгээн цагаан ёдер бүхэл хүнийг алдаад, одоо харанхуй шене хэрхэн олох билээ. Хүн бур явсан мөрөөрөө дахин нэгэн удаа эрж тараад маргааш цуглаж эрье. Тэр дэнгтэй хүн хаана холдох вэ" гэвэл бүгдээр "За" гэлдэж буцаж эрэхээр явав.

Сорхон-шар бас Тэмүжинд ирээд өгүүлрүүн: "Одоо нэгэн удаа эрж тараад маргааш эрэхээр болов. Биднийг тармагц эх ба дүү нарын зүг яв. Хэрэв хүн тохиолдвол намайг узэв гэж бүн хэл" гээд явчив.

84. Тэднийг тармагц, тэмүжин дотроо сэтгэрүүн: "Саяын хэдэн ёдер айл хэсэж хоноход Сорхон-шарын гэрт хоновол түүний хөвүүн Чимбай Чулуун хоёр намайг өрөвдөн хайлаж, шене гинж дөнгий минь суллаж хонуулах булгээ. Одоо бас Сорхон-шар намайг узэж зааж өгсөнгүй өнгөрөв. Тэд намайг аврах биз" гэж Сорхон-шарын гэрийг зуглэн Онон мөрөн уруу явав.

85. Сорхон-шарын гэрийн тэмдэг нь шене турш vvp цайтал cvv самарч эсэг (айраг)-ээ булэх булгээ. Тэр тэмдгийг баримталж, булнуурин чимээг чиглэж очоод гэрт нь орвол Сорхон-шар өгүүлрүүн: "Чамайг эх ба дүү нарын зүг яв гэж эс хэллүү, би. Чи юунд ирэв?" гэв. Түүний хөвүүн Чимбай Чулуун хоёр өгүүлрүүн: "Болжмор шувуу, харцааас дутааж бутын ёроолд хоргодвол бут түүнийг хамгаалж аварна. Одоо бидэнд хүн хоргодож ирэхэд тэгж хэлж яаж болно" гэж эцгээ буруушааж, дөнгийг эвдэж галд түлээд, Тэмүжиний хойд унгаст хар (мухлаг) тэргэнд өгүүлж, "Амьтан хүнд бүн хэл" гэж Хадаан нэртэй охин дүүгээр асуулав.

86. Гуравдугаар ёдер [Дэнгтэй хүн хаана холдох билээ? А.то] "Түүнийг манайхан нуусан биз. Ерүү зуураа айлуудыг нэгжье" гэж айл бурийг нэгжсээр Сорхон-шарынд ирж, гэр тэрэг ба исээр (ор)-ийн дор хүртэл нэгжээд хойд унгаст тэргэнд очиж амсар дахь унгасыг таталж, Тэмүжиний хэлд хүрвэл, Сорхон-шар өгүүлрүүн: "Ийм халуун цагт унгасан дотор амьд хүн яаж байна? [Сэтгэлээ хантал эр. А.то]" гэвэл нэгжүүлийн хүмүүс бууж одов.

87. Тэр нэгжүүлийг одсон хойно Тэмүжинд Сорхон-шар өгүүлрүүн: "Намайг vnsээр хийсгэн алдав, чи. Одоо даруй эх ба дүү нарын зүг яв" гэж, ам цагаан эрмэг хулагч гvvг унуулж, тэлээ (хоёр эхийг хөхдөг тарган) хургыг чанаж, хехvvr (ундны тулам) ба нэг нум, хоёр сум өгч, эмээл ба хэтгүйгээр явуулав.

88. Тэмүжин тэндээс явж урьдын шивээлсэн газарт ирээд өвсний налархай (зурvas)-гаар мөшгөн Онон мөрөн өөд явж, өрнөөс урсах Химурга горхинд хүрэв. Химурга горхины өөд өгсөж, Бэдэр хошууны Хорчухуй болдог гэдэг газар хүрч эх, дүү нартай учрав.

89. Тэнд бүгдээр нийлэлдэж, Бурхан халдуны өвөр Хүрэлх дотор урсах Сэнгур горхины (Цэнхэрийн голын) Хар зурхний Хөх нуур гэдэг газар очиж нутаглаад

тарвага, зурам алж идэн амьдрав.

90. Нэгэн ёдер гэрийн дэргэд байгаа найман шарга агтыг дээрэм ирж нуд узтэл дээрэмдэж одоход Тэмжин нар явган тул харсаар хоцров. Бэлгүтэй оготор хонгор морийг унаж, тарвага агнахаар явсан билээ. Үдэш нар шингэсний хойно оготор хонгор мориндоо тарвагануудыг дааж ядтал ачиж явган хөтөлж ирэв. "Шарга агтуудыг дээрэм авч одов" гэвэл, Бэлгүтэй, "Би нэхье" гэв. Хасар ёгүүлрүүн: "Чи чадахгүй, би нэхье" гэв.

Тэмжин ёгүүлрүүн: "Та нар чадахгүй, би нэхье" гэж оготор хонгорыг унаад шарга агтыг ёвсний налархайгаар мөшгөн хөөж гурав хоног яваад нэгэн ёглөө олон адуунд хуврэл нэг гавшгай хөвүүн гүү сааж байна. Түүнтэй уулзаж, шарга агтаа сураглавал, тэр хөвүүн ёгүүлрүүн: "Энэ ёглөө нар ургахын урьд найман шарга морийг нүүгээр хөөж гарав. Мерийг би зааж ёгье" гээд оготор хонгорыг тавиулж орог шинхул морийг Тэмжинд унуулав. Ёрөө хурдан ухаа морийг унаж, гэртээ харилгүй намбух (хөхүүр) суулгаа хээр боож тавив. Тэгээд ёгүүлрүүн: "Нехөр чи их мунгинаж яваа ажээ. Эрийн мун (бэрхшээл) нэгэн адил бий. Би чамд нехөр больё. Миний эцэг Наху баян гэдэг. Би түүний ганц хөвүүн. Миний нэр Боорчи" гээд хоёулаа мордож шарга морьдыг мереер нь мешгеж гурван хоног явав. Нэгэн үдэш нарны гэрэл уул ташиж бүхий цагт нэгэн хүрээ иргэнд хуврэл, найман шарга морь нь тэр хүрээний захад ёвс идэж байна. Тэмжин ёгүүлрүүн: "Нехөр чи эндээ бай. Манай шарга морьд тэр байна. Би түүнийг хөөж ирье" гэвэл, Боорчи ёгүүлрүүн: "Би чамд нехөр болж ирээд энд яаж улдэнэ" гээд хоёулаа хамт довтолж ороод шарга морьдыг хөөж гарав.

91. Хойноос нь олон хүн цувалдан хөөв. Тэдний дотроос нэгэн цагаан морьтой [улаан дээлтэй. А.то] хүн уурга барьж ганцаар гүйцэж ирэхэд Боорчи ёгүүлрүүн: "Нехөр чи нум сумаа надад ег. Би харвалдья гэвэл, Тэмжин ёгүүлрүүн: "Миний телөө чи эрсдүүзэй. Би харвалдья" гэж эргэж харвалдав. Тэр цагаан морьтойн хүн уургаа дохисоор хоцорвол хойдох нехөд нь уван цуван гүйцэж ирсэн боловч нэгэнт нар уул ташин шингэж бурэнхий болсон тул тэд нэхэж чадахгүй хоцров.

92. Тэмжин Боорчи хоёр морьдоо авч тэр шене турш яваад гурван ёдер, гурван шене явж Боорчийн гэрт ойртвол, Тэмжин ёгүүлрүүн: "Би чамгүй бол энэ морьдоо яаж авч чадах билээ? [Би хэдийг авах вэ? А.то] Чи хэдийг авах вэ?" гэвэл, Боорчи ёгүүлрүүн "Би сайн нехөр чамайг мунгинаж явна гэж тус болохоор ханилж явсан билээ. Би олз эрсэнгүй. Би Наху баяны ганц хөвүүн тул миний эцгийн зөссөн хураасан хөрөнгө надад элбэг хүрнэ" гэж эс авав.

93. Хоёулаа Наху баяны гэрт хуврэл, хөвүүнээ алдав гэж нус нулимс болж байсан Наху баян хөвүүнээ ирснийг узээд нэг уйлж, нэг загнаж, "Хөвүүн минь юу болсноо хэл" гэвэл Боорчи ёгүүлрүүн: "Энэ сайн нехөр мунгинаж явахыг узээд хамт одсон билээ. Одоо ирэв" гээд мордож, хээр боож тавьсан намбух суулгаа авч ирэв.

Тэмжинд тэд тэлээ хурга алж хүнс бэлтгээд бас ганзагын тулам ёгев. Наху баян ёгүүлрүүн: "Хоёр залуус уүнээс хойш сайхан нэхөрлө, бие биеэ битгий орхи" гэв.

Тэндээс Тэмжин мордож гурван ёдер гурван шене яваад Сэнгур горхинд байгаа гэртээ хүрэв. Тэмжинийг ирэхэд Ёлгун эх, Хасар хийгээд дүү нарын зовнил тайлагдаж сэтгэл баясав.

94. Урьд Бертэ ужинийг Тэмжин есэн настай байхдаа узэж ирснээс хойш дахин уулзаагүй билээ. Одоо Тэмжин Бэлгутэй хоёр Бертэ ужинийг эрэхээр Хэрлэн мөрөн уруу одов. Цэгцэр Чихургу хоёрын завсар Хонгирадын Дэй сэцэн нутаглан байгаа ажээ. Дэй сэцэн, Тэмжинийг узэж маш их баясаж өгүүлрүүн: "Ах дүү тайчууд нар чамд атаархан хорсохыг би мэдэх тул чиний тухай сэтгэл зовнисоор цехрехед хүрсэн билээ. Одоо чамтай уулзав" гээд Бертэ ужинийг Тэмжиннд өгөв. Тэмжин Бертэ ужинийг авч хамт буцахад Дэй сэцэн үдэж яваад Хэрлэний Ураг цэл гэдэг газар хүрч [халуунд ядрах тул А.то] Хэрлэн уруу гэдрэг буцев. Дэй сэцэний гэргий Цотан охин Бертэ ужинийг узэж Хүрэлх дотор Сэнгур горхинд буухийд хүргэж ирэв.

95. Цотанг хариулаад Боорчийг нэхөрлөө гэж урьж Бэлгутэйг илгээв. Бэлгутэйг ирмэгц Боорчи, эцэгтээ ул хэлэн бөгтөр хонгорыг унаад бор өрмөг (хэвнэг)-еө бөгтреөд Бэлгутэйн хамт явж ирэв. Боорчийн Тэмжинтэй нэхөрлесэн ёс тийм. 96. Тэмжин нар Сэнгур горхиноос нувж, Хэрлэн мөрний эх Бурги эрэгт бууж нутаглах цагт Цотан эхийн шитгүл (өмсгөл) гэж авчирсан хар булган дахыг авч Тэмжин, Хасар, Бэлгутэй гурвуулаа Есүхэй эцгийн хуучин дотно анд (нэхөр) Ван хантай уулзахаар очив. Эцгийн анд бол эцэг мэт биз гэж Ван ханыг Туул голын шугуйд нутаглан байхад хүрч очоод Тэмжин өгүүлрүүн: "Эцгийн хуучин анд та, миний эцгийн адил буюу гэж би гэргий аваад өмсгөл хар булган дахыг чамд авчрав" гэж булган дахaa өгөв. Ван хан маш их баясаж өгүүлрүүн:

"Хар булган дахын чинь хариуд
Хагацсан улсыг чинь
Хамтатгаж өгье
Булган дахын чинь хариуд
Бутарсан улсыг чинь
Цуглувулж өгье.
Беөр нь бөгсөнд байг
Цэр нь цээжинд байг
(Ах захтай болог)" гэв.

97. Тэндээс бурги эрэгт нутаглан буухийд Бурхан халдунаас Урианхайн Жарчиудай евген хөсөрөг (темрийн дархны улээх тулам)-еө нүүрч, Зэлмэ нэрт хөвүүнээ дагуулж ирээд өгүүлрүүн: "Тэргүүн Онны Дэлгүүн болдогт Тэмжин чамайг төрхөд Булган өлгий өгсөн ба би энэ хөвүүн Зэлмээг чамд өгсөн боловч, балчир учраас гэрт аваачсан билээ. Одоо чи миний хөвүүн Зэлмээр

Эмээлээ тохуул

Үүдээ сөхүүл" гэж ёгөв.

98. Хэрлэн мөрний эх Бурги эрэгт нутаглан байтал нэгэн еглөө эрт vvr цайж байхад Ёлун эхийн гэрт зарцлагдах Хуагчин эмгэн босож ёгүүлрүүн: "Эх, эх utэр бос.

Газар дэлбэрэх мэт чимээ гарч, морины төвөргөөн сонстоно. Аймшигт тайчууд айсүй биз. Эх даруй бос" гэв.

99. Ёлун эх, "Хөвүүдийг даруй сэргүүлэгтүн" гээд ёөрөө даруй босов. Тэмүжин нар даруй босоод морьдоо барьж, Тэмүжин, Ёлун эх, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ отчигин, Бэлгүйтэй, Боорчи, Зэлмэ нар тус бүр нэг морь унаж, Тэмүлүүнийг Ёлун эх ёвртээ дуурэв. Нэгэн моринд юм ачиж хөтлөв. Бөртэ ужинд морь дутав.

100. Тэмүжин ах дүү нар мордож, vvrээр бурхан халдуны зүг одов. Хуагчин ёмгэн, Бөртэ ужинийг нууя гэж бүхээгтэй тэргэнд оруулж [эд бараагаа хийж тэргэнд сууж A.to] беер алаг uxэр хөллөж, Түнхэлэг горхин ёөд хөдөлж [уул ёгсөн Түнхэлэг горхиноо хүрэхэд A.to] сая vvr цайж харуй бурий байтал, ёөдөөс цэргийн хүмүүс хатиран ирж, "Чи юун хүн бэ?" гэж асуувал Хуагчин эмгэн ёгүүлрүүн: "Би Тэмүжиний харьят. Их гэрт хонь хяргахаар ирсэн билээ. Одоо [унгас тээж A.to] гэртээ харьж явна" гэв. Тэр цэргүүд ёгүүлрүүн: "Тэмүжин гэрт бий юу? Үгүй юу? Гэр нь хаана байна?" гэвэл, Хуагчин эмгэн ёгүүлрүүн: "Гэр нь ойр байна.

Тэмүжиний бий, үгүйг би мэдэхгүй, би хойд гэрээс гарч ирэв" гэв.

101. Тэд цэргүүд хатиран одов. Хуагчин эмгэн, беер алаг uxэрээ гүядаж, яаравчлан явах гэтэл тэргэний тэнхлэг хугарав. Тэнхлэг хугарсан учир, явганаар ойд дутааж орьё гэж байтал, хойноос мөн цэргүүд Бэлгүйтэйн эхийг сундалж, хоёр хөлий нь санжуулан давхиж ирээд, "Энэ тэргэн дотор юу байна?" гэж асуувал, Хуагчин эмгэн ёгүүлрүүн: "Унгас бий" гэв. Тэр цэргүүдийн ахмад нь ёгүүлрүүн: "Дүү нар бууж vзэгтүн" гэвэл, бусад нь бууж хаалттай тэргэний хаалгыг нээвэл, дотор нь хатан сууж байна. Түүнийг тэргэнээс чирч гаргаад Хуагчин хоёуланг сундалж Тэмүжиний хойноос ёвсний налархайгаар мөшгеж, Бурхан халдун ёөд гарав.

102. Тэмүжинийг нэхэж Бурхан халдуныг гурав тойрон нэгживч олсонгүй. Урагш хойш явж эрвэл умбах шавар, битүү ой тулгарч, цатгалан могой шургах завсаргүй бэрх шугуй тул Тэмүжинийг мөрдэж олж чадсангүй. Энэхүү довтолсон цэргүүд бол гурван мэргид байсан ажээ. Удуйд мэргидийн Тогтоа, Увас (ухаа) мэргидийн Дайр-Үсүн, Хаад мэргидийн Хаатай Дармала гурвуул нийлж урьд Чилэдүгээс Ёлун эхийг булааж авсны ёшсөг нэхэхээр ирсэн ажээ. Одоо тэдгээр мэргид ёгүүлэлдүүн: "Ёлунийг булаагдсаны ёшсөг авахаар ирээд одоо эмсий нь булааж авав. Ёвег эцгийн ёшсөг авав бид" гэж гэртээ буцав.

103. [Тэд Бөртэ ужинийг аваачаад Чилэдүгийн дүү Чилэгэр бөхөд ёгөв. A.to] Тэмүжин: "Тэр гурван мэргид гэртээ харих нь уу? Ууланд бүгэх нь vv? Гурван хоног дагаж яваад мэдэж ир" гэж Бэлгүйтэй, Боорчи, Зэлмэ гурвыг илгээв. Тэмүжин ёөрөө Бурхан халдун дээр бууж, ёвчнүүгээ дэлдэж (цохиж) залбиран ёгүүлрүүн:

"Солонго мэт сонсох
Соргог Хуагчны
Сонор хүчээр
Үен мэт узэх
Үнэнч Хуагчны
Үзсэний ачаар
[Аюулт дайснаас
Амжин дутааж]
Бүтэн биеэ
Бүгэн нуугдаж
Бүдэг замыг
Мөрдөн дагаж
Бугын мөрийг
Мөшген хөөж
Бургасан гэрт
Буруулан нуугдаж
Бурхан халдуунд
Амь хоргодов.
Харийн дайсан
Халдан довтлоход
Харцагаас дутаасан
Болжмор мэт
Хандгай бугын
Мөрийг дагаж
Хад хавчлын
Сувийг эрж
Хулдун ууланд
Дутааж ирээд
Хальс холтсоор гэр барьж
Халуун амиа
Хамгаалав, би.
Бөглүү ойт
Бурхан уул
Бөөссөн чинээ амий минь
Бөөцийлсөн аварч
Бөөрийн чинээ биеий минь
Бүтэн мэнд улдээв.
Өшөөст дайснаас
Өршөөн аварч
Өнчин бидний

Ємөг болсон
Єндер дээд
Бурхан халдун чамайг
Єглөө бүр мялааж байя!
Єдөр бүр тахиж байя!
Үрийн урд
Үурд тахим
Үе тутам
Үргэлж шутъе!"

гэж бусээ хувьнанд эрих мэт өлгеж, малгайгаа гарч сэгэлдэрч, гараар ёвчвүүгээ дарж, наран єөд хандаж, Бурхан халдунд есентээ сөгдөж ёчил ёчин, сацал сацав.

МЭРГЭДИЙГ СӨНӨӨССӨН БА ТЭМУЖИНД ЧИНГИС ХААН ЦОЛ ЕРГӨМЖИЛСӨН НЬ

104. Тэндээс Тэмүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурвуул явж, Туул голын Хар шугуйд нутаглаж байгаа ван хан Тоорилд очиж өгүүлрүүн: "Санамсаргүй байтал гурван мэргид довтолж, эхнэр хүүхдийг минь булааж авав. Хан эцэг минь эхнэр хүүхдий минь аварч өгнө vv гэж ирэв" гэвэл, ван хан Тоорил хариу өгүүлрүүн: "Би ноднин жил чамд хэлсэн биш vv. Эцгийн адил эцэг гэж булган дах авчирч ёгсөн тухайд би ингэж хэлсэн билээ

"Булган дахын чинь хариуд
Бутарсан улсы чинь
Бөөгнөрүүлж ёгье
Хар булган дахын чинь хариуд
Хагацсан улсы чинь хамтатгаж ёгье.
Цэрээ цээжинд байлга
Бөөрөө бөгсөнд байлга
(Ах захтай байг)"
гэж хэлсэн билээ.
Одоо тэр угэндээ хүрч,
Булган дахын чинь хариуд
Бүгд мэргэдийг
Бүрэлгэн довтолж
Бөртэ ужинийг чинь
Буцааж ёгье.
Хар булган дахын чинь хариу
Хамаг мэргидийг

Хамх цохиж
Хатан Бертий чинь
Хариулж авчиръя.

Чи Жамуха дувд хэл ёг. Жамуха дув Хорхунаг Жубур гэдэг газар бий. Би эндээс хоёр түмэн цэрэг авч баруун гар болон мордьё. Жамуха дув хоёр түмэн цэрэг авч зүүн гар болон морилог. Бидний учрах болзоог Жамуха тогтоотугай" гэв.

105. Тэмүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурвуулаа, Тоорил ханаас салж гэртээ ирээд Тэмүжин, Жамухад Хасар Бэлгүтэй хоёрыг илгээж хэлүүлсэн нь:

"Ест мэргид ирж
Срий минь ёвтгэв
Сврий минь хоослов.
Емсг түшиг болох
Енер төрлийн та нар
Ешсөг авч ёгнөvv.
Элэг зурх минь
Эмтэрч байна.
Элгэн садан та нар
Энэ ёгсөг авч ёг" гэв.

Бас Хэрэйдийн Тоорил ханы угийг Жамухад, уламжлан хэлсэн нь: "Эрт ёдер эцэг хан Есүхэйтэй эв нэгтэй явснаа санаж, одоо хоёр түмэн цэрэг авч баруун гар болон мордьё. Жамуха дув хоёр түмэн цэрэг авч зүүн гар болон морилтугай. Хамтрах болзоог Жамуха дув мэдтүүгэй" гэснийг уламжлав. Эдгээр угийг сонсож гүйцээд Жамуха ёгнуулрвн:

"Енэе Тэмүжин анд
Едий зовлон бэрхэд
Ертөгдсөнийг сонсоод би
Ер ёвдеж
Ершеен санана
Элэг эмтэрч
Эмгэнэн гашуудна.
Эл ёшсөг нэхэж
Эдгээр мэргид аймгийг
Эвдэн мөхөсж
Эхнэр Бертийг
Эргүүлж авчиръя
Хамаг хаад мэргидийг
Хамх цохиж

Хатан Бертийг
Хариулж авъяа
Давирах гөлмийн чимээг
Дайны хэнгэргийн дуу гэж
Ташааран дутаагч Тогтоа
Дайд Буур-хээрт
Ташаалдан суугаа биз.
Давхар хоромсгын амсар
Дарвалзан хөдлөхөд
Дайн тулаан болов гэж
Ташааран дутаагч
Дайр-Үсүн одоо
Давлагат Орхон Сэлэнгийн
Талхун аралд
Далдирэн суугаа биз.
Хамхуул ёвс хийсэхэд
Халдах дайсан ирэв гэж
Хар ойр чиглэж
Хашхирэн дутаагч муу
Хаатай Дармала одоо
Харжийн талд
Хааш ч угүй байгаа биз.
Сайхан Хилго мөрөнд
Сахал ёвс их гэнэ
Сахал ёвс түүгээр
Сал хийж болдог гэнэ.
Ёнөө дөхмийг бодож
Ёвсөөр сал хийж
Ёргөн Хилго мөрнийг
Ёнгерч хөндлөн гараад
Ёөдгүй муусайн мэргидийн
Ёнссэх муу Тогтоагийн
Ёрх уудий нь эвдэж
Ём цөм дайрч
Ёнгөтэй эдий нь олзолж
Ёвертлех эмий нь булааж
Ёсөх урий нь тасалж
Ёшёө хорсголоо авъя!
Хутагт эрхэм шүтээний нь
Хуга татаж эвдээд

Хувхай болгож хаяя!
Хотол их улсы нь
Хоосон болтол довтолъё" гэв.

106. Жамуха бас Тэмүжин анд, Тоорил хан ах хоёрт хэлүүлсэн нь: "Одоо би

Хараа ихт (холоос харагдах) тугаа тахиж
Хар бухын арьсаар бүрсэн
Харгис дуутай хэнгэргээ дэлдэж
Хатан болд жадаа барьж
Халх хуягт дээлээ ёмсэж
Хатгах зэвт сумаа онилж
Хар хул морио унаж
Хамаг олон цэргээ дагуулж
Хаад мэргэдийг халдан довтолж
Хатгалдан байлдахаар мордов би.
Үзэмжит сайхан тугаа тахиж
Үхрийн арьсан хэнгэргээ дэлдэж
Үргэлж хэлхэ хуягаа ёмсэж
Үзвүр хурц илдээ барьж
Үнэхээр мэргэн сумаа онилж
Үлэмж сайн морио унаж
Үй түмэн цэргээ дагуулж
Үхээнц муусайн мэргид иргэнтэй
Үхтэл тэмцэхээр нэгэнт мордов.

Тоорил хан ах мордож, Бурхан халдуны ёвреер Тэмүжин андыг дайрч аваад Онон мөрний эх Ботохан-бооржи гэдэг газар ирэгтнүү. Би эндээс нэгэн түмэн цэрэг авч мордоод замд Онон мөрөнд нутаглаж байгаа Тэмүжин андын харьят нараас бас нэгэн түмэн цэрэг авч, бүгд хоёр түмэн цэрэг болоод Ботохан-бооржид очиж нийлье" гэж илгээв.

107. Жамуха эдгээр үгийг Хасар Бэлгүйтэй хоёроос Тэмүжин сонсоод Тоорил ханд уламжлав. Тоорил хан, Жамухын үгийг сонсмогц хоёр түмэн цэрэг авч мордоод Бурхан халдуны ёвреер Хэрлэний Бурги эргийг чиглэн явав. Үүнийг Тэмүжин сонсоод Бурги эргээс хөдөлж, Бурхан халдуны ёвр Түнхэлэг єөд нүүж Тана горхинд очиж буув. Тоорил хан, нэгэн түмэн цэрэгтэй, Тоорил ханы дүү Жаха хамбу нэгэн түмэн цэрэгтэй Химурга горхины Айл харгана гэдэг газар бууж бүхийд Тэмүжин, цэргээ авч очиж нийлэн буув.

108. Тэмүжин, Тоорил хан, Жаха хамбу гурвуул нийлэн хөдөлж, Ононы эх Ботохан-бооржи гэдэг газар хүрч ирвэл энд Жамуха нэгэнт ирээд гурав хоног хүлээжээ.

Тэмүжин, Тоорил, Жаха хамбу гурав бас цэргүүдээ засаж хүрэлцэн нийлэлдэж танилцав. Жамуха ёгүүлрүүн: "Бороо тохиолдовч болзооноос хождохгүй, хур тохиолдовч хурлаас саатахгүй гэж монгол угээр хэлэлцэж "За"" гэж андгайлсан биш билүү? "За" гэсэн цагаас хожигдсон этгээдийг зэрэг дотроо хасья гэсэн биш билүү?" гэвэл, Тоорил хан ёгүүлрүүн: "Тогтсон болзооноос гурав ёдөр хожимдсоны учир торгож буруушаахыг Жамуха дүү минь мэд" гэв. Болзоо хожидсон тухай ийм үгийг ярилцаж ёнгөрөв.

109. Ботохан-бооржиос бүгдээр хөдөлж, Хилго мөрөнд хүрч сал уяж гэтлээд Буурхээр гэдэг газар очиж Тогтоа бэхийн өрх дээрээс нөмрөн бууж, эрхэм шутээний нь эвдэн сүйтгэж, эм хүүхдий нь эзлэн булаав. Хутагт сахиусы нь хуга дайрч, хотол улсы нь хомрон довтолж хоосон болгов. Тогтоа бэхийг унтаж байхад дайран барьж болох байсан. Гэтэл Хилго мөрөнд нутаглах загасчин ба булга агнагчид, гөрөөчид "дайсан айсуй" гэж тэр шёнийн дотор Тогтоа бэхид хэл хүргэжээ. Энэ мэдээг сонсоод Тогтоа ба Уvas мэргидийн Дайр Усун хоёр хамтарч цөөн нөхдийн хамт Сэлэнгийг уруудаж Баргужин оронд дутаан одов.

110. Мэргидийн улс дурвэж, тэр шене Сэлэнгийг уруудан дутаахад манай цэргүүд дурвэсэн мэргидийг нэхэж довтлон дээрэмдэн явав. Тэмүжин, дурвэж яваа хүмүүсийн дундуур "Бертэ Бертэ" гэж дуудан, эрж явтал, дурвэж яваа иргэний дотор байсан Бертэ ужин Тэмүжиний дууг сонсож таниад тэрэгнээс бууж Хуагчин эмгэн хоёул гүйж ирээд, Тэмүжиний жолоо цулбуурыг барьж авав. Тэмүжин шёнийн саруулд узвэл Бертэ ужин мөн тул тэврэлдэн учрав. Тэмүжин мөн шене Тоорил хан Жамуха анд хоёрт хүн илгээн хэлүүлсэн нь: "Эрсэн хүнээ олсон тул энэ шене довтлоо зогсож энд бууя" гэв. Дурвэж явсан мэргидүүд мөн шене хаана хүрсэн, тэр газраа бууж хонов. Бертэ ужин мэргидийн гарас гарч Тэмүжинтэй уулзсан ёс ийм булгээ.

111. Урьд Удуйд мэргидийн Тогтоа бэхи, Уvas мэргидийн Дайр-Усун, Хаад мэргидийн хаатай Дармала гурвуул гурван зуун хүнийг дагуулж Тогтоа бэхийн дүү Их Чилэдүгийн гэргий Ёэлчнийг Есүхэй баатарт булаагдсаны ешсөг авна гэж тэр нэг еглэс мордсон билээ. Тэр цагт Тэмүжинийг Бурхан халдунд дутаалгаж гурав дахин тойрч нэгжээд Тэмүжинийг олсонгүй. Харин Бертэ ужиний барин авч Чилэдүгийн дүү Чилэгэр бөхөд ёгч асуулсан ажээ. Түүнээс хойш Бертэ ужин Чилэгэр бөхийн гэрт байсаар билээ. Одоо Чилэгэр бөх дутааж гарaad гэмшиж ёгүүлрүүн:

"Хар муу хэрээ
Хальс холтос идэх заяатай байтал
Харлаг галууг идэхээр
Халдан тэмцэх мэт.
Хариугүй муу Чилэгэр би

Харин ихийг санаж
Хатан үжинд халдаж
Хамаг мэргид иргэнийг
Хачлагдах аюулд учруулж
Халх нэмэргүй болж
Харанхуй шене зугтан гарч
Хадны хавчилд хоргодон
Хайран амия гээх
Хар толгойгоо алдах болов
Хулд муу шувуу
Хулгана оготно идэх заяатай байтал
Хун галууг идье гэж
Хошуугаа билүүдэх мэт
Хувхай муу Чилэгэр би
Хутагт үжин хатныг
Хувилан авч ирээд
Хотол олон мэргидэд
Хор хөнөөл болгов.
Хохир муу Чилэгэр би
Хохимой муу толгойгоо
Хоргодох газаргүй болов
Хорголын төдий амия
Арчлах газаргүй болов
Харанхуй хавчилд шургах уу
Хадны завсраар орох уу
Хаана очих билээ?"

гээд дутаасан ажээ.

112. Хаатай Дармалааг барин авчирч, хавтсан дөнгө ёмсгёж Халдун ууланд явуулав. Бэлгүтэйн эх тэр айлд бий гэхийг сонсоод Бэлгүтэй, эхээ авья гэж очоод гэрийн баруун уудээр орвол түүний эх навтархай нэхий дээлтэй бегеед гэрийн зүүн уудээр гарч гадна хүнд өгүүлрүүн:

"Хайрт хөвүүд минь
Хаадын зэрэгт хүрч байтал
Харин би энд
Харц муу хүнд
Харьяалагдаж явна

Хан хөвүүдийн нүүрийг
Харж яахин узэх билээ?"

Гээд гүн шугуйд гүйж орсонд хойноос нь нэхэж эрээд олсонгүй. Үүнд Бэлгүтэй ноён, мэргид овгийн хүнийг узвэл "Эхийг минь авчир" гэж харвах билээ. Бурхан халдуунд Тэмүжин нарыг довтолсон гурван зуун мэргидийг

Үрийн үрийг хүртэл
Үнсийг хийстэл хядаж
Үлдсэн эм хүүхдийг
Үүдний зарц болгож
Үзэсгэлэн сайтай заримыг
Үүрд дотнолж авав.

113. Тоорил хаан, Жамуха хоёрыг Тэмүжин бишрэн ёгүүлрүүн:

"Эцэг хан Тоорил
Эрхэм анд Жамуха нар
Эв хүчийг нэгтгэж
Эрхт тэнгэрийн өршөөлөөр
Эх дэлхийн ивээлээр
Эртний өшөөт мэргидийн
Элэг зурхийг эмтэлж
Эрхэм төрлийг сөнөсж
Эзэмших гэрийг хоосолж
Элдэв зүйлийг олзлов" гэв.

Мэргид иргэнийг тийнхүү дайлж буцав.

114. Удуйд мэргидийн дурвэж дутаасны хойно тэдний нутаг дээр булган малгайтай, бугын арьсан гуталтай, булган хөөмий дээлтэй, нүдэндээ аглтай, нүүртээ цогтой Хүчн гэдэг нэртэй, таван настай хөвүүн хоцорсныг манай цэргүүд олж авчраад Еэлүн эхэд бэлэг болгон ёгөв.

115. Тэмүжин, Тоорил хан, Жамуха гурвуул нийлж

Олон мэргидийн оцгор гэрийг эвдэж
Олигтой эмсийг олзолж
Орхон Сэлэнгэ хоёрын
Ой талаас буцав.

Талхун арлаас хөдөлж, Тэмүжин, Жамуха хоёр Хорхунаг Жубурыг чиглэн явав.
Тоорил хан, Бурхан халдуны хяраар Ёхерт шугуйг дайран Гацууртай (Гацууртай)

сувчид, Улиат (Улиастай) сувчид гэдэг газрыг дайрч, ан гөрөө хийсээр Туулголын Хар шугуйд буцаж харив.

116. Тэмүжин Жамуха хоёр, Хорхунагийн хөндийд нийлэн бууж, эртний анд бололцсоноо дурдаж уlam дотно болж найралдъя гэлцэв. Анх урьд анд бололцоход Тэмүжин арван нэгэн настай байсан билээ. Тэр цагт Жамуха нэгэн гурын шагайг Тэмүжинд ёгч, Тэмүжин нэгэн цутгамал шагайг Жамухад ёгч, Ононы месен дээр шагалцан наадаж анд бололцсон билээ. Түүний хойд хавар алангир нумаар харваж байхад Жамуха, бярууны хоёр эврийг нааж нухэлж хийсэн дуут сумаа Тэмүжинд ёгч, Тэмүжин, арц модон годил (болцуу)-оо Жамухад ёгч анд бололцов. Хоёр удаа анд бололцсон ёс ийм билээ.

117. Ахас дээдсийн угийг сонсвол

Аливаа хүн харилцан

Анд нехэр бололцвол

Амь биедээ

Арч болж

Аль алиндаа

Түшиг болж

Амраглан ханилах ёстой

Одоо бид амраглан ялья

гэж Тэмүжин, мэргидийн Тогтоагаас олзолж авсан алтан бусээ Жамуха андад буслуулж, Тогтоагийн эсгэл (эрмэг буюу агсам) халиуныг Жамуха андад унуулав. Жамуха хариуд нь Уvas мэргидийн Дайр-Үсүнээс олзолж авсан алтан бусээ Тэмүжинд буслуулж, мөн Дайр-Үсүний эвэрт ишгэн цагаан морийг Тэмүжинд унуулав. Ийнхүү анд бололцож

Хорхунаг Жубурын хөндийд

Хулдгар хуны өврт

Саглагар модны дор

Сайхан хурим вийлдэж

Сайтар бүжиглэн жаргаж

Санаа сэтгэл нэгдэж

Сайхан нехөд болоод

Шөнө нэгэн хөнжилд орж хонох булгээ.

118. Тэмүжин Жамуха хоёр янаг найртай байж, нэгэн жил хагас хамт сууж, нэгэн өдөр тэр нутгаас нүүе гэлцэж, зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл

(дүгрэг сартай) ёдөр нувв. Тэмүжин Жамуха хоёр, тэрэгнүүдийн урд явж байтал Жамуха ёгнуулруун

"Тэмүжин анд аа!
Ууланд шахан бууя.
Адуучинд гэр болтугай!
[Ай зөв vv? А.то]
Голд шахан бууя
Хоньчин хургачин нарт
Хоол болтугай!
[Хориггүй биш vv? А.то] гэв.

(Хагас нь адууны бэлчээрийг таатж ууланд бууя, хагас нь хонины бэлчээрийг татах голд бууя гэсэн vg бололтой). Тэмүжин, Жамухын энэ vгийг ухан ядаж хариу юу ч хэлсэнгүй хоцроод нүүдлийн тэргийг хүлээж Ёэлн эхэд ёгнуулруун:

"Жамуха анд надад хэлэв:
Ууланд шахан бууя,
Адуучинд гэр болтугай!
Ай зөв vv?
Голд шахан бууя,
Хоньчин хургачин нарт
Хоол болтугай!
Хориггүй биш vv?

гэж ёгнуулэв. Би энэ vгийг ухаж ядаж хариу юу ч эс хэлэв. Эхээс асууя гэж ирэв би" гэв. Ёэлн эхийг vg хэлж амжаагүй байтал, Бертэ vжин ёгнуулруун: "Жамуха анд амархан уйддаг гэдэг билээ. Одоо биднээс уйдах цаг нь болсон биз. Тугаар (сая)-ын Жамуха андын хэлсэн нь биднийг жишээлсэн vg буюу. Бид bvv бууя. Энэ хөдөлсөөр шулуухан Жамухаас хагацаж шене турш явъя" гэв.

119. Бертэ vжиний vгийг зөвшөөж ul буун шене турш явж зуур мөрт тайчуудыг дайрав. Тайчууд аиж мөн шене хөдөлж Жамухын зvg одов. Тайчуудын бэсүдийн нутаг дээр Хөхөчүү нэртэй нэгэн ёчнүүхэн хөвүүн хоцорсныг манайхан олж аваад Ёэлн эхэд ёгч тэжээлгэв.

120. Тэмүжин нар тэр шене дулэн явж ёдөр гийхэд vзвэл, жалайр аймгийн Хачиун-Тохураун, Хархай-Тохураун, Харалдай-Тохураун ах dvv гурвуул шене дулэн нүүж дагалдан ирэв. Дархад аймгийн Хадаан, Далдурхан ах dvv тавуул, бас Мэнгиту хианы хөвүүн Yнгур нар, чаншиут, баяуд харьят нараа дагуулж ирэв. Барулас аймгаас Хубилай, Худус ах dvv нар ирэв. Мангуд аймгаас Жатай, Доголху чэрби ах

дvv хоёул ирэв. Боорчийн дvv Угэлэн чэрби, Арулад аймгаас хагацаж ах Боорчидоо нийлж ирэв. Зэлмийн дvv Чаурхан, Сүбээдэй баатар, Урианхай аймгаас салж Зэлмэд нийлэн ирэв. Бэсүд аймгаас Дэгэй, Хүчнүүр ах дvv хоёр ирэв. Сүлдүс аймгаас Чилэгүйтэй-Тахи, Тайчиудай ах дvv нар ирэв. Жалайр аймгийн Сэцэ-Домог, Архай-Хасар Бала хоёр хөвүүнээ дагуулж ирэв. Хонхотанаас Сүйхэтүү чэрби ирэв. Сүхэгэнээс Жэгэй хондгарын хөвүүн Сүхэхэй-Жаун ирэв. Нэудэйн Цагаан гоо ирэв. Олхуноуд аймгаас Хингиадай, Горлос аймгийн Сэчир, Дүрвэд аймгийн Мечи бүдүүн нар ирэв. Ихирэс аймгийн Буту, энд хүргэн болж байсан тул хамт ирэв. Ноёхон аймгийн Жунсо ирэв. Оронар аймгаас Зургаан ирэв. Тэгээд барулас аймгаас Сохо сэцэн, Харачар хөвүүнтэйгээ ирэв. Бас Баарин аймгийн Хорчи, Үсүн ёвгэн, Хөхечес, Мэнэн баарингаа дагуулж нэгэн хүрээ болж ирэв.

121. Хорчи ирж ёгүүлрүүн: "Бид Бодончар богдын барьж авсан эмээс төрсөн тул Жамухатай хэвэл нэгтэй, хэлхээ бэхтэй хүмүүс билээ. Иймийн тул Жамухаас хагацаж болохгүй. Гэвч заарин тэнгэр ирж нудэнд минь зааж узувслэн нь, ухаагчин үнээ ирж Жамухыг тойрон явж, Жамухыг ба гэр тэргийн нь мөргөсөөр өрөөсөн эврээ хугалж солжир эвэртэй болоод "Эврий минь ёг" гэж Жамухын зүг мөөрч шороо сацлан байна. Бас нэгэн мухар ухаа хүрийг их гэрт тэргэнд хөллөжээ. Тэр ухэр их тэргүүр (зам)-ээр Тэмүжиний хойноос зутгэн явж мөөрөн хэлэх нь:

"Тэнгэр газар эелдэж (зөвлөж)
Тэмүжинг улсын эзэн болтугай" гэж
Тээж хүргэж явна" гэж мөөрнө.
Ийнхүү миний нудэнд заарин тэнгэр ирж зааж узувлэв.

"Тэмүжин чи, улсын эзэн болбол намайг урьдаас зааж хэлсэн тул хэрхэн жаргуулах вэ?" гэж асуувал, Тэмүжин ёгүүлрүүн: "Үнэхээр би улсын эзэн болбол чамайг түмний ноён болгоё" гэв. Хорчи ёгүүлрүүн: "Едий их төрийн үйлийг урьдаас заасан намайг түмний ноён болгох нь ямар жаргалан бэ? Намайг түмний ноён болгоод бух улсаас гоо сайхан охид гучийг шил эм болгох эрхийг олго. Бас миний юу хэлсэн бүхнийг анхаарч сонс!" гэв.

122. Хунан тэргүүтэн Гэнигэс нэгэн хүрээ болж, бас Даридай отчигин нэгэн хүрээ болж ирэв. Жадаран аймгийн Мулхалху ирэв. Унжин сахайт нэгэн хүрээ болж ирэв. Жамухаас ийнхүү салж хөдлөөд Химурга горхины Айл-харгана гэдэг газар хүрч буув. Тэр цагт бас Жамухаас салж Жүрхиний Сорхату-Жүрхийн хөвүүн Сача бэхи, Тайчу хоёр нэгэн хүрээ болж, Нэгүүн тайжийн хөвүүн Хучар бэхи нэгэн хүрээ болж, Хотала хааны хөвүүн Алтан отчигин нэгэн хүрээ болж, Жамухаас салж хөдлөөд Тэмүжинийг Химурга горхины Айл-харганад бууж байхад нийлэн ирэв. Тэмүжин нар тэндээс нувж Хүрэлх доторх Сэнгүр горхины Хар зүрхний Хөх нуурт очиж буув.

123. Алтан, Хучар, Сача бэхи бүгдээр зөвлөлдөж Тэмүжинд ёгүүлрүүн: "Чамайг хаан болгоё. Тэмүжин чамайг хаан болгож бид

Олон дайнд
Оройлон явж
Онц гуа
Охидыг олзолж
Ордон сайхан
Гэрийг авч
Олны хаан
Тэмүжинд ёгье.
Харийн иргэнийг
Халдан довтолж
Хацаар гуа
Хатдыг олзолж
Хатир сайт
Агтыг хееж
Авчирч ёгье.
Ороо гөрөөсийг
Авлах цагт
Отож ойртуулж
Ёгье бид.
Хээрийн гөрөөсийг
Хэтэж авлахад
Хэвлэй нь нийлтэл
Шахаж ёгье.
Гууны гөрөөсийг
Агнах цагт
Гуяы нь нийлтэл
Шахаж ёгье.
Хатгалдах дайн
Болох цагт
Хан тэмүжин чиний
Хатуу зарлигийг
Хайхрахгүй явбал
Хатан эмээс
Хагацуулан салгаж
Хамаг юмыг
Хамран авч
Хар толгойгий минь
Хаяж одогтун.
Энх цагт
Эзэн Тэмүжин чиний

Эе зарлигийг
Эс дагах бол
Эзэлсэн ардыг авч
Эм хөвүүдийг булааж
Энэ биеийг минь
Эзгүй газар
Хөөж орхи" гэв.

Ийм угийг хэлж, ийнхүү ам алдаж, Тэмүжинийг Чингис хаан гэж нэрийдэж хаан болгов (Чингис хаан гэх нь Тэнгис хаан, Далай хаан гэсэн уг бололтой.)

124. Чингис хаан болоод Боорчийн хүү Үгэлэн чэрби, Хачиун-Тохураун ба ах дүү Жэтэй, Доголху дерөвт хоромсго агсуулав. Өнгүр, Сүйхэтүү чэрби, Хадаан-Далдуурхан гурав ёгүүлрүүн:

"Өглөөний зоогийг
Өнөд осолдохгүй
Үдийн ундыг
Үүрд тасалдахгүй
гүйцэтгэж байж" гэсэн тул буурч (тогооч) болгов.
Дэгэй ёгүүлрүүн:

"Алаг сайхан хоньдыг
Ар дүүрэн бэлчээж
Хонин олон сургийг
Хот дүүрэн ёсгеж
Ховдог төрсөн би чинь
Хос цувдай хүртэл
Хошгиног мах идэж
Өдөр тутам ёнжихгүй
Хоног тутам хожимдохгүй
Шилдэг иргийг алж
Шимтэй шөлийг бэлтгэж явъя"

гэсэн тул Дэгэйгээр хонь адуулгав. Түүний дүү Хүчүүгүүр ёгүүлрүүн:

"Цуургатай тэрэгний
Цуурга цүүг
Цуцран эвдрэхгүй болгож

Тэнхлэгтэй тэргийг
Тэргүүр замд
Тээглэн саатахгүй болгож
Тэрэг гэрийн ажлыг
Тэгшлэн засаж явъя"

гэсэн тул Хүчнүүрийг тэрэгчийн тушаалд томилов. Гэр доторх гэргий хүүхэд ба зарц нарыг Додай чирбиэр захицуулав. Хасарын захиргаанд илд агсаж явахаар Хубилай, Чилгутай, Хархай-Тохураун гурвыг томилж:

"Хүч түрэмгийлэгчдийн
Хүзүүг хянгардаж
Омог ихтний
Омрууг огтолж яв" гэв.

Бэлгүтэй, Харалдай-Тохураун хоёрыг: "Агт хариултугай. Агтчин болтугай" гэв. Тайчуудын Хуту, Моричи, Мулхалху гурвыг "Адуу адуултугай" гэв. Архай Хасар, Taxap, Сүхэхай, Чаурхан дөрвийг "Холын холбогч, ойрын оточ (хол ойрыг сурвалжлах газарч) болтугай" гэв. Сүбээдэй баатар ёгүүлрүүн:

"Хулгана оготно мэт
Хураасан херэнгийг хадгалж
Хар хэрээ мэт
Хамаг юмыг харамлаж
Нэмрөх эсгий мэт
Нехеес бамбай болж
Гэр орныг хамгаалж
Хэрсгээ бүрээс болж" гэв.

125. Тэндээс Чингис хаан, хан болж Боорчи Зэлмэ хоёрт ёгүүлрүүн:

"Сүүдрээс єөр
Нехөргүй байхад
Сүүдэр минь болж
Сүүлнээс єөр
Ташуургүй байхад
Сүүл минь болж
Сэтгэлий минь сэргээж
Санаагий минь амруулсан
Зурхний дотно нөхөд минь

Та хоёр хамгаас урьд ирж нехөрлессен тул хамгийг ахална" гэв. Бас Чингис хаан ёгүүлрүүн: "Тэнгэрт өршөгдэж, газарт ивээгдэж, Жамухаас салж намайг сэтгэж нехөрлөө гэж ирсэн анхны ёлзийт нехөд минь алинаас ч илүү хүндтэй байх учиртай тул ийнхүү та нарыг зохих зохих тушаалд томилов" гэв.

126. Чингис хааныг хаан болгов гэж Хэрэйдийн Тоорил ханд Тахай Сүхэхэй хоёрыг илгээвэл, Тоорил хаан ёгүүлрүүн: "Тэмүжин хөвүүний минь, хан болгосон нь маш зөв. Монголчууд, хангуй байж яж болно.

Энэ шийдвэрээ эвдэхгүй
Эв зангиагаа таслахгүй
Эх захaa алдахгүй
Эгнэгт журамтай бай" гэв.

ЖАМУХА БА ТАЙЧУУДТАЙ ТЭМЦСЭН НЬ

127. Архай Хасар, Чаурхан хоёрыг Жамухад элч болгож очуулбал, Жамуха ёгүүлрүүн: "Алтан Хучар хоёрт очиж хэл: Алтан, Хучар та нар Тэмүжин анд (найз) бид хоёрын завсарт сувээг сүлбэж, хавиргыг хатгаж юунд салгав? Тэмүжин бид хоёрыг хамт байхад түүнийг хан эс болгосон байтал, одоо ямар санаагаар түүнийг хан болгов? Алтан, Хучар та хоёр хэлсэн угэндээ хурч Тэмүжин андын сэтгэлийг амруулж, андад сайн нехөр болж яв" гэж хэлүүлжээ.

128. Түүний хойно, Жалама (уул)-ын ёвэр Ёлгий булаг гэдэг газар нутаглан суугаа, Жамухын дүү Тайчар, Саарь-хээр гэдэг газар байгаа манай Жөчи-Дармалагийн адууг дээрэмдэхээр явж Жөчи-Дармалагийн адууг Тайчар дээрэмдэн одов. Үүнд Жөчи-Дармала, адуугаа дээрэмдэгдээд нехөд нь зурх шантарч явахгүй болмогц Жөчи-Дармала ёөрөө ганцаар нэхэж, шөнө адууны захад хүрээд мориныхоо дэл дээр элгээрээ хэвтэж очоод Тайчарын нурууг хуга харван алж адуугаа буцааж аваад иржээ.

129. "Дүүгээ Тайчарыг алагдав гэж Жамуха, Жадараны арван гурван отгийг нэгтгэн тэргүүлж, гурван түмэн цэргийг авч Алагууд, Тургагууд уулыг давж, Чингис хаанд халдахаар айсуй" гэж Ихирэс овгийн Мулхэ-тотаг, Боролдай хоёр Чингис хааныг Хүрэлхэд байхад хэлж ирэв. Энэ мэдээг аваад Чингис хаан, арван гурван хүрээнээсээ гурван түмэн цэргийг авч, Жамухыг угтаж мордоод Даланбалжуд гэдэг газар байлдав. Чингис хаан, Жамухад шахагдаж Онон мөрний Зээрэн гэдэг хавчилд шургаж оров. Үүнд Жамуха ёгүүлрүүн: "Ононы Зээрэг хавчилд тэднийг бид шургуулав" гэж буцахдаа чинос овгийн залуусыг далан тогоонд буцалгаж, Нэудэй цагаан гуагийн толгойг огтолж морины сүүлд чирч оджээ.

130. Жамухыг харьсны хойно тэндээс Уруд аймгийн Жүрчидэй, Мангуд аймгийн Хуйлдар нар харьяат аймгаа дагуулж Жамухаас салаад Чингис хааныг тушиж ирэв. Хонхотаны Мэнлиг эцэг, Жамухыг дагаж байсан бөгөөд одоо долоон хөвүүнээ

дагуулан, Жамухаас хагацаж, Чингис хаанд нийлэн ирэв. Жамухаас ёдий улс иргэн салж, Чингис єөртөө ирэв гэж баясаж Чингис хаан, Єэлүн ужин, Хасар, Журхиний Сача бэхи, Тайчу нар Ононы шугуйд нийлж хуримлав. Чингис хаан, Єэлүн ужин, Хасар, Сача бэхи нарт тэргүүлэн нэжээд хундага барив. Дараа нь Сача бэхийн бага эхнэр Эбэхэйд тэргүүлэн хундаглахад Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр уурлаж, "бидэнд тэргүүлэн барихгүй, яагаад Эбэхэйд эхлэн хундаглав" гэж тогооч Шихурийг занчив. Тогооч Шихур занчигдаад "Есүхэй баатар, Нэгүүн тайж хоёр угийн тул ингэж занчигдав" гэж их дуугаар уйлжээ.

131. Тэр хуримыг манай талаас Бэлгүтэй засаад, Чингис хааны морийг барьж байв. Журхинээс Бури-бөх тэр хуримыг засаж байв. Гэтэл хатагин овгийн нэгэн хүн, бидний морины уяанаас цулбуур хулгайлж аваад баригдав. Бури-бөх тэр хүнийг ёмөөрч, Бэлгүтэйтэй хэрэлдэв. Бэлгүтэй ургэлж барилдах тул баруун ханцуйгаа мулталж, гарaa нүцгэн гаргаж явах булгээ. Бэлгүтэйн нүцгэн мөрийг Бури-бөх илдээр хага цавчив. Бэлгүтэй ингэж цавчигдсан боловч, огт ажиггүй цусаа цувриулж явахыг, сүүдэрт суугаад хуримлаж байсан Чингис хаан узэж гарч ирээд өгүүлрүүн: "Хэнд ингэж цавчигдав" гэхэд Бэлгүтэй өгүүлрүүн: "Еглөө ийм болсон билээ. Миний телөө ах дүү нар муудалцах болуузай! Би алзахгүй. Миний бие ялаарь байна. Ах дүү нар сая ижилдэн найрамдаж байгаа тул миний телөө ах битгий муудалц, хоромхон байзна" гэв.

132. Чингис хаан, Бэлгүтэйн ятгасан угийг ул хайхарч, хоёр этгээд (хоёр тал)-ээс модны гишүүдийг хуга татаж, айргийн булччирүүг сугачиж аваад зодолдож, Журхин нарыг ялж Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрыг булааж авав. [Хасар харвах тутам нэг хүнийг унагаж байв. Бэлгүтэй хөхүүртэй айргаар цохилцож явав. Тайчууд нар Бэлгүтэйг барьж аваад хасаг тэрэгнээс хулж тавив. Унтсан хойно Бэлгүтэй, хасгийг нүүрсээр хүрч ирэв. А.то] Журхин нар найрамдан зохилдьё гэснийг бид зөвшиеөрч, Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж өгев. Тэр цагт Хятадын Алтан хаан, Татаарын Мэгүжин сүүлтийг эедээ ул орох тул Вангин чансанд цэрэг өгч, тэдэнтэй даруй байлд гэж явуулжээ. Вангин чансан, Мэгүжин-сүүлт тэргүүтэн Татаартай байлдаж, Улз гэдэг газар єөд адuu малын хамт турэн хөөж айсүй гэх мэдээг авав. Тэр мэдээг аваад,

133. Чингис хаан өгүүлрүүн: "Хэдийнээс Татаар бол бидний эцэг ёвгедийг алсан естен иргэн билээ. Одоо энэ алалдаанд хавсралцъя" гээд Тоорил ханд элч зарж "Алтан хааны Вангин чансан, Мэгүжин-сүүлт тэргүүтэй Татаарыг Улз єөд турж айсүй гэнэ. Эцэг ёвгедийг хорлосон ёшеет Татаартай байлдъя. Тоорил хан эцэг даруй иртвгэй" гэж явуулав. Энэ хэлийг аваад Тоорил хан өгүүлрүүн: "Хөвүүн (Чингис) минь зөв уг хэлж ирүүлжээ. Бид хавсран байлдъя" гээд гуравдугаар ёдөр цэргээ цуглуваж мордоод Тоорил даруй Чингисийг угтан хүрч ирэв. Чингис хаан, Тоорил хан хоёр Сача бэхи тэргүүтэй Журхин нарт хэлүүлсэн нь: "Энэ байлдаанд хавсарч, эртний эцэг ёвгедийг минь хорлосон Татаартай байлдахаар хамт мордьё" гэж элч явуулаад зургаан ёдөр хүлээвч тэд ирсэнгүй. Хүлээж ядаад Чингис хаан,

Тоорил хан хоёр, цэргээ авч Вангин чансантай хавсрахаар Улз єөд явж очвол, Улзын Хусуту шитвэн, Нарату шитвэн гэдэг газар Татаарын Мэгүжин-сүүлт тэрхүүтэн татаар нар хороо бэхлэлтийг барьжээ. Чингис хаан, Тоорил хан хоёр тэрхүү Мэгүжин-сүүлт нарыг бэхлэлтээс нь барьж, Мэгүжин-сүүлтийг тэнд нь алаад мөнгөн өлгий ба тана эрдэнийн чимэгт хөнжлий нь Чингис хаан олзлон авав.

134. Мэгүжин-сүүлтийг алав гэж Чингис хаан, Тоорил хан хоёр мэдэгдвэл, Вангин чансан сонсоод маш баясаж чаутхури (чаутхурийг, хятадаар хүчит ноён гэсэн уг гэж Рашид Эддин тайлбарлажээ) гэдэг цол шагнав.

Хэрэйдийн Тоорилд ван цол шагнав. Вангин чансан, ван цол ёгсөн түүнээс хойш Тоорилыг ван гэж нэрийдэх болов. Вангин чансан ёгүүлрүүн: "Мэгүжин-сүүлтийг хавсран алж, та нар Алтан хаанд их тус хийв. Энэ тусыг чинь Алтан хаанд хэлье би. Чингис хаанд түүнээс илүү цол шагнахыг Алтан хаан мэдтүгэй" гэв. Вангин чансан тийнхүү баясаж буцав. Чингис хаан Ван хаан хоёр Татаарыг хувааж аваад гэртээ харьж буув.

135. Татаарын хоргодож байсан Нарату шитвэний нутаг дээр нэгэн ёчүүхэн хүүхэд орхигдсоныг бидний цэргүүд олжээ. Үзвэл, дөртэй алтан ээмэг зүүсэн ба булгаар доторлосон даж тортон элгэвч (хантааз) емссөн ажээ. Тэр хүүхдийг Чингис хаан авчирч, Ёэлүн эхэд бэлэг гэж ёгөв. Ёэлүн эх ёгүүлрүүн: "Сайн хүний хөвүүн биз. Язгуур сайт хүний ураг биз. Таван хөвүүний дараах зургадугаар хөвүүн болгоё гээд Шигихутаг гэдэг нэр ёгч асрав.

136. Чингис хааны аураг гэр (ар гэр) Харилт нуурт байсан билээ. Жүрхин нар, Чингисийн ар гэрт хоцорсон хүмүүсийг довтолж, тавин хүний хувцсыг тоноод арван хүнийг алжээ. Жүрхин нар ингэж сүйтгэв гэж бидний ар гэрт хоцрогсод, Чингис хаанд мэдэгдвэл, Чингис хаан маш хилэгнэж ёгүүлрүүн: "Жүрхин нар биднийг яагаад ингэж байгаа билээ? Ононы шугуйд хуримлаж байхад тогооч Шихурийг тэд занчив. Бэлгүтэйн мөрийг цавчив. Найрамдья гэхэд бид Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж ёгсөн билээ. Түүний хойно эцэг ёвгедий минь хорлосон эртний ешсөт Татаарыг хавсран байлдья гээд Жүрхин нарыг зургаан ёдер хүлээсэн боловч, тэд ирсэнгүй. Одоо бас дайсны хажуугаар дайсан болов" гээд Чингис хаан, Жүрхинтэй байлдахаар морилов. Жүрхин нарыг Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдог гэдэг газар байхад дайран орвол Сача бэхи Тайчу хоёр, цөөн хүмүүсийг авч дутаав. Хойноос нь нэхэж Тэлэтүү ам гэдэг газар гүйцэж, Сача бэхи Тайчу хоёрыг барив. Бариад Чингис хаан, Сача Тайчу хоёрт ёгүүлрүүн: "Урьд бид юу гэж хэлэлцэн билээ?" гэвэл, Сача Тайчу хоёр ёгүүлрүүн: "Бид хэлсэн угэндээ хүрээгүй бол угэнд минь хүргэ" гэвэл, тэдний урьд хэлсэн угийг сануулж, хэлсэн угэнд нь хүргэж тэднийг бутээж алав.

137. Сача Тайчу хоёрыг дуусгаад Жүрхиний иргэнийг хөдөлгөж ирэхэд тэдний дотор Жалайрын Тэлэгэтийн баяны хөвүүн Гүн гуя, Чулуун хайч, Зэвгээ гурав байв. Гүн гуя, Мухулаг (Мухули) Буха хоёр хөвүүнээ Чингист

уулзуулан ёгч ёгүүлрүүн:

"Босгын чинь
Боол болтугай!
Босгоноос чинь
Бултаж зайлбал
Борвий нь огтол!
Үүдний чинь
Ёмч болтугай!
Үүднээс чинь
Дутааж зайлбал
Элгий нь эмтэл!"

гэв. Чулуун хайч Түнгэ Хаши хоёр хөвүүнээ уулзуулан ёгч ёгүүлрүүн:

"Алтан босгы чинь
Ашид сахиж байг.
Алтан босгоноос чинь
Ангид одох бол
Амий нь тасалж ал
Сүргэнүүдийг чинь
Сүргэж ёгч байг
Сүргэнүүднээс чинь
Ёөр зүг явбал
Ерий нь эмтэлж ал"

гэв. Зэвгээг Хасарт ёгев. Зэвгээ Жүрхиний нутгаас Борохул нэрт хөвүүнийг олж авснаа Ёэлнүн эхэд уулзаж ёгев.

138. Ёэлнүн эх, мэргидийн олж авсан Хүчүүн нэрт хөвүүн ба тайчуудын бэсүдийн нутгаас олж авсан Хөхечүү, Татаарын нутгаас олж авсан Шигихутуг, Жүрхиний нутгаас олж авсан Борохул энэ дервэн хөвүүнийг гэр дотроо асарч байв. Ёэлнүн эх хөвүүдээ ёгүүлрүүн: "Эднийг ёдэр узэх нүд, шене сонсох чих болгоё" гэв.

139. Жүрхин овгийн уг гарал нь Хабул ханы долоон хөвүүний ах нь Охинбархаг булгээ. Түүний хөвүүн Сорхату Жүрхи, Жүрхиний эцэг, Хабул ханы хөвүүдийн ахмад тул харьяат иргэдийн дотроос

Эрхийдээ эрчимтэй
Элгэндээ шүүстэй
Уушгиндаа ууртай
Уруулдаа хилэнтэй

Хүчит бех ба
Эрдэмт эрсийг

ялгаж хөвүүндээ өгөв. Ийнхүү уур омогтой, чанга зурхтэй хүмүүс нийлсэн тул Жүрхин гэж нэрлэжээ. [Эрийн эр терсэн А.то] Чингис хаан, ийм омогт журхин нарыг доройтуулан дарж, олон арды нь өөрийн иргэн болгов.

140. Чингис хаан, нэгэн өдөр Бури-бех, Бэлгүтэй хоёрыг барилдуулья гэв. Бури-бех Жүрхинд байсан билээ. Бури-бех, урьд Бэлгүтэйг өрөөссөн гараар барьж, өрөөссөн хөлөөр ташиж унагаад хөдөлгөлгүй дарж чадах булгээ. Бури-бех, улсын нэртэй бех байсан. Энэ удаа Бури-бех Бэлгүтэй хоёрыг барилдуулахад Бури-бех үл ялагдах хүн байтал унаж өгөв. Бэлгүтэй, Бури-бехийг арай гэж мөрлөн дарж саарь бус дээр гараад Чингис хааныг нудээр хяламхийж харвал Чингис хаан хөмхийгөө зуув. Бэлгүтэй ухаан олж Бури-бехийг агдлан барьж, цээж бөгснөөс угзран татаж нуруугийн нь хугалав. Бури-бех, нуруугаа хугалуулаад өгүүлрүүн: "Бэлгүтэйд би үл ялагдах билээ. Хаанаас аиж аргадаж зориуд унаад амиа алдав, би" гээд үхэв. Түүний нурууг Бэлгүтэй хугалж чирч аваачаад хаяв. Хабул ханы долоон хөвүүний ахмад нь Охинбархаг, хоёрдугаар нь Бартан баатар булгээ. Түүний хөвүүн Есүхэй баатар. Гуравдугаар нь Хутугт Монхор, түүний хөвүүн Бури-бех, Бури-бех барилдахдаа Бартан баатрын хөвүүдээс илүү бөгөөд Бархагийн зоригт хөвүүдтэй нөхөрлөж явдаг булгээ. Улсын бех Бури ийнхүү Бэлгүтэйд нуруугаа хугалуулж үхэв.

141. Түүний хойно, тахиа жил (1201 дүгээр онд) хатагин салжиуд хамтаар, Багу чорхи тэргүүтэй хатагин нар, Чирхитэй баатар тэргүүтэй салжиуд нар, Дөрвэний татаартай найрамдсан Хачиун бэхι тэргүүтэй дөрвэн нар, Алчи, татаарын Жали Буха тэргүүтэй татаар нар, Түгэ маха тэргүүтэй ихирэсүүд, хонгирадын Тэрхэг Эмэл Алхуй нар, Чоёг цагаан тэргүүтэй горлосууд, найманаас Хүчүгүд, Найманы Буйруг хан, мэргэдийн Тогтоа бэхийн хөвүүд Хуту, ойрдын Худуга бэхи, тайчуудын Таргудай Хирилтуг, Ходун орчан [Монголын А.то] Аучу баатар нар, бусад тайчууд нар, Алхуй булаг гэдэг газар чуулаад жажирдай овгийн Жамухыг хан өргөмжлөхөөр хэлэлцэж, азарга гүүг алж андгайлан тангараглаад тэндээс Эргүнэ мөрөн уруу нууж, Эргүнэд цутгах Хан мөрний шанаагийн Агуу нугад Жамухыг гүр хан болгож өргөмжлэв. Жамухыг гүр хан (бүгдийн хан) өргөмжлөөд, Чингис хаан Ван хан хоёртой байлдахаар мордьё гэлцэв. Ийнхүү байлдах гэснийг горлосын Хоридай гэдэг хүн, Чингис хааныг Хүрэлх гэдэг газар байхад хүрч ирж хэлэв. Энэ хэлийг Чингис хаан аваад Ван ханд мэдэгдвэл, Ван хан сонсоод цэргээ авч даруй Чингис хаанд хүрч ирэв.

142. Ван ханыг ирмэгц, Чингис хаан Ванхан хоёр хамтарч, Жамухын эсрэг байлдахаар морильё гэж Хэрлэн мөрөн уруу мордож, Чингис хаан, Алтан, Хучар, Даридал гурвыг манлайд явуулав. Ван хан Сэнгүн, Жаха хамбуу, Билгэ бэх гурвыг

манлайд явуулав. Энэ манлай явагчдын түрүүнд бас харуул гаргаж Энэгэн Гүйлэтв гэдэг газар нэгэн суурин харуул тавив. Түүний цаана Чихурху гэдэг газар нэгэн суурин харуул тавив. Бидний манлай болж тэргүүлэн явсан Алтан, Хучар, Сэнгүн нар Утхия гэдэг газар хүрч буяа гэж байтал, Чихурхуд тавьсан харуулаас хүн давхиж ирж "Дайсан айсий" гэж мэдээлэв. Тэр мэдээг аваад, дайснаас тодорхой хэл мэдээ авьяа гэж буулгий угтан явж, дайсны тэргүүтэй уулзаж, "Хэн бэ?" гэж асуувал Жамухын манлай болгож явуулсан Монголын Аучу баатар, найамны Буйруг хан, мэргидийн Тогтоа бэхийн хөвүүн Хуту, ойрдын Худуга бэхи энэ дөрөв явж байна. Бидний манлай, тэдэнтэй хаширалдан хэлэлцэж, маргааш байлдахаар тогтоод үдэш болоход буцаж голд нийлэн бууж хонов.

143. Түүний маргааш хоёр этгээд Хүйтэн гэдэг газар учирч бие биеэ шахалцан давших, ухрах зэргээр байлдаж байв. Мөн Буйруг хан, Худуга хоёр зад (хур оруулах, шуурга шууруулах)-ын аргыг мэдэх ажээ. Тэр хоёр зад барьтал мөн үүсгэсэн арга нь тэдэн дээр бууж балчигт гулгаж явах аргагүй болоход "Бидэнд тэнгэрийн хилэн болов" гээд бутран дутаажээ.

144. Найманы Буйруг хан, Алтайн ёвөр Улугтаг гэдэг газрыг зорин салж хөдөлжээ. Мэргидийн Тогтоагийн хөвүүн Хуту, Сэлэнгийг зорин хөдөлжээ. Ойрдын Худуга бэхи, ой модыг хүсэж Шисгисийг зорин хөдөлжээ. Жамуха ёөрөө хан өргөмжилсөн иргэдийг дээрэмдээд Эргүнэ уруу буцаж хөдөлжээ. Тэднийг тэгж бутрахад Ван хан, Эргүнэ уруу Жамухыг нэхэв. Чингис хаан, Ононы зүг тайчуудын Аучу баатрыг нэхэв. Аучу баатар, улсдаа хүрээд, улсаа дурвуулж хөдөлгөөд Аучу баатар, Ходун орчан нар үлдсэн шилдэг цэргээ засаж, Ононы цаана байлдахаар хүлээж байжээ. Чингис хаан хүрээд тайчуудтай байлдав. Зууралдан ихэд байлдсаар үдэш болоход мөн байлдсан газар хонов. Дүрэвсэн айлууд байлдсан цэргүүдтэй хамт хүрээлж хонов.

145. Чингис хаан, тэр байлдаанд хүзүүний судсыг шархтаж цус тогтохгүй ядран зовж, нар шингэхэд мөн байлдааны газар буув. Чингисийн бөглерсен цусыг Зэлмэ амаар шимж, уруулаа цусдаж, бус (еөр) хүнийг итгэхгүй, ёөрөө сахиж суусаар шене дул болов. Цусыг ам дүүрэн балгаж асгасаар шене дул өнгөрвөл Чингис хааны ухаан сэргэж өгүүлрүүн: "Цус хатаж гүйцэв. Би ундаасаж байна" гэв. Тэндээс Зэлмэ, малгай гутал, дээл хувцсаа бүгдийг тайлж, гагцхүү дотууж (дотуур ёмд)-тай чармаа нүцгэнээр эсрэг дайсны дунд гүйн орж, цаана хүрээлж буусан иргэний тэргэн дээр авирч гараад эсэг (цэгээ) эрж олсонгүй. Учир нь, дурвэж яваа айлууд гүүгээ саалгүй тавьсан ажээ. Эсэг олдохгүй тул нэгэн их хөхүүртэй таргийг авчраад Зэлмэ ёөрөө бас ус олж авчирч таргийг зуурч Чингис хаанд уулгав.

Чингис хаан, гурвантаа амран ууж өгүүлрүүн: "Дотор минь саруул болов" гээд ёндийж суутал, үүр цайж гэгээн болсон ажээ. Зэлмийн шимж асгасан цус, тэдний суусан орчны газрыг намаг болгожээ. Үүнийг Чингис хаан взэж өгүүлрүүн: "Энэ юу вэ? Хол асгахгүй яасан юм бэ?" гэв. Үүнд Зэлмэ өгүүлрүүн: "Чамайг зовуурь байхад хол явахаас эргэлзэн айж сандран, залгихыг залгиад, асгахыг асгаад байсан

билээ. Хэвэлд минь бас улэмж оров" гэв. Чингис хаан бас ёгувулрүүн: "Намайг ийм болж хэвтэн байтал чи яагаад нүцгэн гүйж одов? Чи баригдвал намайг энд ингэж хэвтэнэ гэж хэлэх байсан биш vv?" гэвэл, Зэлмэ ёгувулрүүн: "Би ингэж бодсон билээ. Нүцгэн яваад хэрэв баригдвал, би тэдэнд ингэж хэлнэ: Би танд орох дуртай билээ. Гэтэл манайхан vvнийг мэдэж, намайг барьж алъя гэж хувцсыг минь цөм тайлж, гагцхүү өмдийг тайлаагүй байтал, би мултарч танд дутааж ирэв гэж хэлнэ. Миний угийг тэд унэмшиж надад хувцас ёгч асарна. Би тэгэхэд нэг морь олж унаад хүрч ирж чадах биш vv? Би ингэж бодоод хааны зовсон биеийг амруулъя гэж нуд цавчих зуур шийдэж одсон билээ" гэв. Чингис хаан ёгувулрүүн: "Би одоо юу гэх вэ? Намайг урьд гурван мэргидэд хөнөөгдөж, Бурхан халдуунд хоргодож, гурвантаа нэгжүүлэхэд чи миний амийг нэг авч гарлаа. Одоо чи бас хальж бухий цусыг амаар шимж аминд минь нэг оров. Бас цангаж ядран байхад амиа ёрж нуд узсээр дайсны дотор орж ундаан авчирч аминд минь оров. Энэ гурван ачийг чинь vvrд мартахгүй" гэж зарлиг болов.

146. Ёдөр болоход узвэл, байлдахад бэлэн хоносон дайсны цэргүүд шенэдээс бутран дутаажээ. Харин хүрээлж буусад иргэд, цэргийн хамт хурдан нувуж ул чадах учраас хөдөлсөнгүй хоцорчээ. Дүрэвсэн улсыг хурааж авчирья гэж Чингис хаан, хоносон газраас мордож, дүрэвсэн улсыг хураан явахад нэгэн улаан дээлтэй эм xvн "Тэмүжин, Тэмүжин" гэж их дуугаар уйлан хайлан бархирахыг Чингис хаан єөрөө сонсож: "Ямар хүний эм ийнхүү уйлж байна?" гэж асуулгахаар xvн илгээв. Тэр xvн очиж асуувал тэр эм ёгувулрүүн: "Би Сорхон-шарын охин. Хадаан нэртэй. Эрийг минь энд цэргүүд барьж алах гэж байна. Эрийг минь аварч аль гэж Тэмүжинийг дуудаж уйлав" гэв. Тэр xvн буцаж ирээд Чингис хаанд түүний угийг ёгувлбэл, Чингис хаан сонсоод давхин очиж мориноос буугаад Хадаантай тэврэлдэв. Гэтэл эрий нь манай цэргүүд тэр завсар нэгэнт алжээ. Тэр улсыг хувааж аваад, Чингис хаан, их цэргийн хамт мөн тэнд бууж хонов. Хадааныг урин ирүүлж дэргэдээ суулгав. Маргаашийн ёдөр тайчуудын Төдөгэгийн харьят байсан Сорхон-шар, Зэв хоёр хүрч ирэв. Чингис хаан, Сорхон-шард ёгувулрүүн:

"Хувцунд минь угласан
Хүнд модыг
Хессер хаясан
Заханд минь угласан
Заадас денгийг
Зайлуулж егсен
Эцэг мэт ачит
Эрхэм ах та
Ингэж юунд их хождож ирэв?"

гэв. Сорхон-шар ёгувлрун: "Би чамд дотроо гүн итгэсээр билээ. Яараад яах вэ? Хэрэв яарч урьд ирвэл тайчуудын ноёд миний хоцорсон эм, хөвүүд ба адуу малыг үнсээр хийсгэх нь магад тул би яарсангүй. Одоо хаандаа нийлж ирэв" гэв. Энэ үгийг сонсож, Чингис хаан: "Зөв" гэв.

147. Бас Чингис хаан ёгувлрун: "Хүйтэн гэдэг газар урагшлах, ухрах зэргээр байлдаж байхад уулан дээрээс харваж, миний байлдааны ам цагаан хул морины аман хүзүүг хэн шартуулсан бэ?" гэвэл тэр үгийг сонсож, Зэв ёгувлрун: "Уулан дээрээс харvasан хүн би билээ. Одоо хаан намайг

Алья гэвэл ал
Алганы төдий газрыг
Алаг болгож умхийрэх
Алд бие байна.
Аварья гэж санаад
Амий минь соёрхвол
Халд гэсэн газарт чинь
Харайж очоод би
Хар усыг цалгитал
Хад чулууг хэмхэртэл
Харь дайсныг довтолж
Хаан чамд тусалья.
Цээлийн усыг цалгитал
Цэгээн чулууг хагартал
Чин зоригийг гаргаж,
Чингис чамд тусалья.
Хүр гэсэн газарт чинь
Хурч очоод би
Хур чулууг хэмхэлье
Хүний зурхийг шанталъя!"

гэв. Чингис хаан ёгувлрун: "Дайсны хүн дайсагнаж хорлож явснаа нууж худал хэлэх булгээ. Гэтэл чи дайсагнаж хорлосноо нуухгүй шударга хэлж байна. Ийм хүнтэй нэхэрлэж болно. Чиний Зургаадай нэрийг халж, байлдааны ам цагаан хул морины минь аман хүзүүг зэвээр харvasан тул Зэв гэж нэр ёгье. Миний дэргэд зэв мэт хамгаалж яв" гэж зарлиг болов. Тайчуудаас Зэвийн ирж нэхэрлэсэн ёс ийм билээ. (Чингис єрийн шархатсанаа далдалж, морио шархатсан мэтээр хэлж байгаа бололтой.)

ТАТААРЫГ СӨНӨӨССӨН БА ВАН ХАНТАЙ ЭВДЭРСЭН НЬ

148. Чингис хаан, тэнд тайчуудыг довтолж Аучу баатар, Ходун орчан, Худуудар зэргийн тайчуудын язгууртныг ургийн ураг хүртэл үнсэн товрог болгож хядав. Улс иргэний нь нүүлгэж, Чингис хаан, Хубхаяа (Ухаа хаяа) гэдэг газар ирж өвөлжив.

149. [Сүүт богд Чингис хаан, зах нутаг нутаглаж явахын цагт нэгэн өдөр дотоод есэн сайдаа авч мөр хайж, бараа харж яваад зарлиг болруун: "Аль ч зүгээс ямар ч дайсан ирэх магадгүй, есэн сайд минь гурван хэсэг болж яв" гэж зарлиг болов.

Эдний зарлигийг дагаж Зэлмэ, Чуу мэргэн, Шигихутуг гурвуул нэг хэсэг болов. Боорчи, Борохул, Мухулай гурвуул нэг хэсэг болов. Сүлдүсний Сорхон-шар, бэсүдийн Зэв, ойрдын Хар хирвгэ гурав нэг хэсэг болж гэрт улдэв. Эзэн бусад зургаан сайдаа авч мөр хайж, бараа харж, Чахарай хааныг арлаж, Жалман ханыг ёлгийлж явтал эзний дороос

Халтар тэх
Харайн гүйхэд эзэн
Толбот бор мориороо
Довтлон гүйцэж
Агссан numaа
Ангайлган татах
Алтан sumaа
Алдлан тэлж
Алаг тэхийг
Атиртал харваж
Алсан даруйд
Ар дахь сайд нь
Амдан бууж
Авч ганзагалахыг завдтал

Эзэн зарлиг болов: "Үүнийг та нар утэр өвчиж шар. Би тэр Шар дэвсэг дээр гарч бараа харья" гээд одов. Тэнд эзний нойр хүрч, толбот бор морины дэл дээр ташуураа тулж унтаад нэг зүүд зүүдлэв. Чингис хаан сэрээд зургаан сайддаа ирж зарлиг болруун:

"Би нэг зүүд зүүдлэв
Бор зурх минь
Бол бол хийв
Богино хавирга минь
Шир шир хийв.
Болшгүй дайсан
Ирэх нь бололтой.
Өндөр уулын цаадах

Єрген шар талд
Гурван хар тутгай
Гурван зуун дайсан байна.
Гурван зуун дайсны
Хошууч баатар нь
Зээрд морио унаж
Зэвт сумаа дэлж
Бат хуягаа ёмсөж
Бараан сахлаа илж
Баруун тийш ширвэж
Зүүн тийш ажиглаж
Зүү мэт жирвэлзэж
Утас мэт улалзаж явна.

Энэ зүүд минь хэрэв үнэн бол зургаан сайд минь та нар яах вэ? гэж асуув.
Шигихутуг хэлэв:

"Хол ойрыг харагч
Хоёр хурц нүдээрээ
Монгол аймгийг
Мохтол
Мэргэд аймгийг
Мэгдэртэл
Тайчууд аймгийг
Далдиртал
Сарын газрыг
Саравчлан харж
Жилийн газрыг
Жилэвчлэн үзэж
Хар нүдний цэцгийгээр
Хаан чамдаа тусалъя
Эргэх нүдний харцаар
Эзэн чамдаа тусалъя" гэв.

Зэлмэ хэлэв:

"Үхэх амиа
Хайрлахгүй
Үгүйрэх малаа
Харамлахгүй
Үзэгдэх дайсныг

Халтиртал дайрч
Замдаа тохиолдсоныг
Зад цохиж
Мөртөө тохиолдсоныг
Мөлт цохиж
Хар тугий нь
Хамран авч
Барьсан хүний нь
Байлдан алж
Хийсэх түгий нь
Гишгэн дэвсэж
Уранхай тугий нь
Уландаа гишгэж
Дайсны сурийг
Даран сенееж
Дахин босох
Чадлы нь мөхөөө" гэв.

Чуу мэргэн хэлэв:

"Довтлон орох чадалгүй боловч
Тогтсоныг бататгах чадалтай би
Эрчлэн дайрах чадалгүй боловч
Эвдэрснийг сэлбэх чадалтай би.
Уульхай зантай Чуу мэргэн би,
Уулгалан орох цаг болоход
Ухрах зугтах магадгүйг
Урьдаас хаандаа хэлье.
Улс орноо тогтоосон хойно
Учиртай угээрээ тусалж чадна.
Харь дайсныг довтлох цагт
Хаан эзэн Чингис чамд
Хашир миний боломжит уг
Хааяа боловч тус болно" гэв.

Боорчи хэлэв:

"Өрсөлден ирэх дайсны
Өмнөх замыг бөглөж
Халдан ирэх дайсны
Харайх замыг хааж

Ачит эзэн чиний
Амь биейг хамгаалж
Алтан жолоогий чинь
Алдалгүй дагаж
Хандсан зүгт чинь
Хагацалгүй явъя" гэв.

Борохул хэлэв:

"Харвах сумны
Халхавч болж
Хангинах зэвийн
Бамбай болж
Итгэлт эзэн чиний
Идэх биед
Ирт мэс
Бүү хүргэе" гэв.

Мухулай хэлэв:

"Дайсныг дарж
Олзыг оруулж
Ирэх дайсны
Ирийг мохоож
Буцах дайсныг
Бултыг хядаж
Хүлэг мориныхоо
Сүүл дээгүүр
Хүдэн манан татуулж
Унасан мориныхоо
Дэл дээгүүр
Ургах сайхан нарны
Улаан гэрлийг цацруулж
Байлдаан бүхэнд ялсан
Баяртай сайхан мэдээг
Баатар чамдаа хүргэе" гэв.

Чингис:

Шилдэг зургаан сайдын
Шийдвэртэй угийг сонсож

Шарсан тэхийн махнаас
Шаламгайлан идэж дуусаад
Шаргал морины цулбуурыг Шигихутугт ёгч
"Үзсэн зүүдний минь
Үнэн худлыг мэд"

гэж явуулав.
Шигихутуг, шунхан шаргал морий нь унаад

Тал газар тавиулж
Тайга газар алхуулж
Хөндий газар хатируулж
Хөвч газар сажлуулж
Шар дэвсэгт хүрээд
Шалгаж сайтар харвал
Бараан тугийг хийсгэсэн
Балмад дайсны цэрэг
Бачмаг тулгарахад
Баатар Шигихутуг
Байсан газрын зүг
Бачимдан давхиж ирээд:
"Шар дэвсэг дээр
Цочмог гарч очвол
Гурван зуун дайсантай
Бачмаг тулгарч уулзав
Тайчуудыг
Таньсангвий
Мэргидийг
Мэдсэнгвий
Монголыг
Мохтол харж чадсангвий

Хойшоо ганцхан хяламхийж үзэхэд эзний зүүдэнд үзсэн дайсантай адил мэт байна"
гэв. Тэгэхэд зургаан сайд хуягаа ёмссэж, бамбайгаа зүүж, байлдаанд бэлдэж байтал
дайсны цэрэг хүрч ирэв.

Сайд баатар Боорчи
Саарал мориндоо мордож
Самуун дайсны ёмнөөс
Самбааг олж очоод
Санаа зоригийн асууруун:

"Та, юун хүн бэ? Ёст хүн бол ёсоо хэл! Нэрт хүн болнэрээ хэл" гэвэл тэд өгүүлрүүн:

"Нэрээ асуулцааар
Ирээгүй бид,
Нэвширтэл байлдааар
Ирлээ бид"

Боорчи хэлэв:

"Надад учраа хэлбэл
Найрамдлаар өршөөж болно
Наадах тулах санаатай бол
Нарны галтайд эхэлье" гэв.

Тэгэхэд цаадах хүн хэлрүүн:

"Танд хэлэх сайн нэр
Бидэнд угүй
Тарвагачин загасчин хүн бид" гэв.

Тэгэхэд Шигихутуг өгүүлрүүн: "Тэднээс уг асуух хэрэггүй. Таньсан тайчууд байна. Татгалзалгүй байлдъя" гэв. Борохул буун гүйж, бор бамбайгаа авч, Богд эznээ хамгаалан зогсов. Зэлмэ, хэндлен этгээдээс илд барьж ороод

Мөртөө тохиолдсоныг
Зам гартал цавчиж
Гурван хар тугий нь
Гулд татаж аваад
Уулан дээр аваачиж
Уруу харуулан хатгав.

Чуу мэргэн хэдийнээ дутаажээ. Боорчи урагшаа алалдаж явах зуур хойшоо Чуу мэргэнийг харж өгүүлрүүн: "Үй Чуу мэргэн, байз! Эзэн хаан телее ингэж зүтгэдэг билүү! Нүхнээс гарсан алагдаагаа мэт годхийн зугтах чинь юу вэ?" гэвэл, Чуу мэргэн эргэж ирээд инээж өгүүлрүүн: "Зэргэлдэн байлдъя гэхэд, зэв дутаад байна" гэвэл, эзэн алтан саадгаасаа шунхт зэвээ сугалж өгөв. Чуу мэргэн, шунхан зэвийг сумлан татаж, суниалган дэлж, эрхийдэн сойж, эргүүлэн татаж, суниалган дэлж, эрхийдэн сойж, эргүүлэн чиглүүлж, дайсны тэргүүннийг тас харваж, зээрд халzan морийг барьж ирээд эзэнд унуулав. Эзэн тэр морийг унаж узвэл нисэх шувуу, хийсэх салхи мэт байв. Тэгээд зерчих дайсныг цөхрүүлэн дарж, хатгалдах дайсныг загас болгож байтал, Борохулын толгойд сум туувал, тэр доош унаж, нумаа тэмтэрч

аваад салдархилан түшиж бамбайгаа алдалгүй барьж зогсоно. Боорчи урагшаа алалдаж байх зуур, хойшоо харж түүнд ёгүүлрүүн: "Эр хүн ганц суманд унадаг билүү? Эврээ цохиолсан ишиг мэт, эргэлзэн салганах чинь юу вэ?" гэвэл, Борохул, мориныхоо буруу талаас харайж мордоод халхавчaa барьж хайхралгүй байлдаж явав. Тэгээд халдаж ирсэн дайсан алагдсан хүнийхээ хүүрийг авч дутаав. Эзэн зарлиг болруун:

"Буруу хандсан дайсныг яах билээ?" гэвэл Боорчи ёгүүлрүүн:

"Бурхан болсон хүнийг
Буянаар үддэг
Буруу хандсан дайсныг
Зэр зэвээр үддэг.

Нэхье" гэвэл, тэр угийг эзэн зөвшөөрч нэхэв. Цайтын цагаан талд дайсныг гүйцээд, олон хонинд орсон чоно мэт цавчиж нэг зуун хүнийг алав. Хоёр зуун хүн дутаав. Энэ байлдаанд зуун морь, тавин хуяг олзолж авав. Тэр цагт Чингис хаан, тэнгэр эцэгтээ мөргөе гэж довцог өндөр дээр гарч, тохмоо дэлгэж тавиад бусээ хувзундээ ёлгөж залбиран ёчив:

"Эрэмгий сайнаар
Эзэн эс боллоо, би.
Эрхт тэнгэр
Эцгийн хайраар
Эзэн боллоо, би.
Эцэг тэнгэрийн ачаар
Эсрэг дайснаа дарлаа, би.
Хамрагч сайнаар
Хаан эс боллоо, би.
Хан тэнгэр эцгийн
Хайраар эзэн боллоо, би.
Хан тэнгэр эцгийн өршөөслөөр
Харь дайсныг дарлаа, би"

гэж мөргөв. Тэндээс мордож явахад эзэн, зургаан сайдаа магтан дуулав. Эхлээд Шигихутугийг магтсан нь:

"Мэргидийг мэгдүүлж
Монголыг мохоож
Тайчуудыг таньж
Дайсныг даралцсан
Татаарын Шигихутуг минь" гэж магтав.

Зэлмийг магтсан нь

"Ороо гөрөөсний
Отлого болсон
(Ан гөрөөсийг
Анаж мэддэг)
Омоогт дайсны
Зүрхийг чичруулсэн
Унах морьгуй болоход
Унаа авчирч ёгсөн
Ундаасан цангах цагт
Уух дарс ёгсөн
Сэргэг бага нойртой
Сэцэн мэргэн ухаантай
Улс төрийн төлөө
Урьд цагаас зутгэсэн
Урианханы сайн Зэлмэ минь" гэж магтав.

Чуу мэргэнийг магтсан нь:

"Зарлигийг минь алдалгүй дагаж
Заасныг минь эндэлгүй гүйцэтгэж
Дайсны тэргүүнийг
Тас харваж
Унасан зээрд морий нь
Уулгалан булааж
Хатгалдах дайсныг
Хага цохиж
Зөрчилдех дайсныг
Цөм цохисон
Зурчидийн Чуу мэргэн минь" гэж магтав.

Борохулыг магтсан нь:

"Харвах суманд
Халхавч болсон
Сурхирах суманд
Саравч болсон
Толгойгоо шархтахад
Тохмоо эс алдсан
Хушиний сайн Борохул минь" гэж магтав.

Мухулайг магтсан нь:

"Дайсныг даралцаж
Олзыг оруулалцаж
Ирэх дайсны
Ирийг мохож
Буцах дайсны
Бовийг хянгардаж
Хвлэг мориныхоо сувл дээгүүр
Худэн манан татуулж
Унасан мориныхоо дэл дээгүүр
Ургах нарыг гийгүүлж
Дайсны хөрөнгөнөөс
Тасархай утас орхилгүй
Хугархай зүү гээлгүй
Хураан авч ирсэн
Жалайрын сайн Мухулай минь" гэж магтав.

Боорчийг магтсан нь:

"Намайг залуу байх цагт
Найман шаргыг эрэх үед
Наран ургах хирд
Надтай уулзсанаас хойш
Насад үнэнээр зүтгэсэн
Наху баяны хөвүүн
Найрт хвлэг Боорчи минь!
Айл зуур явахад
Алаг бяруу мэт номхон байвч
Алалцах дайсантай уулзахад
Арслан барс мэт догширч
Аюулт дайсныг дарахын телөө
Амь биеэ ул хайлрагч
Ачит хвлэг Боорчи минь!
Ханилж явах цагт
Хар бяруу мэт номхон байвч
Хатгалдах дайсантай тулах цагт
Харцага шонхор мэт догширч
Харийн дайсныг дараахын телөө
Халуун амиа ул бодогч
Хайрт хвлэг Боорчи минь!

Инээлдэн явах цагт
Ижил бяруу мэт номхон байвч
Ирэх дайсан учрахад
Идэт араатан мэт догширч
Идэмхий дайсныг дараахын төлөө
Итгэлт биеэ ул хайлрагч
Ивээлт нөхөр Борчи минь!
Наадан явах цагт
Намрын унага мэт эелдэг боловч
Нанчилдах дайсантай учрахад
Начин шонхор мэт довтолж
Насан ямагт зүтэгсэн
Найз хвлэг Борчи минь!
Харил буцалгүй явагч
Хаан эznээ дагагч
Хайрт хвлэг Борчи минь" гэж магтан дуулав.

Эзэн зургаан сайдаа магтан дуусахад Борчи, эznээ магтаж дуулсан нь:

"Есүхэй баатар эцэгтэй
Есөн ёрлөг түшмэлтэй
Ер бүгдийг эрхэндээ оруулсан
Ертөнцийн эзэн Чингис хаан минь!
Еэлчин хатан эхтэй
Ёрлөг есөн түшмэлтэй
Егэдэй, Толуй хөвүүнтэй
Ершөөл хайр ихтэй
Енгө бурийн улсыг
Емнөө сөгдүүлсэн
Ешөөтөн дайсан бүгдийг
Елмий дороо гишгэсэн
Ендөр дээд эзэн хаан минь!
Хан эзэн чамайг байхад
Харийн дайснаас
Халшрах явдалгүй.
Эзэн баатар чамайг байхад
Эзэрхэг дайснаас
Эмээх явдалгүй.
Хамаг бүгд хамтарч
Хамаатан садан мэт эвлэлдэж
Харийн дайсныг хамх цохъё

Халуун зуураа цэнгэлдэн сууж,
Хун галуу мэт
Хуралдан цэнгэе
Худалч хүний угэнд
Бүүр орьё
Харцага шонхор мэт
Харайлан дүүлэн явъя
Хатгалдах дайнд
Халуун амиа
Бүү хайрлая.
Ангир шувуу мэт
Амраг урээ бүү хөнөөе...
Алалцах дайсанд
Амиа бүү хайрлая.
Элэг садан дотроо
Эв найрамдлыг бүү алдъя
Эзэрхэх дайсантай тулахад
Энэ биеэ бүү хайрлая"

Хулэг Боорчийн дуулсан уг энэ билээ.

Суут богд Чингис хаан, үд зуур явж гурван зуун тайчуудыг дарж эсэн мэнд гэртээ ирж энх амгалан суув. А.то] Нүцгэн баарины Ширээт ёвген, хөвүүн Алаг Наяа хоёртой элбэж тайчуудын ноён Таргудай Хирилтугийг ойд хоргодож байхад олж барид, тэр, морь унаж үл чадах тарган тул тэргэнд суулгаж [Тэмүжинд хүргэхээр] авч явахад Таргудай-Хирилтугийн хөвүүд, дүү нар нэхэж булаан авахаар ирэв. Тэднийг ирмэгц Ширээт ёвген, хөдлөн ядах Таргудайг хөлбөрүүлэн унагаж, гэдрэг харуулан хэвтүүлж, гэдсэн дээр нь сандайлж суугаад, хутгаа сугалж өгүүлрүүн: "Хөвүүд дүү нар чинь, чамайг булааж авахаар ирэв. Хан чамайг одоо би эс алавч, чамд нэгэнт халдсан тул намайг алах болно. Чамайг алавч, нэгэн адил алагдах болно. Иймийн тул чамаар дэр хийж үхье" гэж хутгын ирийг Таргудайн хоолойд тулгавал, Таргудай-Хирилтуг, дүү нар хөвүүддээ их дуугаар уйлан өгүүлрүүн: "Ширээт, намайг алах гэж байна. Намайг нэгэнт албал миний хүүрээр та нар юу хийх вэ? Намайг алаагүй байхад даруй буцагтун. Тэмүжин, намайг алахгүй. Тэмүжинийг эзэнгүй нутагт орхигдоод байхад нүдэндээ галтай, нүүртээ гэрэлтэй, сэргэлэн авьяастай хөвүүн гэж би олж авчраад, эмнэг урээ даага сургах мэт сургаж хүмүүжүүлж явсан билээ. Тэр цагт түүнийг хялбар үхүүлж чадах боловч өршсөж өсгөсөн юм. Одоо Тэмүжин, түүнийг ухаандаа ойлгож, сэтгэлдээ сэнхэрч байгаа биз. Тэмүжин, намайг алахгүй. Та хөвүүд, дүү нар минь үхэт (тургэн) харигтун.

Ширээт, намайг алуузай" гэж их дуугаар уйлан бархирвал хөвүүд, дүү нар нь сонсож хэлэлцэв: "Эцгийнхээ амийг аваръя гэж ирсэн билээ. Гэтэл, эцгий минь энэ Ширээт ёвген албал хоосон амьгий биеэр бид юу хийх вэ? Одоо алаагүйд буцъя" гэж харив. Тэднийг далд ормогц тайчуудаас зугтаж одсон, Ширээт ёвгений хөвүүн Алаг Наяа хоёр, эцэгтээ буцаж ирэв. Ширээт ёвген, хөвүүдтэй хамт нийлээд, Таргуйдайг аван хөдөлж, Хутухул-Нуга гэдэг газар хүрэв. Тэнд Наяа ёгүүлрүүн: "Бид энэ Таргудайг барьж очвол, Чингис хаан, биднийг хан эзнээ барьж ирсэн итгэмжгүй ард гэж биднийг итгэж нехөрлөхгүй, харин хан эзэндээ халдсан харц ард гэж барьж алах биз. Одоо Таргудайг эндээс тавьж буцаагаад бид Чингис хаанд биеэр очиж ингэж хэлье: "Бид Чингис хаан чамд хүчээ ёгсхөөр ирэв. Бид, Таргудайг барьж ирж явтал, хан эзнээ харсаар байж, х арийн хүнд яаж барьж ёгех вэ гэж халшран өрөвдөж замдаа тавьж буцаагаад, ёөрсдөө таныг бишрэн дагахаар ирэв" гэж хэлье гэвэл Наяагийн угийг эцэг, хөвүүд зөвшөөрч, Таргудай-Хирилтугийг Хутухул-нугаас тавьж явуулаад, Ширээт ёвген, Алаг Наяа хоёр хөвүүний хамт, Чингис хаанд хүрч ирэв. Тэдний ирсэн учрыг асуувал, Ширээт ёвген, Чингис хаанд ёгүүлрүүн: "Бид, Таргудай-Хирилтугийг авчирч явсан боловч замд эзнээ харсаар байж, харийн хүнд яаж барьж ёгех вэ гэж тавьж буцаагаад, бид ёөрсөө Чингис хаанд хүчээ ёгсхөөр ирэв" гэв.

Чингис хаан ёгүүлрүүн:

"Хан эзэн Таргудайг
Халдаж авчирсан бөгөөс
Хандаа халдсан
Харц ардад
Итгэж ул болох тул
Харин та нарыг
Хамаатан садны
Хамт алах бүлгээ.
Хан эзнээ хайрласан
Халуун сэтгэл чинь
Харин зөв" гээд Наяаг дотночлон өршөөв.

150. Түүний хойно, Чингис хааныг Дээрсүд гэдэг газар байхад Хэрэйдийн Жаха хамбу нехөрлөхөөр ирэв. Тэр цагт мэргид хатгалдахаар ирвэл, Чингис хаан, Жаха хамбу хоёр хатгалдан байлдаж няцаав. Тэнд түмэн түбэгэн, олан Дунгайд Хэрэйдийн бутарсан иргэн Чингис хаанд дагаар ирэв. Хэрэйдийн Ван хан, урьд Есүхэй баатартай сайхан ханилж анд бололцсон билээ. Анд бололцсон учрыг хэлбэл, Ван хан, Хурчахус буйруг хан эцгийн дүү нарыг алаад авга Гүр хантай эвдрэн тэмцэлдэж, Хараун хавцал гэдэг газар шурган хоргодож, тэндээс зуун хүнтэй арайхан зугтаж, Есүхэй ханд ирвэл, Есүхэй хан, түүнийг асран тэтгэж, ёрийн биеэр цэрэг авч мордоод, Гүр ханыг Хашин оронд дутаалгаж, албат иргэд ба

эд малыг Ван ханд ёвч ёгсний тул анд амраг бололцсон билээ.

151. Түүний хойно Ван ханы дүү Эрх хар, ах Ван ханд алагдахаас айж дутаан, Найманы Инанча ханд очив. Инанча хан, цэрэг мордуулж ирэхэд Ван хан зайлж, гурван хот дамжин тэнэж, хар Хятадын Гур ханд очив. Тэр хантай бас эв тасраад Уйгурын хот, Тангудын балгасаар хэсүүчлэн явж, таван ямаа шөрөглөн сааж, тэмээний цус ханаж идсээр арай гэж Гусээр нуурт хүрч ирвэл, урьд Есүхэй баатартай анд барилдсаныг Чингис хаан сэтгэж, Дахай баатар, Сүхэхэй жэун хоёрыг элч болгон угтуулж, бас дараа нь Хэрлэний эхнээс, Чингис хаан ёөрөө тосож аваад ёлсэж турж ирэв гэж Ван ханд (харьяат ардаас) гувчуур татаж ёгөөд ёрийн хүрээнд агуулж тэжээв. Тэр ёвөл хамт нувж Чингис хаан Хубахаяад ёвөлжив.

152. Тэр цагт Ван ханы дүү ноёдын хэлэлцсэн нь:

"Энэ хан ах мань
Үр садан биднийг
Үнсээр хийсгэж болох
Үмхий санаа ёвртэлсэн
Үл бутэх хүн байна
Хайран ах дүүгээ
Хамран алж барав
Хар Хятадад бас
Хамгаалал гуйж шургав
Хамаг улсаа хайрлахгүй
Харгислаж зовоов.

Үүнийг яах билээ? Урьд долоон настай байхдаа мэргид иргэнд баригдаж, харлаг ишгэн дах ёмсэж, Сэлэнгийн Буур хээрт очоод Мэргидийн газар будаа нүдэж амьдарч явсан билээ. Хурчахус буйруг хан эцэг нь мэргид иргэнийг байлдан дайлж, хөвүүнээ аварч ирсэн. Гэтэл энэ Тоорил бас Татаарын Ажай ханд арван гурван настай байхдаа эхийн хамт баригдаж очоод түүний тэмээг хариулж явжээ. Тэндээс Ажай ханы хоньчийн хамт оргож гэртээ ирэв. Түүний хойно найманаас айн дутааж, Сартаул газрын Чуй мөрнөө хар Хятадын Гур ханд очив. Тэнд нэг жил болоод бас зайлж, Уйгар нутгаар тэнэж, Тангуд газраар зайлж, таван ямаа шөрөглөн (ямааг дэлэвчлэх буюу ишигний хошууг шөрөглөн) сааж, тэмээний цус ханаж идсээр ганц сохор халиун морьтой, Тэмүжинд ядаж ирвэл, Тэмүжин хөвүүн, гувчуур татаж түүнийг тэжээв. Гэтэл, одоо тэр ингэж явснаа мартаад ёмхий элэг ёвртэлж явна" гэж хэлэлцэв. Энэ хэлэлцсэн угийг Ван ханд Алтан ашуг уламжлан айлтгав. Алтан ашугийн хэлсэн нь: "Би энэ хуувь ярианд оролцсон билээ. Гэтэл, хан чамайг тэвчиж чадахгүй тул хамаг сонссоноо айлтгав" гэжээ. Тэр угийг хэлэлцсэн Элхудур, Хулбари, Арин тайж зэргийн дүү ноёдыг Ван хан бариулав. Ван ханы дүү Жаха хамбу амжин дутааж, Найманд очив. Баривчлан авсан дүү нараа Ван хан нэгэн гэрт оруулж ёгүүлрүүн: "Уйгар нутгаар тангуд газраар яаж явсан гэж та нар хэлсэн бэ?

Та нар муусайн юу гэж бодов?" гээд нүүрт нь нулимж, гэрт байсан ард цөмийг босгон нулимуулж, тэдний хүлгийг тавиулав.

153. Тэр өвөл өвөлжиж, нохой жилийн (1202 оны) намар, Чингис хаан, цагаан татаар, алчи татаар, тулауд татаар, алухай татаар нартай Далан нэмургэ гэдэг газар байлдахын урьд Чингис хаан, цааз тогтоож зарласан нь: "Дайсныг дарах цагт олzonд bvv saatagtun. Daisan nэgэнд daagdval tэдний юм хэзээ ч бидний oлz болох тул хуваалдаж амжина. Xэрэв бид ухрахад хуврэл анх довтолсон байрандаа даруй эгж ирвэл зохино. Уг байрандаа эгж ирээгүй хүний алтугай" гэж ийм засаг тогтоож зарлав. Далан нэмургэ гэдэг газар татаартай байлдаж тэднийг дутаалгав. Тэднийг нэхэн байлдаж, Улхуй шилнүгэлжид гэдэг газар эзлэн дагуулав. Цагаан татаар, алчи татаар, тулауд татаар, алухай татаар нарын эрхтэн (дээд язгууртан)-ийг дарж харьят нарыг эзлэх цагт тогтоосон цаазыг Алтан Хучар Даридай гурвуул зерчиж, олzonд шунан байлдаанаас saatjээ. Xэлсэн ugэндээ хурсэнгүй, тогтоосон цаазыгдагасангүй гэж Зэв Хубилай хоёрыг явуулж, тэдний олзолсон адуу ба юмыг бурнээ хураан авахуулав.

154. Татаарыг сөнөөж, бүгдийг эзэлсэн хойно, улс иргэний нь яах тухай Чингис хаан, алтан ургаа цуглувалж нэг гэрт ороод их зөвлөлдөөнийг хийв. Тэдний зөвлөсөн нь:

"Эрт цагаас нааш
Эцэг ёвгэдийг минь хорлосон
Энэ муусайн татааруудыг
Эгнэгт дуусгахын тул
Тэрэгний булд хэмжиж
Үгүй хийж устгая.
Үлдсэн эхнэр xvvhдийг
Үvd бурд хувааж
Үурдийн боол болгоё"

гэж зөвлөлдөж тогтоод, гэрээс гарвал татаарын Их-Чэрэн, Бэлгүтэйгээс асууруун:
"Та нар ямар уг зөвлөлдөв?" гэвэл Бэлгүтэй егүүлрүүн: "Та бүгдийг тэнхлэгийн цүүд хэмжиж, түүнээс ёндөр нуруутныг цөмийг хядахаар тогтов" гэв. Бэлгүтэйн энэ угийг сонсоод Их-Чэрэн, олон татаарт тунхаг зарлаж, хороо бэхлэлтэд цуглувалв. Тэдний бэхлэлтийг эвдэхийн тул манай цэргүүд маш хохир. Бэхлэлтэд цугласан татааруудыг арай гэж эзлэн авч тэнхлэгт чацуулан хядахад татаар нар xvн тутам "Дэр авч uxье" гэж хутга ханцуйлж байсан тул түүнээс бас манай цэргүүд их хохирчээ. Тэдгээр татаар нарыг тэнхлэгт чацуулан хядаж дуусаад Чингис хаан зарлиг болруун: "Бид ургаараа их зөвлөлдөөн хийснийг Бэлгүтэй гаргаж хэлээд бидний цэргүүдэд маш их хохирлыг учруулав. Унээс хойш их эе зөвлөлдөөнд

Бэлгүтэйг бүү оруул. Зөвлөлдөөн хийж байхад, Бэлгүтэй, гаднах түлийг захирч, хэрвүл ба хулгай худлын заргыг шүүж байтугай. Зөвлөлдөөн төгсж, сархад уусны хойно Бэлгүтэй Даридай хоёр сая орж болно" гэж зарлиг болов.

155. Тэр цагт татаарын Их-Чэрэнгийн охин Есүгэнийг Чингис хаан ёрийн хатан болгож авав. Есүгэн хатан Чингис хааны өршөөлд орж өгүүлрүүн: "Хаан соёрхвол, намайг хүнд бодож асрах биз. Миний эгч Есүй nadaас дээр, хан хүнд зохиолдох гоо булгээ. Гагцхүү саяын будлианд хааш одсоныг мэдэхгүй" гэвэл Чингис хаан өгүүлрүүн: "Эгч чинь үнэхээр чамаас гоо бол түүнийг эрүүлье. Эгчээ ирвэл чи зайлж сууриа өгех вү?" гэв. Есүгэн хатан өгүүлрүүн: "Хаан соёрхож, эгчийг минь авчирч уулзуулбал, би эгчдээ даруй зайлъя" гэв. Энэ угэнд Чингис хаан тунхаг зарлаж эрүүлбэл Есүй хатан, ёрийн хүргэнтэй хат ойд дутааж явахыг бидний цэргүүд үзэж Есүй хатныг барьж авчирсан ба эр нь дутаажээ. Есүгэн хатан, эгчээ үзээд хэлсэн угэндээ хүрч босоод суусан сууриндаа суулгаж, ёрөө доод этгээд (доод тал)-д суув. Есүгэн хатны хэлсэнтэй адил, Есүй хатан үнэхээр гоо тул Чингис хаан анхааран өршөөж, хатдын зэрэгт суулгав.

156. Татаар нарыг довтлон дуусгаж, нэгэн өдөр Чингис хаан, гэрийн гадна Есүй хатан, Есүгэн хатан хоёрын дунд сууж үнд ууж байтал, Есүй хатан ихэд санаа алдав. Үүнд Чингис хаан дотороо сэжиг авч, Боорчи Мухулай хоёр ноёныг урьж ирүүлээд өгүүлрүүн: "Та хоёр энд чуулсан бүх ардыг аймаг аймгаар нь болго. Бус аймгийн хүнийг ёрийн аймагт бүү үлдээгтийн" гэж зарлиг болов. Тэгээд бүх ардыг аймаг аймгаар ялгавал нэгэн залуу сайн эр аймагтгүй үлджээ. "Чи юун хүн бэ?" гэж асуувал, тэр хүн өгүүлрүүн: "Татаарын Их-Чэрэнгийн охин Есүйг авсан хүргэн билээ. Дайсанд талагдахад аиж дутаан явсан булгээ. Одоо дайн амарлив гэж сэтгэж ирээд олон ардын дотор танигдахгүй биз гэж санаж явлаа" гэв. Энэ угийг Чингис хаанд мэдүүлбэл, хаан зарлиг болруун: "Тэр хүн хорт сэтгэл ёврлеж ганцаар тэнэсээр одоо энд ирсэн ажээ. Тэр мэт этгээдийг хэдийний тэнхлэгт чацуулж хядсан биш вү. Юунаас буцна. Нүднээс далд болго" гэсэнд түүнийг даруй алав.

157. Мөн нохой жил (1202) Чингис хааныг татаартай байлдаж бай цагт Ван хан, мэргидийг довтлохоор мордож, Тогтоа бэхийг Баргуужин төхүмийн зүг үлдэн хөөж, Тогтоагийн их хөвүүн Төгс бэхийг алж, Тогтоагийн Хутугтай Чаалун хоёр охиныг ба хатдыг олзлон авч, Хуту Чулуун хоёр хөвүүний нь харьят иргэдийн хамт эзлэн авсан боловч, энэ олзноос Чингис хаанд юухынг ч эс өгэв.

158. Түүний хойно Чингис хаан, Ван хан хоёр найманы хүччүүдийн Буйруг хантай байлдахаар морилж, Улуг тагийн Сохог ус гэдэг газарт хүрвэл, Буйруг хан байлдан ядаж, Алтай даван хөдлөв. Чингис хаан Ван хан хоёр Сохог уснаас Буйруг ханыг нэхэж Алтай давуулан Хумшингирийн Үрүнгү гол уруу хөөж явав. Гэтэл, тэдний Еди-Тоблуг нэрт ноён, харуул харж яваад бидний харуулын цэрэгт хөөгдеж уул өөд дутаахад олом нь тасарч баригдав. Буйруг ханыг Үрүнгү гол уруу хөөн оруулж, Хишилбаши нуурт гүйцэж түүнийг тэнд сенеөв.

159. Тэндээс Чингис хаан Ван хан хоёр буцаж ирэхэд найманы Хүгсэв сабраг

баатар, Байдраг голын билчирт цэрэг засаж байлдахаар тосож байсан ажээ. Чингис хаан Van хан хоёр мөн байлдахаар цэргээ засаж иртэл, нэгэнт үдэш болсон тул маргааш байлдья гэж засацгааж хонов. Гэтэл, шенийн цаг Van хаан, буусан газартaa гал тулж орхиод, Xap сувл голыг ёгсөн хөдөлжээ.

160. Тэр шене Жамуха, Van хантай хамт хөдөлж яваад Van ханд ёгувлрүүн:
"Тэмүжинд хэдийнээс наймантай харилцаатай байсан билээ. Одоо бидэнтэй хамт эс хөдлөв.

Хан! Хан! Би бол
Хамаагчий хол нисэхгүй
Хайргуна шувуу мэт
Хамт нэг газар байна.
Харин миний анд Тэмүжин бол
Харьж нисэх шувуу мэт
Хааш яаш урван ёдне.
Хан чамаас одоо салж
Харь найманд очих гэж
Харсаар зориуд хоцров"

гэвэл, Жамухын угийг сонсож, Убчигдайн Хурэн баатар ёгувлрүүн: "Чи юун дэний зусардаж, шударга ах дүүгээ ховлон хачилж байна вэ?" гэв.

161. Чингис хаан, тэр шене тэнд хоноод маргааш еглэе байлдах гэж босвол Van ханы буусан газар хов хоосон болсон тул "Харин чи биднийг мэхэлж бууцанд хаясан байна" гээд Чингис хаан хөдөлж, Эдэр Алтайн бэлчрээр гэтэлж сааталгүй явсаар Саарь хээрт очиж буув. Тэндээс Чингис хаан Хасар хоёр, найманууд ямар төвөг учруулсныг мэдсэн боловч,vvнийг нэг ч хүнд хэлсэнгүй.

162. Найманы Xvgsэв Сабраг баатар, Van ханы хойноос нэхэж, Сэнгумийн эм, хөвүүд ба эд хөрөнгө, албат ардыг цөм булаан авч, бас Van ханыг Тэлэгэту амсар гэдэг газар байхад нэхэн байлдаж, зарим албат иргэн ба адуу малыг булаан аваад буцжээ. Van ханыг дагаж явсан мэргидийн Тогтоагийн Хуту Чулуун хоёр хөвүүн, тэр завшааныг тохиолдуулж, албат иргэнээ авч Сэлэнгийг чиглэн хөдлөөд эцэгтээ нийлэн очив.

163. Van хан, найманы Xvgsэв сабраг баатарт дийлэгдээд Чингис хаанд элч явуулж хэлүүлсэн нь: "Найманд эд хөрөнгө ба эм, хөвүүдээ булаагдав, би. Хөвүүн чамаас дөрвөн хүлэг баатраа ирүүлэхийг гуйя. Миний албат иргэн ба эд хөрөнгийг аварч егнө vv" гэжээ. Чингис хаан цэрэг засаж, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дөрвөн хүлэг баатраа цэргийн хамт илгээв. Энэ дөрвөн хүлэг баатрыг ирэхийн урьд Улаан хус гэдэг газар Сэнгум байлдаан хийж байгаад мориныхоо гуяаг шархдуулж баригдахад хүрч байтал, Чингисийн дөрвөн хүлэг очиж түүнийг авраад албат

хөрөнгө ба эм, хөвүүд бүгдийг аварч ёгөв. Тэр цагт Ван хан ёгүүлрүүн: "Урьд Тэмүжиний сайн эцэг Есүхэй баатар миний бутарсан улсыг аварч цуглуулж ёгсөн билээ. Одоо хөвүүн Тэмүжин бас дөрвөн хүлэг баатраа явуулж, миний алдагдсан улсыг аварч олж ёгөв. Ач хариулахыг тэнгэр газрын ивээл мэдтүгэй" гэв.

164. Бас Ван хан ёгүүлрүүн:

"Анд Есүхэй баатар минь
Алдагдан барсан улсы минь
Аварч цуглуулж ёгсөн билээ.
Түүний ууган хөвүүн
Тэмүжин Чингис хаан
Тэнэж бутарсан улсы минь
Тэтгэж хурааж ёгөв.
Энэ эцэг хөвүүн хоёр эл улсы минь тэтгэж
Хэний төлөө зүтгэж
Юуны төлөө зовж байгаа билээ?
Стөлсөн ёвгөн би
Өндөр уулыг тушиж
Өвс хагдыг дэрлэж
Өөд болж одвол
Өнөр олон улсы минь
Өвлөн хэн эзлэх вэ?
Хан Тоорил би
Ханат гэрээс салж
Хадат гэрт очвол
Хамаг хураасан улсы минь
Харж хамгаалж байх хүн
Хаана хэн байх билээ?
Эзэн Тоорил би
Эсгий гэрээс холдож
Энгэр гэрт очвол
Энхрийлж хураасан улсы минь
Эзэлж хэн захирах билээ?
Төрсөн дүү нар байвч
Төр барьж чадахгүй
Төв сайн авиргүй
Түүвэг ихтэй хүн бий.

Ганц хөвүүн Сэнгум байвч, түүнд хань болох хүнгүй тул Тэмүжинийг Сэнгумийн ах болгож, хоёр хөвүүнтэй болоод сэтгэл амар сууя" гэв. Тэгээд Чингис хаан Ван хоёр хоёр, Туул голын хар шугуйд нийлж эцэг хөвүүн болж ёслов. Эрт ёдер Есүхэй

баатартай Ван хан анд бололцсон тул Ван ханыг эцэг мэт үзэж, ийнхүүн эцэг хөвүүн бололцсон билээ, Энэ тухай хэлэлцсэн үг нь:

"Харь дайсантай тулахад
Хамт нийлж байлдъя
Хадны гөрөөсийг авлахад
Хавсарч нийлж явъя" гэв.
Бас, Чингис Ван хан хоёр хэлэв:
"Хорт могойн хэл
Хооронд минь хутгаж
Хов жив оруулбал
Холдож салалгүй, харин
Хоёр нүүрээр учирч
Хор хөнөөлийг тасалж байя.
Араат могойн шүд
Амрагийн хооронд орж
Ая эвийг эвдвэл
Атаат сэтгэл төрөлгүй
Ам хэлээрээ уулзан ярьж
Аливаа учрыг олж байя"

гэж бат үгээ барилдаж, амраглан явав.

165. Түүний хойно, амраг дээр давхар амраг больё гэж Чингис хаан сэтгэж, Зүчид Сэнгумийн дүү Чаур бэхийг гүйж, бас Сэнгумийн хөвүүн Тусахад ёрийн Хожин бэхийг арилжин ёгье гэж гуйвал, Сэнгум биеэ ихэмсэглэн сэтгэж ёгнуулрүүн:
"Миний ураг тэднийд очвол, ямагт хатавчинд хоймор харж суух болно. Тэдний ураг бидэнд ирвэл, хоймор сууж хатавч харах болно" гэж ихэмсэглэн, биднийг доромжлон хэлж, Чаур бэх дүүгээ ёгехийг зөвшөөрсөнгүй. Үүнд Чингис хаан дотроо Ван хан, Нялха-Сэнгум хоёрт дургүй болжээ.

166. Тэгж дургүй бололцсоныг Жамуха мэдэж, гахай жилийн (1203) хавар Жамуха, Алтан, Хучар, Хар хятадын евөгжин ноёхон, Сүбээдэй-Тоорил, Хачиун бэхи нар эелдэн нийлэлдэж нүүгээд Жэжээр ёндрийн хярын Бэрхэ Элэтэд очиж Нялха-Сэнгумтэй уулзаад, Жамуха ховлон ёгнуулрүүн: "Миний анд Тэмүжин, найманы Даян ханд элч илгээж үргэлж харилцаатай байдаг билээ.

Тэр,
Ам хэлэндээ
Аав хөвүүн гэдэг боловч
Авир санаа нь
Адвиш ёер бишүү

Түүнд итгэж байна уу? Хожидвол та нар юу болохоо мэдэж байна уу? Та нар Тэмүжинтэй байлдахаар мордвол би хажуунаас оролцьё" гэжээ. Алтан Хучар хоёр өгүүлрүүн: Бид:

Өэлн эхийн өнчин хөвүүдийн
Ахы нь алж
Дүүгий нь дүүжилж
өгье" гэжээ. Хар хятадын Ծвөгжин ноёхон өгүүлрүүн:
"Гары нь барьж
Хөлий нь хулж

өгье" гэжээ. Тоорил өгүүлрүүн: "Арга сувэгчилж Тэмүжиний улсыг булааж авья. Улсаа автвал тэр яах ч аргагүй болно" гэжээ. Хачиун бэхи өгүүлрүүн: "Нялха-Сэнгум хөвүүн чамайг сэтгэж, чиний төлөө уртын үзүүрт, гүний ёроолд хурэхээс буцахгүй" гэжээ.

167. Эдгээр угийг Нялха-Сэнгум, эцэг Ван хандаа Сайхан-Тодэ гэгч хүнээр хэлж илгээв. Энэ угийг Ван хан сонсоод өгүүлрүүн: "Тэмүжин хөвгүүнд тийм муу сэтгэж яаж болно? Бид, Тэмүжин хөвүүнээр тулгуур болгож байгаа атал, түүнд муу санавал тэнгэр биднийг таалахгүй. Жамуха хэзээнээс тэнэмэл чалчаа хүн билээ. Тэр дэмий зөв бурууг хэлж байна" гэж эс таалан буцаажээ. Бас Сэнгумийн хэлүүлсэн нь: "Амьд хүн, ам хэлээрээ хэлж байхад аав та яагаад итгэдэггүй билээ?" гэж дахин хүн явуулж хэлүүлж ядаад эцэст нь єөрийн биеэр ирж эцэгтээ өгүүлрүүн: "Одоо чамайг амьд байхад биднийг тэр тоомсорлохгүй байна. Хэрэв хан эцэг чамайг цагаан идээнд цацаж, хар маханд хахвал, Харчахус-Буйруг хан эцгийн зовж хураасан улс, зүдэж байгуулсан төрий чинь бидэнд мэдүүлэхгүй болуузай" гэжээ. Ван хан өгүүлрүүн: "Үр хөвүүнээ яаж хөнөөх вэ? Үнэхээр тулгуур болж байгаа түүнд муу сэтгэвэл, тэнгэр биднийг ул таалах болно" гэвэл, хөвүүн Нялха-Сэнгум уурлаж үүд хаян гарав. Жич, Ван хан, хөвүүн Сэнгумийг хайлаж урьж ирүүлээд өгүүлрүүн: "Тэнгэрт ул таалагдахаас аиж хөвүүнээ яаж хөнөөх вэ? гэсэн билээ. Та нар чадах бол юу үйлдэхээ єөрсдее мэдтүгэй" гэжээ.

168. Тэндээс Сэнгум өгүүлрүүн: "Мөнөөхөн тэд, манай Чаур бэхийг гуйж байсан билээ. Одоо "Багалзуур ид" гэж өдөр болзож ирүүлээд түүнийг барьж авья" гэв. ("Багалзуур идэх" гэх нь хонины багалзуур махыг ид гэсэн уг биз. Залуу эр эм гэрлэсэн өдрөөс эхлэн гурван хоног хонины хүзүү багалзуурыг хувааж идэх заншил Монгол газар одоо ч хүртэл байна. Хүзүү багалзуурын яс маш бат хэлхээтэй байдаг тул үүгээр эр эмийн бат холбоог бэлэгджээ. Иймийн тул "Багалзуур ид" гэх нь эр эм болох хурим хийе гэсэн уг биз). Тэгж хэлэлцэж тогтоод "Чаур бэхийг өгье. Багалзуур идэхээр ирэгтийн" гэж Чингист хүн илгээв. Тэр ёсоор Чингис хаан, арван хүн дагуулж, Ван ханд очих замын зуур Мэнлиг эцгийн гэрт хоновол, Мэнлиг эцэг өгүүлрүүн: "Мөнөөхөн бид Чаур бэхийг гуйвал, биднийг доромжилж өгссөнгүй билээ. Одоо багалзуур ид гэж гэнэт урих нь жигтэй. Саяхан ихэмсэглэн биднийг

тоохгүй байсан хувьнус, гэнэт яагаад Чаур бэхийг егех болов? Үүнд сэжигтэй явдал байна. Хөвүүн чи болгоомжлох хэрэгтэй. Одоо хавар болов. Бидний адuu туранхай байна. Адуугаа таргалмагц очьё гэж шалтаглаж, энэ хэргийг хойш тавивал ямар?" гэсэнд Чингис хаан, түүний угийг авч өөрөө очсонгүй, Бухатай, Хиратай хоёрыг "Багалзуур ид" гэж явуулаад Чингис хаан, Мэнлиг эцгийн гэрээс буцев. Бухатай Хиратай хоёрыг очмогц, Сэнгум нар "Бидний хэрэг мэдэгдэв. Маргааш эрт хамарч барья" гэв.

169. Тийнхүү барих гэж хэлэлцэж тогтсоныг Алтаны дүү Их-Чэрэн гэртээ ирж өгүүлрүүн: "Маргааш өглөө Тэмүжинийг барихаар шийдэв. Энэ угийг хүргэсэн хүнд Тэмүжин юугаа ч хайрлахгүй өгех биз" гэвэл, түүний эм Алахчит өгүүлрүүн: "Чиний энэ дэлэм уг, алд хэл чинь юун болно? Хүн сонсож үнэмшиүүзэй" гэв. Энэ угийг сүү хүргэхээр ирсэн тэдний адууч Бадай сонсож буцев. Бадай харьц ирээд нөхөр адууч Хишилигт Чэрэнгийн угийг хэлбэл, Хишилиг өгүүлрүүн: "Би бас очиж учрыг мэдье" гэж Чэрэнгийн гэрт очвол Чэрэгийн хөвүүн Нарийн-гэгээн, гадна сууж сумаа зулгэж байна. Нарийн-гэгээн өгүүлрүүн: "Манайхан сая юу гэж ярьсан бэ? Хэлээ татаж, амаа барьж яваасай" гэжээ. Тэгээд Нарийн-гэгээн, бас адууч Хишилигт өгүүлрүүн: "Мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж авчир. Уяж хоноод өглөө эрт мордоно" гэжээ. Хишилиг ирж Бадайд өгүүлрүүн: "Тугаар (сая)-ын чинь хэлсэн үнэн болов. Одоо бид хоёр, Тэмүжинд хэл хүргэе" гэж уг барилдаж, мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж, их гэрийн гадна уяд мөн үдэш хонинд орж нэгэн хурга алаад исээр (ор)-ээ тулж чанаад мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр бэлэн уясан морийг унаж тэр шенэдээ Чингис хаанд давхиж ирэв. Бадай Хишилиг хоёр, Чингисийн гэрийн араас Их-Чэрэнгийн өгүүлсэн уг ба түүний хөвүүн Нарийн-гэгээний сумаа зулгэж бэлдэж байсан хийгээд мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж уя гэсэн бүх угийг Чингис хаанд хэлж өгөв. Бас Бадай Хишилиг хоёр өгүүлрүүн: "Чингис хаан соёрхвол, бидний угэнд эргэлзэх явдалгүй. Хамран ирж таныг барья гэж хэлэлцэж тогтсон нь магадтай үнэн" гэв.

ХЭРЭЙД УЛСЫН МӨХСӨН НЬ

170. Түүнийг сонсоод Чингис хаан Бадай Хишилиг хоёрын угийг итгэж, мөн шенэ шадар байсан итгэлт нөхдөд мэдэгдээд, юм хүмээ орхиж, хөнгөвчлөн мордов. May өндрийн хярд гарч явахад хойноо урианханы Зэлмээг цагдах харуул болгон тавив. Тэгж явсаар маргаашийн өдөр наран хэлбийхэд Хархалзан элээт хүрч үдлэн буув. Тэнд үдэлж байтал, Алдчидайн агтагч Чихитай Ядир хоёр сайхан бэлчээрт агтаа адуулж яваад May өндрийн ёвреер Улаан бургадыг дайран ирж яваа дайсны тоосыг узэж, агтаа яаравчлан хөөж ирсэнд ажиглан харвал, үнээр May өндрийн ёвреер Улаан Бургад гэдэг газарт тоос гарч байна. чингис хаан, тэр тоосыг узэж, Ван хан

нэхэж айсүй гэж агт морьдыг бариулж ачаалан хөдлөв. Хэрэв тэр тоосыг урьдаас узээгүй бол гэнэдэж болох билээ. Тэр цагт Ван хантай Жамуха ирж явсан ажээ. Ван хан, Жамухаас асууруун: "Тэмүжин хөвүүнд бидэнтэй байлдаж чадмаар ямар хүмүүс байна?" гэвэл, Жамуха ёгүүлрүүн: "Урууд, мангууд нар түүнийг дагаж байгаа. Бодвол тэд байлдах биз.

Тойрч ирээд
Довтлон буудан
Ташаалдаж ирээд
Даран ордог
Бараан алаг тугийг
Барьж явдаг
Бачит тэдгээр иргэн
Бага наснаас эхлэн
Байлдаж мэргэжсэн тул
Ван хан та
Баахан болгоомжилбол зүйтэй" гэжээ.

Тэр угийг сонсоод Ван хан ёгүүлрүүн: "Тийм бол бид анханд Хадагиар толгойлуулан, Жүрхиний баатруудыг оруулья. Түүний хойноос түмэн түбэгэний Ачиг-Ширүнг оруулья. Түүний хойноос Олан дунгайдын баатруудыг оруулья. Түүний хойноос Ван ханы мянган торгон цэргийг удирдан Хориширэмүн тайж довтолтугай. Түүний хойноос бидний их гол хүчин орьё" гэв. Бас ван хан ёгүүлрүүн: "Жамуха дүү чи бидний бүх цэргийг зас (захирагтун)" гэвэл, Жамуха, олноос онцгой гарч нехдэдэе ёгүүлрүүн: "Ван хан, бүх цэргээ намайг захир гэж байна. Би Тэмүжин андтай байлдан ядаж байхад намайг харин цэргээ захир гэнэ. Үзвэл, Ван хан, nadaас хэтрэхгүй дорой бөгөөд түр нехэрлэх хүн байна. Тэмүжин андад хэл оруулья. Анд хатуужтугай" гэж Жамуха, Чингис хаанд эчнээгээр (далдуур) хүн явуулж хэлүүлсэн нь: "Ван хан, nadaас асуув. "Тэмүжин хөвүүнд бидэнтэй байлдах ямар хүн бий?" гэж асуувал, би: "Уруул Мангуд тэргүүтэй хэцүү баатрууд бий" гэж хэлбэл, Ван хан Жүрхиний баатруудыг манлай болгож томилов. Түүний хойноос Түмэн Түбэгэний Ачиг-Ширүнг томилов. [Түүний хойноос] Олан дунгайдыг томилов. Түүний хойноос Ван ханы мянган торгон цэргийн ноён Хориширэмүн тайжийг томилов. Түүний хойноос Ван хан, их гол цэргээ авч орно гэнэ. Бас Ван ханы хэлсэн нь: "Жамуха дүү, эдгээр бүх цэргийг захир" гэж надад итгэж хэлнэ. Үүнээс үзвэл, [энэ Ван хан] хялбархан нөхөр ажээ. Цэргүүдээ ёөрөө захирч ул чадна. Би Тэмүжин андтай урьд байлдахад давдаггүй билээ. Гэтэл Ван хан, nadaас дорой хүн байна. [Иймийн тул] Анд чи бүү ай. Хатууж" гэж илгэжээ. 171. Энэ мэдээг сонсоод, Чингис хаан ёгүүлрүүн: "Уруудын Жорчидай авга чи юу гэж бодно? Чамайг манлай болгож явуулья" гэвэл Жорчидайг хариу хэлэхийн урьд Мангудын Хуилдар сэцэн ёгүүлрүүн: "Тэмүжин андын ёмнөсс би байлдъя. Миний

хойно хоцорсон ёнчин хөвүүдийг асрахыг Тэмүжин анд мэдтүгэй" гэв. Жордийг асрахыг Тэмүжин анд мэдтүгэй" гэв. Жорчидай өгүүлрүүн: "Чингис хааны ёмнөөс бид урууд, мангуд манлайлан хатгалдъя" гэжээ. Тэгээд Жорчидай Хуилдар хоёр урууд, мангуд [цэрэг]-аа жагсааж, Чингис хааны ёмне мордохыг бэлтгэв. Тэгж байтал, Жүрхинээр толгойлуулсан дайсан хурч ирэв. Тэднийг ирмэгц урууд, мангуд нар угтан байлдаж Жүрхинийг дарав. Гэтэл бас Түмэн түбэгэний Ачиг-Ширүн довтолж ирэв. Ачиг-Ширүн, Хуилдарыг шархтуулж хадны хавчилд мориноос унагав. Үннийг узээд мангуд нар буцаж Хуилдарыг хамгаалав. Жорчидай урууд цэргээ удирдан байлдаж, Түмэн түбэгэнийг дараад цааш нэхэхэд Олан дунгуйд эсэргүүцэн довтлов. Жорчидай бас дунгайдыг дарав. Цааш нэхэхэд Хориширэмүн тайж, мянган торгудаа удирдан угтаж байлдал бас Жорчидай, Хориширэмүн тайжийг мохоож дараад Сэнгум, Van хан эцгээс зөвшөөрөл авалгүй эсэргүүцэн байлдаж, энгэсэг хацраа шархтаж унажээ. Сэнгумийг шархтаж унахад хэрэйд бүгдээр түүн дээр цуглаж очив. Тэднийг ийнхүү дарж шингэх наран, уул ташиж байхад манай цэрэг эргэж шархтсан Хуилдарыг унасан газраас аваад харьж ирсэнд мөн үдэш Чингис хаан, Van хаантай байлдсан газраас хөдлөн зайлж хонов.

172. Тэнд хоноод маргааш түүр цаймагц, (хүмүүсээ) буртгэвэл Ёгдэй, Борохул, Боорчи гурав угүй ажээ. Чингис хаан өгүүлрүүн: "Ёгдэйтэй итгэлт нехер Боорчи Борохул хоёр хоцорчээ. Амьдравч, ухэвч тэр хоёр түүнээс хагацахгүй" гэв. Манай цэргүүд шене морьдоо барьж хонов. Чингис хаан: "Хэрэв дайсан халдаж ирвэл байлдъя" гэж цэргээ бэлхэн байлгав. Едэр гэгээн болоход хойноос нэг хүн хурч ирэв. Үзвэл Боорчи ажээ. Чингис хаан, евчнүүгээ дэлдэж: "Мөнх тэнгэр мэдтүгэй" гээд Борчийг дуудаж асуувал, тэр өгүүлрүүн: "Байлдаанд миний морь шархтаж унасан тул, би явган гүйж явтал хэрэйдүүд Сэнгумийн дээр цуглаж байх чөлөөгөөр ачаагаа хөглүүлсэн морийг олж бариад ачааг огтлон хаяж янгирцаг дээр нь унаад би єөрийн цэргийн мөрийг мөшгөн явсаар хурч ирэв" гэв.

173. Бас хоромхон зуур болоод нэгэн морьтой хүн айсүй харагдав. Үзвэл, нэгэн хүн мэт байтал, дор нь хүний хел мэт юм унжилзаж байна. Хурч ирэхэд үзвэл, Ёгдэйн хойно Борохул сундалж (Ёгдэй Борохул, эмээл дээрээ дүүрч) ирэв. Борохулын амны завжнаас цус цувирч байна. Учир нь Ёгдэйн хүзүү суманд шархтсан тул Борохул, түүний асгарсан цусыг амаар шимж, зангиран нэжийг завжаар цувируулж ирэв. Чингис хаан узээд нүднээс нулимс цувируулж сэтгэлээ зовж, даруй гал түлүүлээд шархыг хайрч, Ёгдэйд унд егч уулгаад, дайсан ирвэл байлдъя гэж хүлээж байв. Борохул өгүүлрүүн: "May ёндрийн ёвреер Улаан Бургадын зүг цааш дайсны тоос суунаглаж далд оров" гэвэл Борохулын тэр угийг сонсоод: "Дайсан хэрэв халдаж ирвэл бид хатгалдан байлдах билээ. Дайсан тийнхүү дутаасан бол бид цэргээ засацааж нэхье" гэж хөдлөв. Тэндээс хөдлөөд Улхуй шилтгэлжид [гэдэг голыг] чиглэн явж Далан нэмургэ хурэв.

174. Тэнд хойноос Хадаан-Далдурхан, эм хөвүүдээс салж хагас болж ирэв. Хадаан-

Далдурхан ирээд Ван ханы уг гэж ёгувулрүүн: "Ван хан, хөвүүн Сэнгумийг энгэсэг хацраа суманд шархтаж унахад дээр нь ирж хэлсэн нь:

"Хөндлөний хүнийг
Хөнөөх гээд
Хеөрхий биеэ
Хөсөрдүүлэв, чи
Хажуугийн хүнийг
Халдах гээд
Хацар энгэсгээ
Хатгуулав, чи
Хайрт хөвүүний
Хатгагдсаны телес
Харь дайсныг
Халдан довтолъё"

гэвэл, Ачиг-Ширүн ёгувулрүүн:

"Эзэн хан минь
Эрхбиш болоомжилж айлд
[Эзэн хан тэргүүлэн
Энгийн харц бүгдээр]
Эс заяасан хөвүүний
Эрэл мөрөөдөл болж
Элдэв арга хийлгэж
Эвий бавий хэмээн залбирах бөлгөө
Энэ залбирал бутэж
Эхээс төрсөн заяасан
Эрхэм хөвүүн Сэнгумийг
Энхрийлэн асарч сувилья

Монгол (Мөн гол)-ын олонх, Жамуха, Алтан, Хучар нарыг дагаж бидний энд бий. Тэмүжинийг дагаж гарсан монголчууд хаана холдох вэ? Морин унаатан, модон нэмэртэн болов тэд (хүн бүр дөнгөж ганц морьтой бөгөөд гэргүй учраас модны нэмэрт хоргодож байгаа). Тэднийг дагаж эх ирвэл бид очиж, морины хомоол мэт хормойлж авч ирье" гэв. Ачиг-Ширүний энэ угэнд Ван хан ёгувулрүүн: "За, тийм бол хөвүүн эндэх болуузай. Хөвүүнийг асран сувил" гээд байлдааны газраас буцаж харив" гэв.

175. Чингис хаан, тэрхүү Далан нэмүргээс Халх [гол] уруу хөдөлж явах зуур цэргээ бүртгэж узвэл, хоёр мянган зургаан зуун хүн байна. Үүнээс нэгэн мянган гурван

зуун хүнийг Чингис хаан авч Халх голын ёрнөд этгээдээр нувв. Негee нэгэн мянган гурван зуун цэрэг, урууд мангудын хамт Халх голын дорнод этгээдээр нувв. Тэгж нувж явах замдаа хүнс олохын тул ав хийхэд Хуйлдар шархаа эдгээгүй байтал, Чингис хааны ятгасан угийг ул сонсон, герөссенд довтолж яваад шарх угдэрч наснаас нөгчив. Түүнийг ясыг Халх голын Ор Нурын хэлтгий хад гэдэг газар оршуулав.

176. Халх голын Буйр нуурт цутгах уулзрын газарт тэргэн эмээлтэй [ор малтай А.то] тэнэмэл хонгирад нутаглаж байгаа гэж сонсож, Чингис хаан ёгүүлрүүн: "Эдний хонгирад эртнээс эхлэн, одоо хүртэл зээгийн зусээр, охины енгөөр явна гэх тэдний дууллыг дурдан сануулбал дуртайяа элсэн дагах биз. Хэрэв эсэргүүцвэл байлдаж эзлэгтийн" гэж Жорчидайгаар толгойлуулан урууд иргэнийг илгээвэл, хонгирад нар түүнд элсэн оржээ. Элсэн орсон хонгирад нарыг Чингис хаан огт хөндсөнгүй.

177. Чингис хаан, хонгирадыг оруулаад тэндээс нувж Түнхэлэг горхины зүүн этгээдэд хүрч буугаад Архай Хасар, Сүхэхэй Жэвн хоёрыг элч болгон томилж [Ван ханд] хэлүүлсэн нь: "Бид Түнхэлэг горхины зүүн этгээдэд буув. Энд ёвс сайн ургажээ. Агт морьд минь тамиржиж байна. Хан эцэгт минь ингэж ёгүүлтүгэй: "Хан эцэг минь юунд хилэгнэж, намайг юунд айлгав? Муу хөвүүд, муу бэрүүд биднийг амар унтуулахгүй юунд айлгаж байна?

Сандайлж суух орыг минь
Салбагнуулан түлхэж
Савсан гарах утаагий минь
Сацруулан хийсгэж
Санамсаргүй муу хөвүүнээ юунд
Сандруулан хөнөөв, чи?
Хан эцэг минь чи
Хажуугийн ховч хүний
Халтай муу угэнд
Хатгагдан юунд оров?
Хөвүүн миний тухай
Хөндлөнгийн муу хүн
Хөвсөргөн угийг хэлж
Хөнөөн салгаж байна.

Хан эцэг минь, бид хоёр юу гэж хэлэлцсэн билээ? Зоргал хоны Улаан болдог гэдэг газар бид хоёр юу гэж хэлэлцсэн билээ?

Хорт могойн хэл
Хооронд минь хутгаж
Хов жив оруулбал

Холдож салалгүй, харин
Хоёр нүүрээр учирч
Хор хөнөөлийг тасалж байя

гэж хэлэлцсэнгүй билүү? Одоо эцэг минь чи хоёр нүүрээр уулзаж хэлэлцэлгүй юунд хөнөөж эхлэв?

Араат могоян шүд
Амрагийн хооронд орж
Ая эвийг эвдвэл
Ам хэлээр уулзан ярьж
Аливаа учрыг олж байя

гэж хэлэлцсэнгүй билүү? Одоо хан эцэг минь, чи ам хэлээр уулзан ярилгүй, ангижран юунд салав? Хан эцэг минь! Би цөөн боловч олноос дутахгүй, муу боловч сайнаас дордохгүй [чамд нехэр түшиг болж байсан]. Хоёр аралтай тэрэгний нэгэн арал хугарвал, ухэр түүнийг чирч чадахгүй. Тэр мэт нэгэн арал чинь би биш билүү? Хоёр хүрдтэй тэрэгний нэгэн хүрд эвдэрвэл явж чадахгүй. Тэр мэт нэгэн хүрд чинь би биш билүү? Эрт өдөр Хурчахус буйруг хан эцгийн дөчин хөвүүний эх гэж чи хан болсон билээ. Чи хан болоод, Тай-Темэр тайж, Буха-Темэр хоёр дүүгээ алав. Би чиний дүү Эрх-хар алагдахаас айж дутаан, найманы Инанча Билгэ ханд очиж амь хоргодов. Дүү нараа алав гэж Гур хан авга чинь чамтай байлдахаар ирэхэд чи зуун хүн авч арай гэж амь гарч Сэлэнгэ уруу дутааж, Хараун-хавчил гэдэг газар шургав, чи. Жич мэргидийн Тогтоад Ужаур үжин охиноо бялдуулчлан ёгч, Хараун-хавчлаас гараад Есүхэй хан эцэгт минь ирж: "Авга Гур хаанаас улсыг минь аварч ёг" гэж гүйсанд, Есүхэй хан эцэг минь, чиний улсыг аварч ёгсхийн тулд тайчуудын Хунан Бахажи хоёроор удирдуулан цэрэг засан мордуулж, Гурван Тэл гэдэг газар байгаа Гур ханыг [дарж түүнийг дэнгэж] хорь гучин хүний хамт Хашин (тангуд) оронд дутаалгаж, чиний улсыг аварч ёгсэн билээ. Тэр цагт чи Туул голын Хар шугуйд Есүхэй хэн эцэгтэй анд бололцоод Ван хан эцэг чиний баясаж хэлсэн нь "Энэ хүргэсэн туслыг чинь ургийн ураг хүртэл [мартахгүй] ачийг хариулахыг тэнгэр газрын ивээл мэдтүгэй" гэж биширч хэлсэн билээ. Түүний хойно [чиний дүү] Эрх-хар, найманы Инанча Билгэ ханаас цэрэг гуйж аваад чамтай байлдахаар ирэхэд чи улсаа орхиж, цөөн хүнтэй амь хоргодон дутааж, хар хятадын Гур ханыг Сартаулын нутаг Чуй мөрөнд байхад хүрч очоод тэнд нэгэн жил бололгүй бас Гур ханаас салж, Уйгур нутаг ба Тангуд газраар тэнэж, таван ямаа шереглэн сааж, тэмээний цус ханаж идсээр ганц сохор халиун морьтой хүрч ирэв, чи. Есүхэй хан эцэг минь, чамайг ингэж ядарж явааг сонсож урьд анд бололцсоноо сэтгэж, Тахай Сүхэхэй хоёрыг элч болгож угтуулсан ба би өөрөө Хэрлэн мөрний Бурги эргээс угтан мордож, Гусэур нуурт бид золголдов. Чамайг ядаж ирэв гэж гувчуур татаж ёгсэн ба урьд эцэгтэй минь анд бололцсон ёсоор Туул голын Хар шугуйд бид хоёр эцэг

хөвүүн бололцсон биш билүү? Тэгээд тэр ёвөл чамайг бид хүрээн дотроо оруулж тэжээв. Тэр ёвөл ёвёлжиж зүн ёнгөрөөд намар нь мэргидийн Тогтоа бэхийг байлдахаар мордож, Хадиглиг нурууны Муруч сувл гэдэг газар хатгалдаж, Тогтоа бэхийг Баргужин техумийн зүг хөөж, мэргид иргэнийг эзлэн, адуу мал, орд гэр ба хүнс тариа хүртэл цөмийг авч энэ бүгдийг би хан эцэг чамд ёгсөн билээ.

Өлсөх ёдөрт чинь
Ёршөөж тэжээсэн би.
Өнчрөх сард чинь
Өмөглөж тэтгээсэн би

Бас бид Хүчнүүдийн Буйруг ханыг Улуг таг (уул)-ийн Сохог ус гэдэг газраар Алтайг давуулан хөөж, Үрүнгү гол хүргэж, Хишилбashi нуурт түүнийг барьж сенөөв. Тэндээс харьж ирэхэд найманы Хүгсэв сабраг баатар, Байдраг голын бэлчирт цэргээ засаж, [байлдахаар тосож байсан ажээ. Бид хоёр мөн байлдахаар цэргээ засаж иртэл] нэгэнт үдэш болсон тул маргааш байлдъя гэж засацаа ж хоновол хан эцэг минь, чи буусан газраа олон гол тулж орхиод мөн шене Хар сувл голыг ёгсөн хөдлөв.

Бид маргааш ёглөө нь узвэл, чи буусан газраа угий болсон тул "Биднийг энэ орхисон гол мэт хаясан ажээ" гэж бид хөдөлж, Эдэр Алтайн бэлчрээр гэтэлж, Саарь хээр гэдэг газар очиж буув. Тэнд чамайг Хүгсэв сабраг баатар нэхэж очоод Сэнгумийн эм хөвүүд ба эд хөрөнгө, албат ардыг цөм булаан авч, хан эцэг чамайг Тэлээту амсар гэдэг газар байх үед нэхэн байлдаж, зарим албат иргэн ба адуу малыг булаан авав. Чамайг дагаж явсан мэргидийн Тогтоагийн хөвүүн Худу Чулуун хоёр, тэр завшааныг тохиолдуулж, албат иргэнээ авч эцэгтээ нийлэхээр Баргужин техумийн зүг дутаан хөдлөв. Тэр цагт чи: "Найманы Хүгсэв сабрагт эд хөрөнгө албат иргэдээ булаагдав. Хөвүүн минь дервэн хүлэг баатраа явуулж тусална уу" гэж гүйсанд би чам шиг ийм санаа агуулалгүй, даруй Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дервэн хүлэг баатраа цэргийн хамт илгээсэн билээ. Миний дервэн хүлэг баатар очихын урьд Улаан хус гэдэг газар Сэнгум байлдаж байгаад мориныхоо гуяыг шархтуулж баригдахад хүрч байтал миний дервэн хүлэг баатар хүрэлцэн очиж Сэнгумийг авраад албат хөрөнгө ба эм, хөвүүд сэлтийг аварч ёгсөв. Тэр цагт хан эцэг чи биширч ёгнуулруүн: "Хөвүүн Тэмүжин дервэн хүлэг баатраа явуулж, миний алдагдан барсан улсыг аварч ёгсөв" гэж хэлсэн билээ. Одоо хан эцэг минь, би ямар хэрэгт буруудаж, чиний хилэнг хүргэв. Ингэж буруушаан хилэгнэсэн учраа Хулбари-хури Итургэн хоёр элчийг томилон ирүүлж хэлтүгэй. Энэ хоёрыг эс явуулбал ондоо хүнийг илгээвч болно" гэж илгээв.

178. Ван хан энэ угийг сонсоод ёгнуулруүн:

"Ай халаг.
Сайн хөвүүнээсээ салж

Сайхан төрөө гутаав, би.
Эрхэм хөвүүнээс хагацаж
Эвдрэх үйлийг хийв, би"

гэж гэмшиж ёгүүлрүүн: "Одоо хөвүүн (Тэмүжин)-ээ взэж муу сэтгэвэл энэ мэт цусаа ургая" гэж андгайлж, чигчий хурууныхаа ендгийг хутгаар хатгаж, цусыг цувируулж аваад өчүүхэн саванд хийж "Хөвүүнд минь ёг" гэж илгээв.

179. Бас Чингис хаан, Жамуха андад хэлүүлсэн нь: "Хартай муу сэтгэлээр хан эцгээс минь хагацуулав, чи. Бид хоёрын хэн эрт боссон нь хэн эцгийн хөх хундагаар (айраг) уух булгээ. Ямагт би урьд босож уудаг байсан тул чи атаархсан биз. Одоо чи хан эцгийн хөх хундагаар чадах чинээгээр уугтуун. Чи хэдийхэн хороох вэ" гэж илгээв. (Чингис бага насанд Ван ханы гэрт байснаа дурдаж байгаа бололтой) Бас Чингис хаан, Алтан Хучар хоёрт хэлүүлсэн нь: "Та хоёр намайг тэвчиж шууд урвах гэв vv? Мэхлэн урвах гэв vv? Хучар чамайг Нэгнүү тайжийн хөвүүн тул "Чи хан бол" гэж бидний хэлэхэд чи хан эс болов. Алтан чиний эцэг Хотала хан, бид бүхнийг захирч явахад чи мэдэлцэж байсан тул Алтан чамайг хан бол гэвэл, чи бас зөвшөөрсөнгүй.

Бартан баатрын хөвүүдээс ахмад үеийн хүмүүс болох тул Сача Тайчу хоёрыг хан бол гэж ядав би [тэр хоёр бас зөвшөөрсөнгүй]. Та нарын алин нь ч хан болохгүй тул би та нарт хан ёргөмжлөгдөөд захирч явав. Таныг хан болсон бол би

Ёрсөх дайн болоход
Ёмнө нь уулгалан яваад
Ёндер хөх тэнгэрийн
Ёршөөл ивээлд орж
Ёстөн дайсныг дарвал
Ёнгөтэй сайн охидыг авчирч
Ёөдтэй сайн морьдыг олзолж
Ёндөр эзэн тандаа барих булгээ.
Ойн гэрээсийг авлах цагт
Ойртуулж шахаж ёгех билээ.
Хадын гэрээсийг авлах цагт
Хавьтуулж шахаж ёгех билээ
Гууны гэрээсийг авлах цагт
Гуяыг нийлтэл шахаж ёгех билээ
Хээрийн гэрээсийг авлах цагт
Хээлийг нийлтэл шахаж ёгех билээ.

Одоо та нар хан эцэгт минь үнэнчээр нөхөрлөж явтугай. Та нарыг буцамтгай гэдэг билээ. Битгий дахин урваж одогтуун. Та нар Чаутхури (Чингист Алтан улсын Вангин чансангийн ёгсөн цол. Энэ тухай 134 дүгээр зүйлд vz)-ийн садан энэ ажээ

гэж бүв хэлүүлэгтүн. Гурван мөрний эхэнд бусдыг бүв нутаглуултугай" гэж илгээв.

180. Бас Чингис хаан, Тоорил дүүдээ ёгүүл гэж ёгүүлрүүн: "Чамайг дүү гэсний учир нь урьд нэгэн цагт Тумбинай, Чархай Лянхуа хоёр, байлдаанд яваад Огда гэдэг боолыг барьж ирсэн билээ. Огда боолын хөвүүн Сүбэхэй боол булгээ. Сүбэхэй боолын хөвүүн Хөхөчүү-хирсаан. Хөхөчүү-хирсааны хөвүүн Ехэй-хонтагар булгээ. Ехэй-хонтагарын хөвүүн Тоорил чи, хэний улсыг эзлэх санаатай тэгж бялдуучлан явна? Миний улсын Алтан Хучар хоёр хэнд ч мэдүүлэхгүй нь лавтай биз. Иймийн тул чамайг дүү гэж нэрийднэ.

Элэнцийн чейийн
Иштэй боол чамд
Эрхэмлэж хэлэх уг минь
Энэ байна.
Хуланцынчейин
Хувьтай боол чамд
Хуурмаггүй хэлэх уг минь
Энэ байна"

гэж илгээв.

181. Бас Чингис хаан, Сэнгум андад ёгүүл гэж ёгүүлрүүн: "Би эцгийн дээлтэй тэрсэн хөвүүн ажээ. Чи нүцгэн тэрсэн хөвүүн ажээ. Хан эцэг бид хоёрыг нэгэн адил асардаг, үүнд Сэнгум чи атаархан завсардуулж намайг хөслгэв. Одоо чи хан эцгийн элгийг эмгэнүүлэхгүй, зурхийг зудгуулэхгүй, ёглөө үдэш орж гарч санааг баясган, сэтгэлийг сэргээж яв. Чи эртний санаснаа үл тавин, хан эцгийг амьд байтал, хан болох гэж эцгийн сэтгэлийг битгий зовоо. Сэнгум анд чи Билгэ бэхи Тодойн хоёрыг элч болгож надад илгээ" гэж явуулав. Бас ёгүүлрүүн: "Надад хан эцэг, Сэнгум анд, Жамуха анд, Алтан, Хучар, Ачиг-Ширүн, Хачиун тус бүр хоёр хүнийг элч болгож ирүүлнэ үү" гэж Архай Хасар, Сүхэхэй жээн хоёрт энэ угсийг цээжлүүлж илгээв. Энэ угийг сонсоод Сэнгум ёгүүлрүүн: "Саяхан миний эцгийг хядагч ёвген гэж харааж байсан атал, одоо хил зант сайн эцэг гэж дуудах болов. Бас намайг Тогтоа беөгийн сартаул хонины сүүлийг дагаж явсан гэж муулан хэлж байсан атал, одоо намайг хил зант, сайн аашит анд гэх зэргээр магтых болов. Энэ угний утгыг би мэдэв. Байлдъя гэсэн уг байна. Үүнд ямар ч эргэлзэх зүйлгүй. Билгэ бэхи Тодойн хоёр, агтаа таргалуулж, байлдааны тугийг босгогтун" гэв. Тэндээс Архай Хасар буцаж харьсан ба Сүхэхэй жэуний эм хөвүүд, Ван ханы хүрээнд байсан тул буцахаас зурх халширч тэнд хоцров. Архай хүрч ирээд тэдний угсийг Чингис хаанд ёгүүлэв.

182. Тэндээс Чингис хаан нүүж Балжун нуурт очиж буув. Тэнд буусны дараа Горлосын Цоосцагаан ирж уулзаад, горлосууд дагаж оров. Бас Онгудын Алахуш-дигитхуриас мянган иргэ (хонь) аваад далимд Эргүнэ мөрний орчим нутаглах ардаас булга, хэрэм худалдан авч яваа сартаулын (Туркестаны) Хасан гэдэг хүн,

цагаан тэмээ унаж хонио тууж ирээд, Балжун нуурт усалж байхад Чингис хаан түүнтэй уулзав.

183. Чингис хаан, Балжун нуурт буугаад байхад Хасар ёрийн эм ба Егү Есүнхэй Туху гурван хөвүүнээ Ван ханытэнд орхиж, ёрөө хэдэн нөхөдтэй гарч, ах Чингисийг эрж, Хараун жидуны нуруугаар хэсэж олж чадсангүй шир шөрмөс идэж яваад сая Чингис хаанд ирж нийлэв.
Хасарыг ирмэгч, Чингис хаан баясаж, Ван ханд дахин элч явуулъя гэж зөвлөлдөж, Жауридайн Халиудар, урианханы Чахурхан хоёрыг томилж Ван хан эцэгт Хасарын уг гэж хэл гэж ёгүүлрүүн:

"Хасар би танаас салж
Хан ахаа санаж
Хайн эрэвч
Харагдах бараагүй
Хайллан уйлавч
Сонстох чимээгүй
Хаана одсоныг мэдэхгүй
Од харан хонож
Орвон дэрлэн унтаж
(Гэргүй хонож
Дэргүй унтаж) байна.

Миний эм хөвүүд, хан эцэг чиний тэнд бий. Хэрэв итгэмжтэй хүнийг илгээвэл би хан эцэгт одох билээ" гэж хэлтгэй гээд бас Халиудар, Чахурхан хоёрт ёгүүлрүүн:
"Та нарыг явмагц, бид хөдөлж Хэрлэний Аргал хохид очиж бууна. Та нар тэнд буцаж ирэгтүн" гэж болзодож, Халиудар Чахурхан хоёрыг явуулаад Жорчидай Архайн хоёрыг тэргүүн хайгуул болгон мордуулж дараа нь Чингис хаан гэр хотлоор нувж Хэрлэний Аргал хохид ирж буув.

184. Халиудар Чахурхан хоёр, Ванханд хүрч, Хасарын уг гэж дээрх угийг хэлэв. Тэр цагт Ван хан, алтан тэрэм (асар) босгож хуримлан байжээ. Халиудар Чахурхан хоёрынгүйг сонсоод Ванхан ёгүүлрүүн: Тийм бол Хасар иртугэй. Итгэмжит хүнд Итургэнийг илгээе" гэж явуулав. Тэрхүү Итургэн, Халиудар Чахурхан хоёрын хамт уг болсон Аргал хохи гэдэг газар хүрч ирээд их бараа (олон хүн, мал)-г узэж Итургэн элч [сэжиглэж] буцан дутаав. Халиударын морь хурдан тул даруй нэхэж гүйцэвч барьж чадахгүй, ёмне хойно нь орж явахад Чахурханы морь удаан тул хойноос арай гэж сум хүрэлцэх газар ирж, Итургэний алтан эмээлт хар морины гуяны угийгхойш унатал харважээ. Тэгээд Итургэний Халиудар, Чахурхан хоёр барьж Чингис хаанд авчрав. Чингис хаан, Итургэнээс уг асуусангүй. "Хасарт авч оч" гэв. Хасарт авч очвол Хасар, Итургэнтэй уг хэлэлцсэнгүй дор нь цавчиж орхив.

185. Халиудар Чахурхан хоёр, Чингис хаанд ёгүүлрүүн: "Ван хан болгоомж ажиггүй, алтан тэрэм босгood хуримлаж байна. Одоо яаравчлан мордоод шене дулд

бучин дайръя" гэвэл (Чингис хаан) энэ угийг зөвшөөрч, Жорчидай Архай хоёрыг хайгуул болгон тэргүүн явуулаад дараа нь бүгдээр шене дүлэн явж Жэжээр ёндрийн Жэр хавчлын аманд (Ван ханыг) байхад буслэн авав. Гурван шене, гурван өдөр турш байлдаад гуравдугаар өдөр тэд бууж өгөв. Үзвэл, Ван хан Сэнгум хоёр угийг болжээ. Шене оргон одсоныг манайхан мэдсэнгүй. Ингэж байлдсан нь Журхиний Хадаг баатар байсан ажээ.

Хадаг баатар орж ирээд өгүүлрүүн: "Тус (еөрийн) ханаа яахин барьж алуулахгэж тэвчин ядаж, түүний амийг арчлахын тул гурван өдөр, гурван шене байлдав. Одоо түүнийг нэгэнт оргуулан гаргасан тул бид бууж өгөв. Намайг ухувлблэл ухье.

Чингис хаанд соёрхогдож амьдруулбал хүчээ өгье" гэв. Чингис хаан, Хадаг баатрын угийг зөвшееж зарлиг болруун: "Еөрийн ханыг орхихгүй, түүний амийг аврахын тул байлдсан эрийг хэн буруушаах вэ? Нөхөрлөж болох хүн байна" гээд амийг соёрхож, Хадаг баатар ба Журхин овгийн зуун хүнийг Хуилдарын ухсэний тул Хуилдарын эм хөвүүнд зарц болгож өгөв.

Тэндээс хөвүүн үр төрвэл Хуилдарын ургийн ураг хүртэл дагаж хүчээ өгтүгэй. Охин үр төрвэл эцэг эх нь еөрийн дураар худалдаж (хадамд) өгч болохгүй. Тэдний хөвүүд охид Хуилдарын эм хөвүүдийн ёмне хойно зарагдаж явтугай"гэж соёрхон зарлиг болов. Хуилдар сэцэн хамгийн урьд ам нээж (шударга угээ) хэлсний тул Чингис хаан соёрхож зарлиг болруун: "Хуилдарын зутгэсний тул түүний ургийн ураг хүртэл өнчдийг тэтгэх хишгээс хүртэж яв" гэж зарлиг болов.

ВАН ХАН СӨНӨССӨН НЬ

186. Хэрэйд иргэнийг доройтуулж, зүг зүг хувааж авав. Сулддэй овгийн Тахай баатрын зарц болгож нэг зуун журхинийг өгөв. Бас Ван ханы дүү Жаха-хамбуд хоёр охин байсны эгч Ибагыг Чингис хаан еөрөө авч, дүү Сорхагтанийг хөвүүн Толуйд өгөв. Иймийн тул Жаха-хамбын харьят ёмчийн иргэнийг халдаж авсангүй, харин Жаха-хамбыг тэрэгний негее арал мэт [надад тус болж] яв гэж соёрхож өршөөв.

187. Бас Чингис хаан, Ван ханы суудаг алтан асар, хэрэглэдэг алтан завьяа аяга ба асарч явсан ард сэлт, вангийн хажууд бараа бологч хэрэйд цемийг Бадай Хишилиг хоёрт олгож

"Хувьдаа зарцаалж
Худагаа бариулж
Хоромсгоо зүүлгэж
Ургийн урагт хүртэл
Удтал дархлан жаргатугай
[Та хоёр].
Алалдах дайнд явж,
Авсан олзоо цемийг

Аминдаа ашиглаж байгтун.

Ан авд явж

Алсан гөрөөсөө цөмийг

Хувьдаа хэрэглэж байгтун"

гээд Чингис хаан бас зарлиг болруун: "Бадай Хишилиг хоёр, миний амийг аварч тус хүргэсний тул мөнх тэнгэрт ивээгдэж, Хэрэйд улсыг доройтуулж, ёндер сууринд хүрэв, би. Одоо ба ирээдүйд ургийн ураг хүртэл миний суурийг залгамжлагчид, энэ хоёрын хүргэсэн туыг уурд санаж явтугай" гэж зарлиг болов.

Хэрэйд улсыг эзэлж

Хэнд дутаалгүй

Хэсэглэж хувааж авав

Түмэн түбэгэнийг номготгож

Түүнийг бүрнээ тасчиж

Түгээн хувааж орхив.

Олан дунгайдыг дарж

Орой болохын ёмнө

Огтчин хувааж авав

Цус урсгах дуртай

Цуут жүрхийн овгийг

Цугийг хувааж эзлэв.

Хэрэйд иргэнийг сенсэж тэр ёвэл, Абжия худгэр гэдэг газар ёвслжив.

188. Van хан Сэнгум хоёр дутааж гараад Дидиг сахалын Нэхүн ус гэдэг газар Van хан ангаж усан дээр очоод найманы харуулын Хорису-бэчи гэгч хүнтэй тохиолдов. Хорису-бэчид Van хан, "Би Van хан мөн" гэж хэлсэн боловч тэр таньсангуй ба үнэмшсэнгүй. Van ханыг барьж аваад алжээ. Сэнгум Дидиг сахалын Нэхүн усан дээр очилгүй тойрон гарч, цэл газар ус эрж явтал, хэсэг хулан ялаархан зогсож байхыг узээд Сэнгум, мориноос бууж морио агтач Хөхөчүд бариулаад, хуланг мярааж одов. Сэнгум, агтач Хөхөчү, Хөхөчүгийн эхнэр гурвуул явсан ажээ. Гэтэл агтач Хөхөчү, Сэнгумийн морийг хөтлөөд гэдрэг буцан хатирвал түүний эм ёгуулрүүн:

"Алттыг ёмссхөд

Амттыг идэхэд

Амраг Хөхөчү миньгэж хайлрлаж

Асран санаж билээ.

Харин одоо чи

Хан Сэнгумийг орхиж

Хаяж дутаах буюу?"

гэж хоцрохыг завдвал, Хөхөчүү өгүүлрүүн: "Чи Сэнгумийн эхнэр болох гэв вү?" гэвэл, эм нь өгүүлрүүн: "Чи намайг нохой мэт ичүүргүй амьтан гэх буюу? Чи алтан хундагыг нь орхитугай. Ядахдаа ус уух савтай үлдэг" гэвэл, Хөхөчүү алтан хундагыг нь хойш хаяад хатиран одов. Агтаж Хөхөчүү буцаж ирээд Чингис хаанд очиж: "Сэнгумийг тийнхүү цэлд явган хаяад ирэв""гэж ярилцсан угээ бурнээ айлтгавал Чингис хаан зарлиг болруун: "Гагцхүү эмий нь амийг өршсөө. Нөгөө агтаж Хөхөчүү, хан эзнээ хаяж ирсэн, хараахан итгэж болохгүй хүн" гэж цавчиж алав. [Сэнгум, Ашиг балгасыг дайрч, Түвд оронд сууж байсан боловч нутгийн ардад хавчигдаж дутааж гараад Кашгарт ирэв. Тэндхийн ноён Келж, Сэнгумийг барьж алсан ба эхнэр хүүхдийг Чингис хаанд хүргэж өгөв гэдэг уг байдаг. Рашид].

189. Найманы Таян ханы эх Гүрбэсүү өгүүлрүүн: "Ван хан, эртний их хан билээ. Толгойгий нь авчрагтуун. Хэрэв мөн бол бид тахъя" гэж Хорису-бэчид элч илгээн, Ван ханы толгойг огтолж авчруулбал чухам мөн тул цагаан олбог дээр оршуулж, идээ шүүс өргөн, бэрээд (бэрүүд)-ээ бэрлүүлж, хуур хуурдуулж, идээ шүүс тавьж, хундага өргүүлж тахив. Тэгж тахиж байтал, тэр толгой инээсэнд инээв гэж Таян хан хилэгнэж хэмхчин гишиглүүлэв. Үүнд Хүгсэүн сабраг өгүүлрүүн: "Үхсэн ханы толгойг огтолж авчраад хэмхчин хаяж яаж зохих вэ? Манайхны нохой муухайгаар улин хуцах болов. Урьд Инанча Билгэ ханы хэлсэн нь:

"Эр намайг өтөлсөн хойно
Эхнэрийн минь залуу байхад
Эрхт тэнгэрийн элбэрлээр
Энэ Таян төрсөн билээ.
Торлог гоо биетэй
Торомгор бор хүү минь
Ард дорд олноо
Асран захирч чадах болов уу?"

гэж байсан билээ. Одоо

"Хар нохой муу ёроор хуцах болов.
Хатан Гүрбэсүү
Хамаг хэргийг мэдэх болов.
Хан Таян чи
Халшрах зөөлөн хүн байна.

Ан гөрөө хийхээс өөр, мэдэх эрдэм чадалгүй ажээ" гэвэл, Таян хан өгүүлрүүн: "Дорно зүгийн цөөн монгол омогдоод байх болов. Эртний сурвалжит Ван ханыг элдвээр айлган дутаалгаж энэ саяхан хүүхдүүлэв. Тэгээд тэд, бүгдийг эзлэн хан болох санаатай юу? Тэнгэрийг улам гэгээн гэрэлтэй болгохын тул нар сар хоёр байдаг биз. Гэтэл газар дээр хоёр хан байж яаж болно (газар дээр юуны тул хоёр хан байх

хэрэгтэй вэ). Одоо тэр хэдэн монголыг эзэлж авчиръя" гэжээ. Түүнд эх Гурбэсү нь өгүүлрүүн: "Юу хийнэ? Тэдний монголчууд Ханхлах муу унэртэй Хар муухай хувцастай тул авчирч юу хийнэ? Холхон байвал дээр бий. Гагцхв шилдэг сайн охид бэрээдий нь авчраад гар хөлий нь угаалгавал үнээ, хонь, саалгаж болох мэт" гэвэл Таян хан өгүүлрүүн: "Тэд ямар боловч [хамаагүй] бид Монголд очиж хормсого саадгийг хураан авчиръя (эзлэн авчиръя)" гэжээ.

190. Эдгээр угийг сонсоод Хүгсэв сабраг баатар өгүүлрүүн: "Та хэтэрхий их уг хэлж байна. Аяа, Торлог хан минь ингэж болох буюу? Болигтуун" гэж Хүгсэв сабраг хэдийгээр ятгавч [угийг сонссонгүй]. Торбиташ нэрт элчийг онгууд аймгийн Алахуш-дигитхурид томилон явуулж хэлүүлсэн нь: "Энэ дорно зүгийн цеен монгол омогдох болов. Чи баруун гар болж морд. Би эндээс хамсаж хоёулаа тэр хэдэн монголын хоромсогыг булаан авъя" гэж илгээжээ. Тэр угэнд Алахуш-дигитхури өгүүлрүүн: "Би чиний баруун гар болж чадахгүй" гэж явуулаад, Ю-Хунан нэрт элчээ зарж Чингис хаанд хэлүүлсэн нь: "Найманы Таян хан, чиний хоромсгыг булааж авъя. Намайг баруун гар бол гэсэнд би эс зөвшөөрөв. Одоо би чамайг болгоомжилтугай гэж энэ учрыг мэдэж илгээв. Дайсанд чи хоромсгоо автуузай" гэж илгээжээ. Тэр цагт Чингис хаан, Тэмээн хээр гэдэг газар ав хийж байсан ба Түлхинчэуд гэдэг газар хомрон агнаж байхад Алахуш-дигитхурийн явуулсан элч Ю-Хунан ирж хэл хүргэв. Энэ мэдээг сонсоод мөн авын газар "Яах вэ?" гэж зөвлөлдөв, олон хүн өгүүлрүүн: "Бидний агт туранхай байна. Одоо яах ч аргагүй [намар, агтаа таргалсан хойно байлдья. Рашид]" гэвэл, Отчигин ноён өгүүлрүүн: "Агтыг туранхай гэж шалтгаацаж яаж болно? Миний морьд тарган байна. Ийм мэдээг сонсоод зүгээр сууж болох уу? [Нэгэнт ийм мэдээ сонссон тул даруй байлдаар мордьё. Хөдлөлгүй сууж байгаад Таян ханд автагдвал энэ газар монголчууд, Таян ханд эзлэгдсэн гэх муу нэр улдэх бишүү. Байлдсаны хойно тэд дийлэх, бид дийлэх алин болохыг гагцхв мөнх тэнгэр мэднэ. Рашид.]" гэв. Бэлгүйтэй ноён өгүүлрүүн:

"Амьд яваа байтал
Алтан хоромсогоо алдвал
Амьд явсны хэрэг юун?
Нум сумаа барьсаар
Саадаг хоромсгоо дэрлэсээр
Ясаа хээр орхихоос
Эрхэм сайн үхэл
Эр хүнд байх буюу?
Ар найман улс
Агуу их нутагтай
Ард иргэн олонтой

Адуу мал баялагтай гэж
Их сур бадруулан
Ийм уг хэлж байна.
Харин энэ далимд
Халдаж бид очвол
Нутаг усыг эзэлж
Нум сумыг булаахад
Бэрхгүй.
Одоо бид довтлон очвол
Олон адуугаа хурааж амжихгүй.
Орхиод дутаах нь магадгүй бишүү.
Орд гэрээ ачиж чадахгүй
Хаяад залах нь лавтай бишүү.
Олон харьят ард нь
Ой тайгад шургалж
Осолдон самуурах биш
Одоо ийм угийг сонсоор байж
Огт зүгээр ёнгөрүүлж болохгүй
Олон даяар байлдаар мордьё" гэв.

191. Бэлгүтэй ноёны энэ угийг Чингис хаан зөвшөөрч, аваас буугаад Абжия Худгэрээс нувж, Халх голын Ор нугын хэлтгий хад гэдэг газар очиж буугаад цэрэг ардаа буртгэн тоолов. Чингис хаан, цэргээ хуваарилж, мянганы ноён, зууны ноён, арваны ноён ба [тэргүүлэн захирах их] чэрби нарыг томилов. Додай чэрби, Доголху чэрби, Ёэлэн чэрби, Толун чэрби, Бучаран чэрби, Сүйхэтүү чэрби энэ зургаан чэрби түшмэлийг тэнд томилов. Цэргүүдээ арван, зуун мянган болгон хуваарилж дуусаад, бас наян хэвтүүл (шөнийн манаач), далан торгууд (торгон цэрэг), хишигтэн (ээлжийн харгалзагч) нарыг тусгайлан томилж, нүнд мянганы ноёд, зууны ноёдын хөвүүд дүү нар ба сул ардын (челест иргэний) хөвүүд дүү нарын дотроос эрдэм чадалтай, бие бялдар сайтайгий нь ялгаж оруулав. Чингис хаан тэнд Архай Хасарыг өршсөн дотнолж: "Мянган сайн баатрыг шилж автугай! Байлдах ёдөр өмнө минь явж байлдтугай! Ерийн ёдөр, миний шадар хишигтэн болж явтугай!" гэж зарлиг болов. Бас "Далан торгуудыг Ёэлэн чэрби ахалж явтугай! Худус-халчинтай зөвлж явтугай!" гэв.

192. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Хорчин (нум сум агсагчид), торгууд хишигтэн буурч (тогооч), хаалгач агтак нар ёдөр бүр хишиглэн (ээлжлэн) сэргийлэх хамгаалах ажлыг гүйцэтгэж байгаад уг нүргээ нар шингэхийн урьд хэвтүүлийн хүмүүст шилжүүлж өөрсдөө агтанд гарч хонотугай! Хэвтүүлийн хүмүүс шене ээлжээр нүдэнд зогсож, гэрийг тойрч манаж байтугай! Хорчин, торгууд биднийг еглөөний хоол идмэгц ирж хэвтүүлийн хүмүүсээс нүрэг хүлээн авч, урьд ёсоор

сууриа эзэлж харгалзаж сахиж явтуай! Гурван ёдөр, гурван шене жасаалан явж дуусаад гурван шене (амарч) хонотугай! Хорчин нар хэвтүүлийн нүүргийг гүйцэтгэж сольж явтугай!" гэж зарлиг болов. Тэгээд цэргүүдээ мянга мянгаар хуваарилж дуусаад, чэрби ноёдыг томилж, наян хэвтүүл, далан торгууд, хишигтэн нарыг томилж, Архай Хасарыг шилдэг баатруудын дарга болгож, Халх голын Ор нүүгин хэлтгий хад гэдэг газраас Найман улстай байлдахаар мордов. [Тэр цагт мэргидийн Тогтоа, хэрэйд аймгийн ноёдын нэгэн бөгөөд дутааж ирсэн Алин тайж, Хутуг бэхиэр толгойлуулсан ойрд аймаг, жажирдай овгийн Жамуха, дөрвөн татаар, хатахин, салжиуд аймгууд цөм Наймантай нэгдсэн байжээ. Рашид].

193. Хулгана жил (1204)-ийн зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл ёдөр тугаа тахиж мордоод Зэв Хубилай хоёрыг Хэрлэн ёөд тагнуул болгож явуулав. Тэр хоёр явж Саарь хээрт хүрч, Ханхарханы (Хангай-ханы) эхэн дээр байсан найманы харуултай учрав. Тэд харилцан тулалцаж байгаад найманы харуулд манай харуул эмээлтэй эцэнхий саарал морийг автжээ. Найманы харуул тэр морийг барьж аваад "Монголын агт туранхай ажээ" гэлдэв. Манай их цэрэг Саарь хээрт хүрч буугаад "Одоо яах вэ?" гэж хэлэлцэхэд Додай чэрби, Чингис хаанд дуртган айлтгасан нь: "Бидний цэрэг цөөн бөгөөд замд чилж ядрав. Иймийн тул энд баахан саатаж агтаа цатгая, Саарь хээрийг дэлхэн бууж, амьд хүн тутам эр бүр шене таван анги гал түлж галаар сур бадруулья. Найман нар олон гэнэ. Гэвч тэдний хан нь гэрээ гарч узээгүй танхи хүн гэнэ. Бид галаар сурдүүлэн тэднийг гөлрүүлж байх завсар бидний агт цадах биз. Агтаа амарч цадмагц найманы харуулыг дайрч гол хүчинд нь хүртэл хөөж оруулаад тэдний самгардах самбаанд байлдан орвол болох уу?" гэж дуртгавал, энэ угийг зөвшөөрч Чингис хаан зарлиг болруун: "Тийм бол галуудыг түлэгтүн" гэж цэргүүдэд тушаал тунхаглав. Цэргүүд Саарь хээрт тарж буугаад амьд хүн бүр таван анги гал түлэв. Найманы харуул, Ханхарханы тэргүүнээс шене олон галыг узэж "Монгол цөөн гэсэн биш билүү? Одноос олон гал ноцож байна" гэж Таян ханд өнөөх барьсан муу эмээлтэй саарал морийг хүргүүлэв. Бас Таян ханд мэдүүлсэн нь: "Монголын цэргүүд Саарь хээрийг дүүртэл буужээ. Ёдер бүр ундрах ус шиг нэмэн ирж байх бололтой. Одноос олон гал ноцож байна. (Ёдер өндөр ууланд гарч байдаг болов уу? Шене талд од мэт олон гал ноцоож байна)" гэж илгээв.

194. Харуулын энэ хэл ирэхэд Таян хан, Хангайн Хачир усанд байв. Таян хан, энэ хэлийг аваад Хүччүүлүг хан хөвүүндээ хэлж илгээрүүн: "Монголын агт туранхай ажээ. Одноос олон гал ноцож байна гэнэ. Монгол олон ажээ. Одоо бид,

Хар муусайн монголтой
Хатгалдаж нэгэнт эхэлбэл
Хагацахад бэрх болно.
Хацрыг жадалж байвч
Харсан нүдээ цавчдаггүй
Хар цусаа урсаж байвч

Харьж огт буцдаггүй
Хатуужил ихт монголтой
Хамаагүй байлдаж болохгүй.

Одоо Монголын агт туранхай байна. Бид, улсаа Алтай давуулан хөдөлгөж, цэргээ засацгааж монголчуудыг ёдөен даллаж, Алтайн өлгийг хүртэл нохой хэрэл хэрж займруулан чирэгдүүлж аваачвал бидний агт тарган тул гэдэс татран шавхарна. Монголын агт улам туранхилан ядрах болно. Тэр цагт бид өмнөөс нь довтлон орьёо" гэж илгээжээ. Тэр үгийг сонсоод Хүччүүр хан ёгувулрүүн: "Таян хан мэн аанай (муусайн) эм мэт зүрх алдаж, ийм уг хэлжээ. Монголчууд хаанаас олон байх вэ? Монголын олонхи, Жамухыг дагаж энд бидэнд байна.

Жирэмсэн эмийн шээх газраас
Хол яваагүй
Жижиг тугалын бэлчих газраас
Гарч узээгүй
Эм Таян зүрх алдаж
Энэ үгийг хэлжээ" гэж
Эцэг Таянханыг
Элдвээр дайран доромжилж
Элч хүний илгээв.

Эм гэх зэрэг доромжлон хараасан энэ үгийг сонсоод Таян хан ёгувулрүүн:

"Хүччүүр хөвүүн чиний
Хүчирхэх бардах их боловч
Хүрэлцэн алалдах цагт
Хүнээс урьд шантрах биз.
Тэр их омгоо
Тэрс дайсанд гаргаасай!
Тэмцэж нэгэнт эхэлбэл
Зүгээр салах аргагүй

гэв. Тэр үгийг сонсоод, Таян ханы дараах их ноён Хорису-бэчи ёгувулрүүн: "Инанча Билгэ хан эцэг чинь

Адил зэргийн дайсанд
Араа узувлж яваагүй
Алалдах тулалдах ёдэрт
Агтаа ухруулж узээгүй

билээ. Енөө чи юунд маргаашийн төлөө зурх алдана. Чиний ингэж зурх шантрахыг мэдсэн бол чиний хатан эх Гурбэсийг авчирч цэрэг захируулах билүү? Хеерхий Хүгсэв сабраг баатар етлэөд цэргийн цааз сулрав. Монголын завшаан болох биз. Бид дийлдэх болно. Ай торлог Таян чи ялихгүй хүн ажээ" гээд хоромсогоо дэлдэж эргэж хатиран одов.

195. Түүнд Таян хан хилэгнэж өгүүлрүүн: "Үхэх амь, зовох бие бүгд нэгэн адил биз ээ. Тийм бол хатгалдъя" гэж Хачир уснаас хөдөлж, Тамир уруу яваад Орхоныг гэтэлж, Наху гүний зүүн хормойг дайран, Цахир могоод гэдэг газар хүрч ирэхэд Чингис хааны харуул узэж, "Найман хүрч айсуй" гэж хэл хүргэвэлүүнийг сонсоод Чингис хаан зарлиг болтуун: "Олноос олон гарз гарна. Цеенеес цөөн гарз гарна"

гээд эсрэг нь морилж (емнөөс нь очиж) тэдний харуулыг хөгжүүлэх цэргээ засахдаа Харгана зорчлоор хатгалдаж

Нуур байрлалаар байлдаж

Цүүц хатгалдаанаар цөмөрч тулья"

гэлдэв. Тэгээд Чингис хаан өөрөө магнайд явж, Хасарт гол хүчээ захируулав.

Отчигин ноёноор бэлтгэл агтыг захириуулав.

Найман, Цахир могодоос буцаж, Наху гүний өвөр уулын хормой хижин байжээ.

Тэгээд найманы харуулыг бидний харуул хөөж, Наху гүний өвөрт байгаа гол хүчинд нь хүрч очвол Таян хан узэж, найманы хамт байлдахаар ирсэн Жамухаас асууруун: "Тэр сурэг хонинд орж хотонд нь хүртэл хөөж яваа чоно мэт довтлогч ямар хүмүүс вэ?" гэвэл, Жамуха өгүүлрүүн: "Тэмүжин анд минь, дөрвөн нохойг хүний махаар тэжээж гинжнээс уяж байдаг билээ. Одоо манай харуулыг хөөж ирэгчид тэр дөрвөн нохой биз.

Ширмэн тэмөр магнайтай

Шивээ хурц хэлтэй

Ган төмөр зурхтэй

Гадас цүүцэн хошуутай

Галзуу дөрвөн нохой,

Түмэн амьтныг хядахаар

Төмөр гинжээс мултарч

Шууд барьж идэхээр

Шунахай шүлсээ савицуулж айсуй

Шүүдрээр унд хийж

Шүлсээр хоол хийж

Салхиар унаа хийж

Саадгаар нөхөр хийж явдаг

Зэв, Хубилай тэргүүтэй

Зэлмэ, Сүбэдэй дараатай

Тэмүжин андын тэжээсэн

Тэр дөрвөн ноход
Тэмүүлэн хүрч ирэв"

гэжээ. Таян хан ёгүүлрүүн: "Тийм бол тэр муусайн амьтдаас хол байя" гээд хойш ухарч уул өөд өгсөв. Бас тэдний хойноос харайлан дүүлэн яваа хүмүүсийг үзэж, Таян хан, Жамухаас асууруун:

"Эрт тавьсан унага
Эхийн сүүг хөхөж
Эрхлэн давхин наадах мэт
Эрчлэн үсэрч яваа
Энэ хэдэн хүнийг
Эрхэм Жамуха мэдэх вч?"
гэвэл, Жамуха ёгүүлрүүн:
"Зэвсэгт эрийг айлгаж
Зэв тоногийг булаадаг
Илдэт эрийг няцааж
Илүү дутууг булаадаг
Идэт урууд, мангуд нар биз.
Баатар зоригт тэд
Байлдаан болох ойртсонд
Баярлан харайж явна" гэжээ.

Тэндээс Таян хан ёгүүлрүүн: "Тийм бол тэр муусайнаас хол байя" гэж бас ухран уул өөд авирав. "Бас тэдний хойноос ёлссэн шувуу мэт өрвөлзөн сервөлзөн ирэгчид хэн бэ?" гэж Таян хан асуувал, Жамуха хариу ёгүүлрүүн:

"Тэр хойноос ирэгч нь
Тэмүжин анд мөн байна
Хан Тэмүжин тэр
Хамаг биедээ цем
Шөвөг хатгах зайгүй
Шерег төмөр ёмсч
Зүү шивэх завсаргүй
Зүймэл хуяг ёмсч
Ёлссэн шувуу мэт
Өрвөлзөн сервөлзөн айсуй.
Уурласан араатан мэт
Урагш дүүлэн айсуй.

Найман аймаг та нар Монголыг узмэгц, ишигний год ч улдээхгүй [ийш тийш хувааж эзэлнэ] гэдэг байсан биш билүү? Одоо та нар узтүгэй" гэв. Энэ угийг сонсоод Таян хан ёгүүлрүүн: "Ай тийм бол энэ уулын ам єөд бас авиръя" гэж уул ёгсэж нэлээд яваад Таян хан, Жамухаас асуув: "Бас тэр хойноос нь ирж яваа нусэр амьтан хэн бэ?" гэвэл, Жамуха ёгүүлрүүн:

"Хүндэт Ёэлүн хатны
Хүний махаар тэжээсэн
Хүчит Хасар гэдэг
Хүү нь тэр мөн
Гурван бухаар зүтгүүлэвч
Гулзайхгүй хүчтэй
Гунжин ухрийг идэвч
Цадахгүй хodoодтой
Хэдэн алд биедээ
Хэлхээ хуяг ёмссөн
Хэрцгий догшин Хасар
Хэн бүхнийг идэхээр айсуй!
Хоромсого саадагтай хүнийг
Ховх татаад залгихад
Хомхой тэр Хасарын
Хоолойд тордоггүй гэнэ.
Амьд хүнийг бүхлээр
Авч шүүрээд залгихад
Аюулт тэр гайхлын
Аманд тээглэхгүй гэнэ.
Уур нь их хүрч
Урдах сумаа шүүрч
Ухасхийн харвахад
Уулын цаадах хүмүүс ч
Уул суманд оногдож
Ундуй сундуй ухэлгээнэ.
Хилэн нь их хүрч
Хийсвэр сумаа шүүрч
Хийн зүг харвахад
Хярын цаадах хүмүүүс ч
Хяргах тэр суманд
Хядагдаж олноор ухэцгээнэ.
Их дэлж харвавал
Есөн зуун алд газар харвадаг
Татуу дэлж харвавал

Таван зуун алд газар харвадаг
Хүнтэй адил хүн биш
Хүнийг идэх мангас
Хүчтэй Хасар тэр
Хүрч ирж явна"

гэвэл, Таян хан ёгүүлрүүн: "Тийм бол өндөр ууланд хоргодьё, дээш авиртугай" гэж
уул өөд үлам авирав. Бас Таян хан Жамухаас асуув: Түүний хойно ирж яваа хэн бэ?
Гэвэл, Жамуха ёгүүлрүүн:

"Өэлүүн эхийн отгон хүн
Снөөх Отчигин тэр мэн.
Эрхэмсэг танхи учраас
Эрт унтдаг боловч
Эрэлхэг зоригтой хүн
Отгон хөвүүн учраас
Орой босдог боловч
Омог чадалтай эр
Байлдаан үймээн болоход
Байрандаа хоцордоггүй
Баатар Отчигин тэр явна"

гэвэл, "Тийм бол уулын оргил дээр гарья" гэж Таян хан хэлэв.
196. Жамуха, Таян ханд ийм угийг хэлээд, найманаас хагацаан салж, Чингис хаанд
хүн явуулж хэлүүлсэн нь:

"Таян хан чамаас аиж
Тайга ууланд шургаж оров.
Ухаан алдтал айгаад тэр
Ууланд хоргодон авирч байна
Тэмүжин чи хатуужиж хичээ
Тэд сандран дутааж байна.
Эдний царайг ажиж хараад
Эсэргүүцэх чадалгүй болжээ.

Бид нөхдийн хамт найманаас хагацаав" гэж илгээв. Чингис хаан, наран орой болох
хирд Наху гүний уулыг бусэлж аваад хонов. Тэр шене найманууд буруулан дутаах
гээд Наху гүний уулан дээрээс халтиран унаж, нурсан түлээ мэт биеэ даралцаж
ясаа хэмхичиж vxэцгээв. Маргааш нь Таян ханыг мохоож барив. [Таян хан хүнд
шархсан тул даруй vxэв. Рашид]. Хүччүүлгүй хан тусгаар байсан тул цөөн хүний хамт
дутааж, Тамир гол хүрч нэхсэн цэрэгт гүйцээгдээд хүмрээ бэхлэлтийг барьж

байлдсан боловч бас тэсвэрлэсэнгүй, цааш дутааж [Буйрун хан авгадаа] очив. Найманы улс иргэнийг Алтайн ёлгийд мохож цемийг нь эрхэндээ оруулж авав. [Жамуха баруун зүг дутаав.] Жамухыг дагаж явсан Жадаран, хатагин, салжиуд, дөрвэн, тайчууд хонгирад тэргүүтэй аймгууд тэнд Чингис хаанд дагаж оров. Таяны эх Гурбэсү хатныг Чингис хаан авчруулж өгүүлрүүн: "Чи Монгол хүнийг муухай үнэртэй гэдэг билүү? Чи одоо юунд ирэв? гэж түүнийг Чингис хаан өөрөө авлаа. [Таяаны аймгаас нэг хүн дутаав. Хасар түүнийг амьдаар барь гэсэнд Бат гүйцээд амьдаар барин ирэв. Үзвэл, өверт нь нэгэн тамга бий. Хасар өгүүлрүүн: "Танай олон аймаг цэрэг цөм маныг дагаж байхад, чи энэ юмыг өверлжэх хааш одно?" гэвэл, тэр хүн өгүүлрүүн: "Миний бие, тушаалын газраа ухтэл сахина. Энэ тамгыг хуучин эзэндээ хүргэж өгье гэсэн билээ. Аз дутаж баригдав". Хасар өгүүлрүүн: "Чи аль овгийн хүн, ямар тушаалтай байсан бэ?" Тэр хүн өгүүлрүүн: "Би язгуураас уйгур газрын хүн. Нэр Тататунга. Миний эзэн энэ тамгыг надад тушааж, эд идшийг гаргах ба оруулах явдлыг надад тушаасан билээ. Хасар бас асууруун: "Энэ тамгыг юунд хэрэглэнэ?" Тататунга өгүүлрүүн: "Сайн хүнийг сонгож зарлиг бичиг явуулах аливаа үйлсэд хэрэглэн" гэвэл, Хасар сайшааж шударга элбэрэлт хүн гэж Тэмүжинд мэдүүлж, аливаа бичиг явуулахад хэрэглэхээр тэр тамгыг мөнхүү Тататунгад тушаав. Хасар, Тататунгыг багш барин, бичиг хууль, цэргийн бодлого тэргүүтэн олон зүйл бичиг утга заалгаж удалгүй сурав. Мэргэн гэгээний Алтан товчийн 23 дугаар булэгт бий].

197. Мен хулгана жилийн намар Хар талын узүүр гэдэг газар мэргидийн Тогтоа бэхитэй Чингис хаан байлдаж, Тогтоаг дийлээд хөөж Саарь хээр гэдэг газар мэргидийн аймаг олныг дагуулан авав. Тогтоа, Худу, Чулуун хоёр хөвүүн ба цөөн хүнийг авч дутааж одов. [Худу, Чулууны эхнэрийг Чингис хаан хөвүүн Өгэдэйд өгев]. Мэргид иргэнийг эзлэгдэхэд уvas мэргидийн тэргүүлэгч Дайр-Үсүн гэгч хүн [байлдах саналгүй гэж] єシリйн охин Хуланг Чингис хаанд узүүлэхээр авчирч явтал, замд тохиолдсон монгол цэрэг саатуулах тул Бааридайн Наяа ноёнд Дайр-Үсүн учирч өгүүлрүүн: "Би энэ охиноо Чингис хаанд узүүлэхээр явж байна" гэвэл, Наяа ноён өгүүлрүүн: "Охины чинь бид хамт аваачиж узүүльье. Чи ганцаар одвол ийм самуун цагт тохиолдсон цэргүүд чамайг хорлох ба чиний охинтой самуурах тул хоёулаа хамт очьё. Чи намайг гурав хоног хүлээ" гэж дуртгаж хүлээлгэв. Тэндээс Наяа ноён Дайр-Үсүн хоёр, Хуланыг авч Чингис хаанд хүргэв. Хуланыг Наяа ноён, гэртэ гурав хоног хүлээлгэснийг Чингис хаан сонсоод маш хилэгнэж "Чи энэ Хуланыг ямар учиртай гэртээ хүлээлгэж байсан бэ?" гэж чангад тулган асууж засаглан шийтгэх гэж байтал, Хулан өгүүлрүүн: "Надад Наяа ноёны хэлсэн нь: "Би Чингис хааны их ноён билээ. Бид хамт хаанд бараалхаж очьё. Замын зуур цэргүүд самуурах болзошгүй" гэж ятгав. Хэрэв Наяа ноён учирч тусалсангүй бол бид завсрыйн цэрэгт баригдаж, тэдний завшаан болох бишүү. Хай энэ Наяатай учирсан минь болов. Одоо энэ Наяа ноёноос асуухын оронд хаан соёрхвол, тэнгэрээс

заясан, эцэг эхээс төрүүлсэн махбоды минь шалгаж узтүгэй" гэжээ. Бас Наяа ноён өгүүлрүүн:

"Хамаг олны эзэн
Хаан Чингис чамайг
Хайлаж хүндлэхээс өөр
Хар санал надад угий.
Харь улсаас олзолсон
Хацар гоо сайхан ба
Хатиртай сайн морьдыг
Хаан чиний юм гэж
Халдалгүй харж
Хавирагчийг сахидаг билээ.
Үнээс өөр сэтгэлийг
Үнэхээр санасан буюу
Үйлдсэн зүйл байвал
Үхэхэд надад гомдолгүй".

гэжээ. Чингис хаан, Хулан хатны угийг зөвшөөрч, мөн өдөр тэр даруй сорьж узвэл, Хулан хатны ечсөн уг үнэн байсан тул Чингис хаан Хулан хатныг соёрхож таалав. Наяа ноёны уг бас үнэн болсон тул "Үнэн угтэй шударга хүн байна. Их чийг хэргийг тушаа" гэж өршөөж соёрхов.

ХҮЧҮЛҮГИЙН ДУТААСАН БА ЖАМУХЫН ДАРАГДСАН НЬ

198. Мэргид иргэнийг эзэлж, Тогтоа бэхийн их хөвүүн Худугийн хатан Тухай, Дөргэнэ хоёроос, Дөргэнэг тэнд Ծгэдэй хаанд өгев. Мэргидийн зарим улс дайжиж, Тайхал шивээнд очоод хороолон бэхэлжээ. Тэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Сорхон-шарын хөвүүн Чимбай, зүүн гарын цэргийг аваад, хороолон бэхэлсэн мэргидийг бусэл" гэж илгээв.

Тогтоа хөвүүн Худу, Чулуун нарын хамт цөөн хүн дутааж гарсныг Чингис хаан нэхэж, Алтайн ёвёрт ёвёлжиж, ухэр жил (1205)-ийн хавар Арайн даваагаар давж одвол, найманы Хүччлүг хан, улсаа алдаад цөөн хүнтэй дутааж яваа мэргидийн Тогтоатай уулзаж, Эрчис мөрний Бүхдэрмэ гэдэг газар хамтран цэргээ засаж байжээ. Чингис хаан хүрч байлдвал Тогтоа тэнд зэрлэг суманд оногдож ухэв. Хөвүүд нь түүний хүүрийг авч явж оршуулж завдахгүй болоод толгойг огтлон авч одов. Тэндээс найман, мэргид нар хамтран байлдаж барахгүй болоод буруулан дутааж, Эрчис мөрнийг гэтлэхэд олонх хүн нь усанд живж ухэв. Найман, мэргидийн цөөн хүн, Эрчисийг гэтлээд хагацан салав. Найманы Хүччлүг хан, уйгарын Харлугийг дайран, Сартулын газарт Чий мөрөнд байгаа Хар хятадын Гур

ханд нийлэн очив. Мэргидийн Тогтоагийн хөвүүд Худу, Гал, Чулуун тэргүүтэн мэргид, ханлиныг, хипчагуудыг дайран одов.

Тэндээс Чингис хаан харьж, Арайн даваагаар давж, уул ордондоо буув. Чимбай, Тайхалд бүгсэн мэргидийг эзэлжээ. Чингис хаан зарлиг болж мэргидээс хядахы нь хядуулж, улэгсдийг цэргүүдээр талуулж дээрэмдүүлэв. Бас урьд дагаж орсон мэргид, Аураг (арын буюу уул) ордоос урван боссонд ордны газар байсан хөтөч нар тэднийг даржээ. Тэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Тэднийг хамт байлгая гэсэн билээ. Гэтэл тэд урvasан ажээ" гээд мэргидийг зүг зүг дуустал хуваарилав. 199. Мен ухэр жил, Чингис хаан зарлиг болж Сүбээдэйд тэмэр тэрэг хийлгэж ёгөөд Тогтоагийн хөвүүн Худу, Гал, Чулуун тэргүүтнийг нэхүүлэхээр илгээхдээ Сүбээдэйд зарлиг болгосон нь:

"Уршигт Тогтоагийн
Урvasан хөвүүд
Уургат хулан шиг
Ухаан алдаж
Шархт буга шиг
Шантран мохож
Буцаж харвалсаар
Буруулан дутаав.
Хеегдсэн Худу, Чулуун нар
Хеерех жигүүртэй болж
Хөх тэнгэрт нисвэл
Хвлэг баатар чи
Хөнөөх шонхор болж
Хөөж тэднийг бариарай!
Муу Тогтоагийн хөвүүд
Мунхаг тарвага болж
Мухар нүхэнд шургавал
Тэгс баатар Сүбээдэй
Тэмэр царил болж
Төнхөж малтаж гүйцээрэй!
Өшөөт мэргидийн урс
Өргөст загас болж
Өргөн далайд орвол
Өрлөг Сүбээдэй чи
Өөш гувчуур болж
Өлгөж гохдож бариарай!
Өрлөг баатар чамайг
Өндөр давааг давуулж
Өргөн мөрнийг гэтлүүлж

Єшөөт мэргидийг даруулахаар
Єдер болзож илгээв.
Усны уртыг туулж
Газрын холд хүрэхдээ
Унах морьдоо гамнаж
Уулга хүнсээ хэмнэж
Урьдаас болгоомжтой яв!
Агт морьдоо муудуулбал
Амаа баривч хожимдоно
Аливаа хүнсээ барвал
Арвилан хэмнэвч оройтоно.
Алсын тэр замд
Авлах герөөс олон бий.
Ан ав хийсээр
Алсын замыг бүү март
Хүнсний нэмэр болгож
Хүрэлцэх хэмжээгээр авла.
Эрхэлсэн аваас ангид
Энгийн явах замд
Эр цэргийн морьдын
Эмээлийн хударгыг мулталж
Агтны хазаарыг амгайчилж
Аяар зөвлөн яв
Чанд эн журмыг
Чармайн сахиж явбал
Аяны хүн дураар
Авлан давхихаа болино.
Цээрлэх журмыг зөрчсен
Цэргийн хүмүүсийг жанч
Таних хүн, миний
Таалал зарлигийг зөрчвэл
Та нар надад явуул
Танихгүй хүн, миний
Таалал зарлигийг зөрчвэл
Та нар мэдэж шийтэг.
Уул нурууг алславч
Үг санаагаа нэгтгэж
Мөрөн голыг гэтлэвч
Мөн санаагаа нэгтгэж
Мөнх тэнгэрийн хүчинд

Мөрийн хүч нэмэгдэж
Гайт Тогтоагийн хөвүүдийг
Гартаа оруулж баривал
Тэднийг авчрах хэрэггүй
Тэнд нь чигийг ологтун!"
гэж зарлиг болов.
Чин зоригт Сүбээдэйд
Чингис бас хэлэв:
"Чи одоо яваад
Чивэлт мэргидийг сенеё.
Балчир цагт минь тэд
Байн байн довтолж
Бурхан халдуунд биднийг
Бултуулан сандаргаж байсан.
Ёшөөт тэр мэргидүүд
Енэс бас тангараглаад
Еер зүг дутаав.
Уртын узүүрт хүрч
Гүний ёроолд орж
Телөөс ёшөөг ав!" гэж
Төмөр тэргийг хэрэглүүлэн
Үнэн итгэлтэй Сүбээдэйг
Үхэр жил илгээв.
"Далд оровч
Ил мэт санаж
Хол очивч
Ойр мэт бодож
Бидэнд итгэлтэй явбал
Дээд тэнгэр ивээж
Дэмжих болно" гэж
Баатар Сүбээдэйг мордоход
Бас зарлиг болов.

200. Найман мэргидийг эзэлж дуусвал, Наймантай хамт байсан Жамуха, улсаа алдаж, таван нэхертэй тэнүүчилж яваад Танлу (Тагна) ууланд гарч нэгэн угалз алж шарж идэж байгаад Жамуха, нөхдөдөө хэлсэн нь: "Хэний хөвүүд энэ едэр угалз алж, ингэж идэж байна?" гээд тэр угалзын махыг идэж байх завсар таван нэхер нь Жамухыг гардан барьж Чингис хаанд авчирчээ. Жамуха, нөхдөдөө баригдаж ирээд Чингис хаанд хэлүүлсэн нь:

"Хар хэрээ
Халтар нугасыг
Барих болов
Харц боол
Хан эзэндээ
Халдах болов.
Хаан анд минь
Хайлаж өршөө
Бор элээ
Борлог нугасыг
Барих болов
Боол зарц
Бодот эзэндээ
Босож халдав.
Богд анд минь
Бодож v3" гэжээ.

Жамухын тэр угэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Хаан эзэндээ халдсан хүнийг яаж орхих вэ? Тийм хүн хэнтэй нөхөрлөх вэ? Хаан эзэндээ халдсан харц ардыг ураг төрлий нь хүртэл устга" гэж зарлиг болов. Тэгээд Жамухын нүдний ёмне түүнд халдсан ардыг алав.

Чингис хаан, Жамухад хэл гэж зарлиг болсон нь:

"Одоо бид хоёул
Ойртож бас нөхөрлөе.
Өнөө болоход, чи
Өрөөсөн арал болоод
Өөр санаа агуулахгүй биз.
Хамт хоёул нийлж
Харилцан найрамдаж
Умарцанаа сануулж
Үнтсанaa сэргүүлж явъя
Өөр замаар
Явсан боловч
Өлзийт сайн нөхөр минь
Мен билээ, чи.
Өшилдөн байлдах
Өдөр болоход
Өр зурхээ
Өвддөг билээ, чи.
Ангид замаар

Явсан боловч
Анд сайн нехэр минь
Мен билээ, чи.
Улайшран байлдах
Өдөр болоход
Уушги зурхээ
Свддэг билээ, чи
Хэдэн жишээг хэлбэл:
Хэрэйд улстай бид
Хархалзан элээтэд
Хатгалдах цаг болоход
Тоорил ханы санааг
Тодруулж бидэнд хэлээд
Тун их туслав.
Бас Найман улсыг
Үгээр ухтэл сурдуулж
Амаар айталь сандаргаж
Аливаа байдлыг мэдэгдэж
Ач тус хүргэсэн билээ" гэж хэлүүлжээ.

201. Жамуха ёгувлрүүн:

"Эрт ёнгөрсөн цагт
Энхрий бага насанд
Хорхунаг Жубурын хөндийд
Хоёул их найрамдаж
Хан анд чамтай
Хайрт найз болж
Үл шингэх идээ идэлцэж
Нэг хөнжил нөмөрч
Нэг санал санаж явлаа.
Хөндлөнгийн хүнд хөөдөгдеж
Хөнөөх угэнд автагдаж
Хажуугийн хүнд хатгагдаж
Хатгах угэнд автагдаж
Хаан анд чамаас
Хагацаан салаад, би
Хар нүүрийнхээ арьсыг
Халцарч хуурсны адил
Хаан анд чиний
Халуун царайг харахаас

Халшран зовж явав
Умарташгүй хэлэлцсэн
Урьдын угийг санаж
Улаан нүүрнийхээ арсыг
Уруулж ёвчнүүлсний адил
Уужим сэтгэлт андынхаа
Ухаант царайг харахаас
Ухран зовч явав.
Хaan анд намайг
Хайллан соёрхож
Хамтран нөхцөе гэжээ.
Нехцөх цагт
Нехцсэнгүй, би
Тэмүжин чи
Түмэн улсыг
Төвшин болгож
Харь улсыг
Хамтатган захирч
Хамгийг эзэлсэн
Хaan болоод
Дэлхий дахин
Бэлэн байхад
Дэмий nadaар
Юу хийх вэ?
Харанхуй шөнийн
Зүнд болж
Гэгээн ёдрийн
Гэмтэн болж
Хaan андыг
Зовоох болно, би
Энгэрийн чинь бөөс
Эгмийн чинь ёргөс
Болох биз, би.
Атаат эмийн угээр
Андаас салаад
Алжаан зовов, би
Энэ насны дотор
Эрхэм анд бидний
Энхрий нэр алдаршиж
Ургах нарнаас аваад

Шингэх наран хүртэл
Улс даяарт дуурьсав.
Сэргэлэн баатар чамд
Сэцэн эх заяажээ.
Эрэлхэг баатар андад
Эрдэмтэн дүү нар төржээ.
Далан гурван хүлэгтэй
Дархан ёрлөг нехөдтэй
Далай Чингис чамдаа
Дарагдаж мөхөв, би чинь
Ерийн эцэг эхээс
Енчин бие хоцроод
Итгэх сайн нехөргүй
Идтэй сайн дүүгүй
Илүү дутуу угтэй
Их домогч эхнэртэй
Ийм байсан учраас
Тэнгэр эцгээс заяатай
Тэмүжин чамд дийлэгдэв, би
Анд нехөр минь соёрхож
Амийг минь утэр тонилговол
Ариун зурх чинь амарч
Амгалан жаргах болно
Анд чи соёрхож
Асгарах цусыг гаргалгүй
Алуулж өршөө, намайг
Үхэж хэвтэх яс минь
Үржилт эх дэлхийд
Үүрд оршиж байгаад
Итгэлт андын ургийг
Ивээж тэтгэх болтугай гэж
Ийм ерөслийг тавья
Еер төрлийн би
Ендер терөлт андын
Өмөг сүлдэнд дарагдав
Хүсэн угийг минь
Мартахгүй
Хэзээ ямагт
Дурдаж яваарай!

Одоо намайг тонилготугай!" гэж өгүүлбэл, эдгээр үгийг сонсоод Чингис хаан өгүүлрүүн:

"Анд нехэр Жамуха
Анги тасархай явавч
Атаа хор санаж
Амиа хорлох үгийг
Арай хэлсэнгүй билээ.
Засарч чадах боловч
Засрахгүй хичээхгүй байна.
Үзэх төлгөөр мэргэлбэл
Үхэх цаг нь болоогүй мэт
Дээд язгуурын хүнийг
Дэмий хорлож болохгүй
Хүний амийг хорлоход
Хүндэт шалтгаан хэрэгтэй.

Энэ тухайн шалтгааныг хэлбэл, урьд Жочи Дармала, Тайчар хоёр адуугаа харилцан дээрэмдэлцэх үед Жамуха анд чи, буруу зан, бульхай явдал гаргаж, Далан балжууд гэдэг газар байлдаж, намайг Зээрэний хавчилд бачимдуулан айлгаснаа санаж байна уу? Одоо бас нехэрлэе гэвэл зөвшөөрөхгүй байна. Амийг чинь хайрлах боловч аргагүйд хүрэв гэж хэлэгтүн. Одоо чиний үгээр цус гаргалгүй нөгчүүлж, хүүрий чинь ил хаяхгүй, хүндэт ёсоор оршуулья" гэж зарлиг болов. Тэнд Жамухыг хүүүлж хүүрийг оршуулав.

201. Тэгээд эсгий туургатан улс энх шударга болж, барс жил (1206) Онон мөрний эхэнд хуралдаж, есөн хөлт цагаан тугаа мандуулаад Тэмүжинд Чингис хаан (Далай хаан) цолыг өргөв. Мухулайд гоо ван (улсын ван) цолыг тэнд өгөв. Найманы Хүчүлтг ханыг нэхүүлэхээр Зэвийг мордуулав. Монгол угсаатан улсыг нэгтгэн барж Чингис хаан зарлиг болруун:

202. "Улс төрийг байгуулалцсан урьдын гавьяат нехдэе угсаатан ноёд болгож, мятралгүй зүтгэсэн миний хайрт нехдийг мянганы ноёд өргөмжилж, соёрхлын үгийг хэлье" гэж зарлиг болов. Мянганы ноёдыг томилж тушаасан нь: 1. Мэнлиг эцэг, 2. Боорчи, 3. Мухулай гоо ван, 4. Хорчи, 5. Илугай, 6. Жорчидай, 7. Хунан, 8. Хубилай, 9. Зэлмэ, 10. Түгэ, 11. Дэгэй, 12. Толун, 13. Үнгүр, 14. Чулгэдэй, 15. Борохул, 16. Шигихутуг, 17. Хүчү, 18. Хөхөчү, 19. Хоргасун, 20. Үсүн, 21. Хуилдар, 22. Шилүгэй, 23. Жидай, 24. Тахай, 25. Цагаан гуа, 26. Алаг, 27. Сорхан-шара, 28. Булагун, 29. Харачар, 30. Хөхөчос, 31. Сүйхэтүү, 32. Наяа, 33. Жунсо, 34. Хүчүнгүр, 35. Бала, 36. Оронартай, 37. Дайр, 38. Мүгэ, 39. Бужир, 40. Мүнгүүр, 41. Долоодай, 42. Бөгэн, 43. Худус, 44. Марал, 45. Жибгэ, 46. Юрхан. 47. Хөхө, 48. Зэв, 49. Удутай, 50. Бала-чэрби, 51. Хэтэ, 52. Сүбээдэй, 53. Мөнх, 54. Халжа, 55. Хурчахус, 56. Гэнги, 57. Бадай, 58. Хишилиг, 59. Хэтэй, 60. Чаурхай, 61. Хонгиран, 62.

Тогоонтэмэр, 63. Мэгэтү, 64. Хадаан, 65. Мороха, 66. Дори-бөхө, 67. Идухадай, 68. Ширахул, 69. Даун, 70. Дамачи, 71. Хауран, 72. Алчи, 73. Тобсаха, 74. Тунхудай, 75. Тобуха, 76. Ажинай, 77. Твйдхэр, 78. Сачуур, 79. Жидэр, 80. Олар хүргэн, 81. Хингиадай, 82. Буха-хүргэн, 83. Хурил, 84. Ашиг хүргэн, 85. Хадай хүргэн, 86. Чигу хүргэн, 87, 88. Алчи хүргэн, гурван мянган хонгирад, 89, 90. Буту хүргэн, 2 мянган Ихирэс, 91, 92, 93, 94, 95. Онгуудын Алхушдигид хури хүргэн, таван мянгат онгууд, ойн иргэнээс гадна, Монгол улсын мянгатын ноёдыг Чингис хааны томилсноор мянгатын ноёд өрэн таван хүн болов.

203. Бас Чингис хаан хүргэдийн хамт эдгээр өрэн таван мянганы ноёдыг томилоод тэр дотор зарлиг болруун: "Ємег туст нехдедөө өөр соёрхлыг ёгье. Боорчи, Мухулай тэргүүтэн бусад ноёдыг ирүүлтүгэй" гэж тэр дотор байсан Шигихутугийг "Тэднийг урьж авчир" гэсэнд Шигихутуг ёгүүлрүүн:

"Боорчи, Мухулай нар
Бэлт биднээс
Их тусалж
Илүү зүтгэсэн vv?
Тэмдэглэн соёрхоход
Тэднээс би
Дутуу тусалж
Ядуу зүтгэсэн vv?
Єлгийтэй цагаасаа би
Єндер босгыг чинь түшиж
Єдий их сахалтай
Євгөн буурал болтлоо
Єр санаа санасангий
Єршөөлд чинь багтсаар ирэв.
Алмай бага наснаасаа би
Алтан босгыг чинь түшиж
Амандаа ёдий сахалтай
Ахмад настай болтлоо
Алжааж бэрхшээсэн зүйлгүй
Аль чадахаар зүтгэв.
Хөлдөө хэвтүүлж
Хөнжилдөө хучиж
Хөвүүн адилаар
Хүмүүжүүлэв, намайг
Дэргэдээ хэвтүүлж
Дээлдээ хучиж

Дvv мэтээр
Түшиж ёсгөв.

Одоо надад ямар соёрхлыг хайрлах вэ?" гэж хэлсэнд Чингис хаан, Шигихутугт өгүүлрүүн: "Чи миний зургадугаар дvv биш vv? Өргөмөл дvv чамд єөрийн дvv нарын адилаар ёмч хувийг олгоё. Бас чиний хургэсэн ач тусыг бодож, есөн ослыг хэлтрүүлэх болгоё" гэж зарлиг болов. "Менх тэнгэрийн ивээлээр улс гурнийг тохинуулж байхад чи, vzzх нүд, сонсох чих болж яв. Бидний эх ба дvv нар, хөвүүдэд эсгий туургатны дотроос эзлэх хувийг олгож, хавтсан нүдтэний дотроос харьалах ардыг хувааж ег. Чиний тушаасан угийг хэн ч єөрчилж үл болно" гэж зарлиг болов. Бас Шигихутугийг "Bvx улсын доторх хулгайг цээрлүүлж, худлыг мохоож, vxvvlэх ёстойг vxvvlж, яллах ёстойг яллаж бай" гэж bvx улсын дээд заргач (шvvgч) болгов. Бас "Нийт улсын ёмчийг хувааж заргыг шийтгэж, tvvnнийгээ хөх дэвтэрг бичиж тэмдэглэгтүн. Надтай зөвлөж, Шигихутугийн шийтгээд цагаан цаасан дээр хөх бичиг бичиж дэвтэрлэснийг ургийн урагт хуртэл vvrд хэн ч bvv єөрчилтүгэй" гэж зарлиг болов. Шигихутуг өгүүлрүүн: "Миний мэтийн өргөдөл (өргөмөл) дvv, хааны дvvtэй адилаар хувь ёмч авч яаж болох вэ? Хаан соёрхвол, байшин гэртэй, балгас хотын иргэдээс авья" гэж єчвөл "Чи єөрөө энэ хэргийг буртгэж шийтгэх тул єөрөө мэдэж гүйцэтгэ" гэв. Шигихутуг єөрөө хаанаас соёрхлыг олж төгсөөд гарч, Боорчи, Мухулай тэргүүтэн ноёдыг урьж оруулав.

204. Тэндээс Чингис хаан, Мэнлиг эцэгт зарлиг болруун: "Төрөхийн хамт төрөлцсөн, ёсехийн хамт ёсёлцсөн ёлзийт буянт чиний, ёршее тус хургэсэн нь ёдий төдий болжээ. Тэр дотроос тэмдэглэж хэлбэл, Van хан эцэг, Сэнгум анд хоёр намайг мэхэлж урьсанд очих замдаа Мэнлиг эцгийн гэрт хоновол, чи намайг ятгасангүй бол хар усанд живж, халуун галд түлэгдэж vxex билээ, би. Тэр тузы чинь санаж, энэ эрхэм суудалд суулгаж он бүр осолдохгүй, сар бүр саатахгүй сайшаал шагналыг ёгч, урийн урд хуртэл vvrд мялааж байя" гэж зарлиг болов.

205. Бас Чингис хаан, Боорчид өгүүлрүүн: "Насан бага цагт найман шарга морио алдаад гурван хоног нэхэж явах замд чамтай уулзсан билээ. Мунгинаж яваа надад тусалъя гэж чи гэртээ харьж, эцэгтээ хэлэлгүйгээр гүүний айрагтай суулгаа хээр орхиж, миний оготор хонгор морийг юулж, орог шинхул морийг надад унуулаад єөрөө хурдан ухаа морио унаж, адуугаа эзэнгүй орхиод яаравчлан надтай бас гурван хоног дээрэмчдийг нэхсэн билээ. Бид хоёр, шарга морьды минь дээрэмдсэн хүрээнд хүрээд, хүрээлсэн гэрүүдийн захад байсан шарга морьдыг гадагш хөөж дутааж авчрав. Чи Nahu баяны ганц хөвүүн бөгөөд юу мэдэж надтай нэхерлесэн билээ? Чи vñэн сайхан сэтгэлээр нэхерлэв. Tvvnний хойно чамайг санасаар явж, би Бэлгүтэйг илгээж нэхерлэе гэвэл, чи богтгор хонгороо унаж, бор ёрмөг хэвнэгээ нөмерч єөрөө хурч ирэв. Гурван мэргид бидэнд халдаж, Бурхан халдуныг гурван удаа буслэхэд чи бидний хамт буслэгдэв. Бас tvvnний хойно, Далан нэмургэд татаартай тулалдаж хоноход ёдер шөнө ургэлж хур зурсэн оров. Тэр шөнө намайг унтуулах гэж нөмрөгөө надад нөмрөгөед, миний дээр борооны усыг дусуулахгүйгээр шөнө турш

зогсохдоо чи өрөөсөн хөлөө ганц удаа сольж гишгэсэн билээ. Хулэг баатрын шинж энэ мөн. Түүнээс бусад чиний зүтгэлийн алийг хэлж барах вэ? Боорчи Мухулай хоёр, зөв явдлыг минь зөвшөөрөн тэтгэж, буруу явдлыг минь буцаан зогсоож энэ их сууринд хүргэв. Одоо бүгдийн дээр суулгаж, есөн удаа осол гаргавч ял хэлэлцэхгүй болгоё. Боорчи, баруун гарын Алтай орчмын түмнийг мэдэж захиртугай" гэж зарлиг болов.

206. Бас Мухулайд Чингис хаан зарлиг болруун: "Хотала хааны бужиглэх Хорхунаг-жубурын хөндийд саглагар модны ёроолд саатан буух цагт Мухулай, тэнгэрийн зайран (сүлд)-ы заасан угийг тэмдэглэн хэлсний тул тэнд би (Мухулаин эцэг) Гүн гуаг дурсаж, Мухулайтай уг барилдсан билээ. Одоо түүний ёсоор би их сууринд суусны тул Мухулаиг ургийн урагт хүртэл улс гурний гоо ван болгоё" гэж гоо ван нэр өгөв. "Мухулаиг гоо ван, зүүн гарын Хараун-жиидуны хавийн түмнийг мэдтүгэй" гэж зарлиг болов.

207. Чингис хаан, Хорчид ёгүүлрүүн:

"Чүүхэн балчир цагаас
Өдий болтол минь
Өлзийт нөхөр болж
Нойтонд хамт норж
Хйтэнд хамт хөрч
Хүчээ өргөв, чи
Хол урьдын цагт
Хорчи чи мэргэлээд
Зөгнөж хэлсэн угээ
Зөв болгон тохирч
Тэнгэрийн өршөөл хүчээр
Тэр ёсоор бутвэл
Гучин эхнэр авья гэж
Гуйсан билээ, чи.

Одоо чи хэлсэн уг бутсэний тул эзэлж оруулсан улсын дотроос чи сайн эхнэр, сайхан хүүхнүүдийг сонгож ав" гэж зарлиг болов. Бас "Гурван мянган баарины дээр Тахай Ашиг хоёрын хамт Адаргинь чинос, тоолис, тэлэнгүүд аймгийг нийлүүлж түмэн иргэн болгоод Хорчи захирч, Эрчис мөрний дагуу ойн иргэнд хүртэлх нутгийг эзэмшин нутаглаж, бас ойн түмэн иргэнийг даргалж мэдтүгэй" гэж зарлиг болов. "Хорчийн зөвшөөрөлгүйгээр ойн иргэн ийш тийш нүүж ул болно. Хорчийн угийг зөрчигчдийг шийтгэтүгэй" гэж зарлиг болов.

208. Бас Чингис хаан, Жорчидайд ёгүүлрүүн: "Чиний бутээсэн эрхэм тусыг дурдвал, Хэрэйдтэй, Хархалзан элээтэд хатгалдан байлдаан цагт Хуилдар анд тэргүүтэн байлдана гэсэн боловч, чухам хэргийг бутээсэн нь чи мөн. Жорчидай чи довтолж ороод Жүрхин, Тубэгэн, Дунгайд, Хориширэмний мянган торгууд,

шилдэг цэрэг бүгдийг дарсаар их гол хүчинд хүрч, Сэнгумийн энгэсэг хацрыг харван шархтуулж, мөнх тэнгэрт ялахын нүдийг нээв. Сэнгумийг шархтуулсангүй бол бид ямар болохыг мэдэхгүй. Жорчидай чиний хургэсэн эрхэм их тус тэр байна. Тэндээс зайлж, Халх гол уруу нувхэд Жорчидай чамайг би сандер уулын немэр мэт ёмег болгон санаж явлаа. Тэндээс бид Балжун нуурт ундахаар буув. Жич, Балжун нуураас Жорчидайг туршуул (алхинч) болгож Хэрэйдэд явуулсан билээ. Тэнгэр газрын ивээллээр бид хэрэйд иргэнийг номхтон дагуулав. Голлох Хэрэйд улсыг салгаж дарсан учраас дагалдах найман, мэргидийн зориг шантарч байлдаж чадахгүй буснив. Мэргид, найман нарыг бутран сарних завсар, Хэрэйдийн Жаха-хамбуу, хоёр охиноо дагах шалтгаанаар харьяат нараа хамт авч улдэв. Гэтэл тэр дайсагнаж одсон тул Жорчидай нэхэж, нэгэнт зайлан одсон Жаха-хамбыг заль аргаар барьж тонилгов. Тэр Жаха-хамбын улсыг алж эзлэв. Жорчидайн бас нэг тус нь энэ мөн".

Алалдах ёдөр
Амиа хайрлахгүй
Ачийг хургэж
Байлдах ёдөр
Байраа алдахгүй
Баатарлан зутгэсний тул

Чингис хаан, Ибага бэхи хатнаа Жорчидайд соёрхож ёгөөд Ибагад ёгүүлрүүн:

"Авир зангий чинь голсон биш.
Ариун взэсгэлэнг чинь чамласан биш,
[Хелийг чинь шивэртэй гэсэн биш,
Хелсийг чинь үнэртэй гэсэн биш, А.то]
Єврее дулаацуулж
Хөлөө хучуулсан
Ерийн хатан чамайг
Их төрийн үйлст
Илт зутгэсэн Жорчидайд
Ийнхүү соёрхох болов.
Хатгалдах цагт
Халх болж,
Хагацсан улсыг
Хамтатган ёгч
Хутгалдан байлдахад
Хуяг болж
Хуваасан улсыг
Хурааж ёгсөн

Жорчидайн ачийг хариулж, гавьяаг тэмдэглэхийн тул чамайг ёгев. Үүнээс хойш миний ургаас хаан ширээнд залгамжлан суугчид, энэ мэт тус хийснийг хариулсан ёсыг сэтгэж, миний угийг ёөрчлөлгүйгээр ургийн урагт хүртэл Ибагын ор суурь (нэр хүнд)-ийг бүү тасалтугай" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, Ибагад ёгүүлрүүн: "Чиний эцэг Жаха-хамбуу, чамд инж болгож Ашиг-Төмөр, Алчиг хоёр тогоочийн хамт хоёр зуун хүнийг ёгсөн билээ. Одоо чи урууд иргэнд очихдоо дурсгал болгож, надад инжийн хүмүүсээс Ашиг-Төмөр тогоочоо нэгэн зуун хүний хамт ёгч од" гэж авав. Бас Чингис хаан, Жорчидайд ёгүүлрүүн: "Ибага хатнаа чамд ёгев. Чи дөрвөн мянган уруудаа мэдэж захиртугай" гэж соёрхож зарлиг болов.

ШАДАР ХИШИГТЭН ЦЭРГИЙГ БАЙГУУЛСАН НЬ

209. Бас Чингис хаан, Хубилайд ёгүүлрүүн: "Чи хүчтэний хүзүүг мушгиж, бөхчүүдийн бөгсийг шороодуулж ёгев. Одоо Хубилай, Зэлмэ, Зэв, Сүбээдэй та дөрвүүл сайн нохой мэт итгэлтэй нөхөд мэн. Та нарыг хаана ч илгээвэл,

Хүр гэсэн газар хүрч
Хүр чулууг хэмх цохиж
Халд гэсэн газар халдаж
Хад чулууг хага цохиж
Цэгээн чулууг бутартал
Цээлийн улсыг цалгитал
Ниргэж нядалж явав.

Хувилай, Зэлмэ, Зэв, Сүбээдэй дөрвөн нохойгоо зорьсон газартай явуулаад, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дөрвөн хүлэг баатраа дэргэдээ авч, хатгалдах ёдөр хамгийн түрүүнд урууд, мангудын цэргийг Жорчидай Хуилдар хоёроор толгойлуулан мордуулбал сая миний сэтгэл бүрнээ амардаг билээ" гэв. "Хубилай чи цэргийн вийл бүгдийг ерөнхийлэн захирч бай" гэж соёрхож зарлиг болов. Бас Бидүгүүн, их дуулгаргүй тул би буруушааж, мянганы ноён болгосонгүй. Чи түүнийг сургаж вэ. Тэр чамтай зөвшиж нэг мянганыг захирч явтугай. Бидүгүүнийг хойш ямар болохыг бид вэ耶" гэв.

210. Бас Чингис хаан, Гэнигэдэй Хунанд ёгүүлрүүн:
"Боорчи, Мухулай тэргүүтэн ноёд оо, Додай Доголху тэргүүтэн чэрби нар аа! Энэ хунан,

Харанхуй шене
Халдах чоно болж
Гэгээн ёдөр
Хэсэх хэрээ болж

Нүүхэд үлдэхгүй
Үлдэхэд нүүхгүй
Үргэлж намайг дагаж
Харийн дайсанд
Халуун нүүр өгч
Харилцдаггүй
Өшөөт хүнд
Өмөг тус болж
Өөр зан гаргадаггүй билээ.

Хунан Хөхөчөс хоёртой зөвлөж, хамаг үйлсийг үйлдэгтүн" гэж зарлиг болов.
"Хөвүүдий минь ах Жучи биз. Хунан, Гэнэгэс овогтоо тэргүүлэн захирч, миний хөвүүн Жучийн дор түмний ноён болтугай" гэж зарлиг болов. "Хунан Хөхөчөс, Дэгэй, Үсүн өвгөн энэ дервүүл, узсэнээ нуухгүй, үнэн угээ хэлж, мэдсэнээ мэлзэхгүй, сонссон угээ сонсгодог билээ".

211. Бас Чингис хаан, Зэлмэд өгүүлрүүн: "Жарчиудай өвгөн, үлээх хөөргөө үүрч өчүүхэн хөвүүнээ дагуулж, бурхан халдунаас бууж ирээд Ононы Дэлүүн болдогт намайг төрөх цагт булган өлгийг өгөв. Түүнээс хойш ч босго хатавчийн боол, өрх үүдний өмч болж, ёдий төдий тусыг хургэв. Булган өлгийд төрсөн буянт нехөр минь, хамт төрөөд хань болж өссөн хайрт нехөр Зэлмэ минь чамайг есөн удаа осол гаргахад буруушаан яллахгүй" гэж зарлиг болов.

212. Бас Чингис хаан, Толунд өгүүлрүүн: "Эцгээс тусгаар мянганыг захирч байсан билээ. Улсыг хураан тохинуулахад чи өөрийн эцгийн өрөөл жигүүр болон зутгэж бутээсний тул чэрби гэдэг цолыг авав. Одоо өөрийн олсон зөөсөн иргэнээ мянгат болгож, Турухантай зөвшиж захирагтун" гэж зарлиг болов.

213. Бас Чингис хаан, Үнгүр буурчид өгүүлрүүн: "Мэнгитү хианы хөвүүн Үнгүр чи, гурван аймаг тохурауд, таван аймаг таргууд, чаншиуд, баядаа дагуулж нэгэн хүрээ болж

Будан мананд төөрөлгүй
Булаалдах дайн салалгүй
Нойтонд хамт норж
Хүйтэнд хамт хөрж
Явав чи

Одоо ямар соёрхол авах вэ, чи?" гэвэл Үнгүр өгүүлрүүн: "Соёрхлыг сонгуулбал хамаг баяд ах дүү нар, хамаагүй бутран тарж байна. Хаан соёрхвол, баяд ах дүү нараа цуглуулан захиръя" гэвэл, "Тэг, Баяд ах дүү нараа цуглуулж мянганыг чи захиртугай!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Борохул Үнгүр та хоёр, буурч түгээгч болж, баруун зүүн этгээдэд барих идээг түгээж, баруун талын хүмүүст байр байраар олгож, зүүн талын хүмүүст зүй зүйгээр өгч идээ хүнсийг

тугээвэл миний хоолой онгойж, сэтгэл амардаг билээ. Үнгүр Борохул хоёр морилон явж (мориор явж) олон хүнд идээ рэг сөнгийн баруун зүүн этгээдэд идээ базааж бэлтгээд "Та хоёр, Толунтай хамт тевлен суугаад идээг тугээж байгтун" гэж суурийг зааж өгөв.

214. Бас Чингис хаан, Борохулд өгүүлрүүн: "Миний эх, Шигихутуг, Борохул, Хүчүү, Хөхөчүү та дөрвийг дурвэсэн иргэний нүүсэн нутгаас

Хөдөөнөөс олж
Хөлдөө бүүвэйлж
Хүмүүжүүлэн тэжээж
Хүзүүнээс чинь татаж
Хүний зэрэг болгож
Эгмээс чинь татаж
Эрийн зэрэгт оруулж

Хөвүүд бидний нөхөр сүүдэр болгоё гэж тэжээжээ. Миний эхийн тэжээсэн ачийг та нар их хариулан зутгэв. Борохул надад нөхөр болж

Хурдан аянд мордож
Хуртай шене тохиолдовч
Хоол ундгүйгээр
Хоосон хонуулсан удаагүй,
Яаралтай дайнд
Ямар ч бэрхшээл тохиолдовч
Шөл тасалдуулж
Өл алдуулж байсангүй
Свэг эцгийг минь хорлосон
Естен татаарыг доройтуулж
Ешил ёшиж
Хясал хясаж
Тэр татаар иргэнийг
Тэрэгний бултай чацуулж
Түүнээс өндөр нуруутныг
Түүж хядах цагт

Татаарын Харгил шар, ганцаараа дутааж яваад ёлссений тул аргагүй ирж, манай эхийн гэрт орж ирээд "Идэх юм гуйя" гэсэнд, "Идэх юм гуйвал тэнд суу" гэж баруун исэр (оп)-ийн өмнөд зүвүүрт суулгав. Тэр цагт таван настай байсан хөвүүн Толуй гаднаас орж ирээд гэдрэг гүйж гармагц, Харгил шар босон харайж, Толуйг сугандаа хавцуулж гүйхийн хамт хутга тэмтэрч сугалан авахыг завдахад эхийн гэрт зүүн талд сууж байсан Алтани "Хүүгий минь аллаа" гэж эхийн орилон бархирахыг

сонсож гүйн гарч, Харгил шарын хойноос гүйцэж нэг гараараа үснээс нь зуурان барьж, нэг ёө гараараа хутгыг сугалж байсан гары нь барьж угзраад хутгыг алдуулав. Тэр үед гэрийн ард мугалзар хар үхрийг тэлэн алж байсан Жидай Зэлмэ хоёр, Алтанийн дууг сонсоод сувхээ барьсаар, улаан цустай хэвээр гүйн ирж, татаарын Харгил шарыг мөн тэнд нь сувхээр цохиж, хутгаар булж алав. Алтани Жидай Зэлмэ гурав, хөвүүний амь аварсан гавьяаг булаалдахад Жидай Зэлмэ хоёр өгүүлрүүн: "Бид даруй гүйн ирж түүнийг эс алсан бол ганц эхнэр Алтани юу хийж чадах вэ? Хөвүүний амийг хорлосон байх билээ. Хөвүүний амийг аварсан гавьяа биднийх болно" гэвэл, Алтани өгүүлрүүн: "Миний дууг сонссонгүй бол та нар яаж ирэх билээ? Би гүйн гүйцэж түүний сэвлэг үснээс барьж хутгыг сугалсан гарыг татаж хутгыг алдуулсангүй бол Жидай Зэлмэ хоёрыг хүрч иртэл, хөвүүний амийг хорлож амжсан байх бишүү?" гэв. Тэгж хэлбэл, гол гавьяа нь Алтанийнх болов. Борохулын гэргий, эр Борохулдаа өрөөсөн арал болон тусалж явсны дээр, Толуйн амийг аварч тус хургэв.

Бас хэрэйтэй, Хархалзан элээтэд хатгалдан байлдах цагт Ёгэдэйн гурээний судал, суманд шархтаж унасанд Борохул, дээр нь бууж түүний асгарсан цусыг амаараа шимж хоноод маргааш нь Ёгэдэй морь унаж чадахгүй тул урдаа сундлан тэвэрч, бурэлдсэн цусы нь булээн уруулаараа шимж, ам завжаа улайлгаж, ачит хөвүүн Ёгэдэйг амьд мэнд авч ирсэн билээ. Эхий минь, зовж тэжээсэн ачийг, хоёр хөвүүний амийг аварч хариулав. Борохул надтай нөхөрлөж, уриалах дуунд минь уухайгаа нэмж, урагшлан зүтгэж явав. Борохулыг есөн удаа осол гаргавч, яллахгүй болгоё" гэж зарлиг болов.

215. Бас "Охин ургаа соёрхол өгье" гэв.

216. Бас Чингис хаан, Үсүн ёвгенд өгүүлрүүн: "Үсүн, Хунан, Хөхечос, Дэгэй энэ дөрвүүлээ, үзсэн сонссоноо улдээж нуулгүй, ургэлж хэлдэг билээ. Монголын төр ёсонд бэхи ноёдыг өргөмжлөх заншил бий. Ахмад үеийн хүнээ бэхи болгодог заншилтай тул баарин ахын ураг, Үсүн ёвгенийг бэхи болгоё. Бэхи өргөмжлэгдэөд цагаан дээл өмссөж, цагаан морь унаж, дээд сууринд сууж, он сарыг олж сонгож байтугай" гэж зарлиг болов.

217. Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Хуилдар анд алалдан байлдах цагт урьтаж ам нээж байлдсан гавьяа бий тул түүний хөвүүд ач нарт, өнчдөд олгох өршөөл тусlamжийг хүртээсүгэй" гэв.

218. Бас Чингис хаан, Цагаан гуагийн хөвүүн, Нарийн-Тоорилд өгүүлрүүн: "Чиний эцэг Цагаан гуа чинь зоригийг барьж байлдсаар Даланбалжудын байлдаанд Жамухад алагджээ. Одоо эцгийн гавьяаг хүртэж, өнчдийн тусlamжаас авч бай" гэсэнд, Тоорил өгүүлрүүн: "Миний төрлийн нэгүс нар олон аймагт хуваагдан тарсан байна. Хаан соёрхол, ах дүү нэгүс нараа цуглуулъя" гэвэл, Чингис хаан зарлиг болруун: "Тийм бол ах дүү нэгүс нараа цуглуулж, чи ургийн урагт хүртэл захирч бай" гэж зарлиг болов.

219. Бас Чингис хаан, Сорхон-шард өгүүлрүүн: "Намайг өчүүхэн цагт, Тайчуудын

Таргудай Хирилтуг, ах дүү нартайгаа нийлж атаархан барих цагт Сорхон-шарын хөвүүн Чулуун, Чимбай нар, намайг ах дүү нартаа атаархагдсан ажээ гэж нууж, охин Хадаанаар асуулж байгаад тавьж илгээсэн бишүү. Чиний тэр ачийг би харанхуй шене зүүдэндээ бодож, гэгээн өдөр цээжиндээ санасаар явсан билээ. Дараа нь тайчуудаас надад баахан удаж ирэв. Одоо танд соёрхлыг егье. Ямар соёрхлыг хүсч байна?" гэвэл, Сорхан-шар ба түүний хөвүүн Чулуун, Чимбай нар өгүүлрүүн: "Бид, мэргидийн нутаг Сэлэнгэд дархан дураар нутаглахыг хүснэ. Бас ямар соёрхол хишиг хайрлахыг Чингис хаан мэдтүгэй!" гэв. Тэгэхэд Чингис хаан өгүүлрүүн: "Нутаг дархалж, мэргидийн газар Сэлэнгээр ургийн урагт хуртэл нутаг орноо эзэмшиж, нум сумаа агсаж, хурим найрыг хийж, хундага сөнгөө түшилцэж явтугай. Есөн удаа осолдоход зэмлэхгүй болгоё!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, Чулуун Чимбай хоёрт соёрхож хэлсэн нь: "Урьд Чулуун Чимбай та хоёрын хэлж байсныг яж мартах вэ? Чулуун Чимбай та хоёр санаснаа хэлье гэвэл, дутуугаа гүйя гэвэл дам хүнээр бүү хэлүүлж бай. Ёрийн биеэр уулзаж, ёрийн амаар санаснаа хэлж, дутсанаа гүйж бай" гэж зарлиг болов. Бас "Сорхон-шар, Бадай, Хишилиг та гурван дархан,

Олон дайсанд довтолж
Олз юм олбол
Олсноо бүрэн автугай!
Аян ав хийж
Ан гөрөөс албал
Алснаа бүрэн автугай!"

гэж зарлиг болов. "Сорхан-шар бол тайчуудын Түдэгэгийн гэрийн хүн. Бадай Хишилиг хоёр бол Чэрэнгийн адуучин хүн билээ. Одоо миний шадар хорчи (нум сум агсаж) болж, хуримд хундага дэвшүүлж, дархан эрхтэйгээр жаргаж явтугай!" гэж зарлиг болов.

220. Бас Чингис хаан, Наяад өгүүлрүүн: "Ширээт ёвген, Алан Наяа хоёр хөвүүний хамт Таргудай Хирилтугийг барьж авчрах замд Хутгал нугад хүрээд Наяагийн хэлсэн нь: "Бид хаан эznээ яахан тэвчиж барьж одох вэ?" гэж сэтгэл түвтэхгүй болоод Таргудайг сул тавин буцааж, Ширээт ёвген, хөвүүн Алаг Наяа нартай хамт ирж Наяагийн хэлсэн нь: "Бид, хан Таргудай Хирилтугийг гардан барьж ирж яваад жич тэвчин ядаж тавин буцаагаад бид Чингис хаанд хүчээ егье гэж ирэв. Хэрэв ханаа барьж ирвэл хан эznээ барьсан харц ардад яж итгэх вэ гэх билээ. Хандаа халдаж чадсангүй тул тэднийг тус (ёрийн) ханаа хайрлах их ёсыг мэдсэн хүмүүс гэж угийг зөвшөөж, нэгэн уйл хэргийг тушаая гэсэн билээ. Боорчи, баруун гарын түмнийг захирах ноён болов. Мухулай го ван болж зүүн гарын түмнийг захирах ноён болов. Одоо Наяа, тэвийн түмнийг захирах ноён болтугай" гэж зарлиг болов.
221. Бас Зэв, Субээдэй хоёрыг ёрийн олсон зөссөн иргэнээ мянгат болгож захирагтун гэв.

222. Бас хонь хариулагч Дэгэйд мянгатыг энд тэндээс цуглуулж ёгөөд мянганы ноён болгов.

223. Бас модоч дархан Хүчнүүрт ёгөх иргэн дутагдсан тул бусад ноёдын албат нараас татах цуглуулсан иргэнийг Жадараны Мулхалхуд зүгээр нийлүүлж, Хүчнүүр Мулхалху хоёр нэг мянгатыг хавсрان зөвлөж захирагтуун гэв.

224. Улсыг байгуулахад зүтгэсэн хүмүүсийг түмний ноёд, мянганы ноёд, зууны ноёд, арваны ноёд болгож, соёрхлыг ёгех хүмүүст соёрхлоо ёгч, зарлигийг буулгах хүмүүст зарлигаа буулгаж Чингис хаан зарлиг болруун: "Урьд би, наян хэвтүүл манаачтай, далан шадар хишигтэнтэй байв. Одоо мөнх тэнгэрийн ёршеељеер, тэнгэр газрын ивээлээр хүч аугаа нэмэгдэж, гур (нийт) их улсыг хамтатгаж, ганц жолоондоо оруулсан тул одоо надад мянган шадар хишигтэн (ээлжтэн)-г ялгаж ёг. Хэвтүүл, хорчин торгуудын хамт бүгд түмэн хүн болгож ёгтугэй!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, хишигтнийг ялгаж томилох тухай мянганы ноёдод тунхаг зарлиг буулгасан нь: "Миний хишигтнийг томилоход түмт, мянгат, зуутын ноёдын хөвүүд, сул (челеөт) хүний хөвүүдийн дотроос миний дэргэд тэнцэх билэг эрдэмтэй, бие сайтайгий нь ялгаж оруултугай. Миний шадар цэрэгт орохдоо мянганы ноёдын хөвүүд, арван нөхөр (цэрэг), нэг дүүгээ дагуулж иртугэй. Зууны ноёдын хөвүүд таван нөхөр, нэг дүүгээ дагуулж иртугэй. Арваны ноёдын хөвүүд бас сул хүний хөвүүд, гурван нөхөр нэг дүүгээ дагуулж иртугэй. Ингэхдээ тэд уг газраасаа уналга морио бэлтгэж иртугэй.

Миний шадар цэрэгт ирэх мянганы ноёдын хөвүүд арван нөхөд, хэрэглэх юмаа харьят мянганы дотроос татах авагтуун. Эцгийн ёгсөн хувь хишиг буюу ёрийн олсон зөөсөн морь, юм хэдий байвч, ёмч хувиас ангид бидний заасан хэмжээгээр авч бэлтгэж иртугэй. Зууны ноёдын хөвүүд, таван нөхөдтэй, арваны ноёд бас сул хүний хувүүд, гурван нөхөдтэй, мөн ёмч хувиас ангид мөн тэр ёсоор хэрэглэх морь, юмаа бэлтгэж иртугэй!" гэж зарлиг болов. "Мянгат, зуут, аравтын ноёд олон хүн, бидний энэ зарлигийг сонсоод зөрчиж давбал чангалаан шийтгэнэ. Бидний шадар цэрэгт орвол зохих хүн бултарч бидний дэргэд явахдаа бэрхшээвэл ёсир хүнийг оруулаад түүнийг шийтгэж, эчнээ (далд) хол газар цэлье" гэж зарлиг болов.

"Бидний дэргэд дотно явж суралцья гэж бидэнд ирэх ардыг бүү хориглотугай" гэв.

225. Чингис хааны зарлигийн ёсоор мянгат, зуут, аравтын ноёдын хөвүүдийг ялгаж явуулаад, урьд байсан наян хэвтүүлийг найман зуу болгов. Найман зуу дээр нэмж мянга болготугай гэв. Хэвтүүлд орох хүмүүсийг бүү ятгаж хориглотугай гэж зарлиг болов.

Хэвтүүлийг Их-нэурин захирч, мянганы ноён болтугай гэж зарлиг болов. Бас дөрвөн зуун хорчныг томилж, хорчныг Зэлмийн хөвүүн Есентэй ахалж, Түгэгийн хөвүүн Бүхэдэйтэй зөвлөж захиртугай гэв. Торгууд, хишигтэн нарыг дөрвөн ээлжээр манах болгож, Есентэй нэгэн ээлжийн хорчныг захирч, Бүхэдэй нөгөөс ээлжийн хорчныг захирч, Хорч-худаг, гуравдугаар ээлжийн хорчныг захирч, Лаблах, дөрөвдүгээр ээлжийн хорчныг захирч явтугай. Нум сум агссан хорчин

торгон цэргийг ийнхүү захирч явтугай. Хорчныг мянга болгож, Есентэй захирч байтугай! гэж зарлиг болов.

226. "Урьд Ёэлэн чэрбийн захирч байсан торгууд дээр нэмж мянга болгоод, Боорчийн ураг (vr) Ёэлэн чэрбиэр захируулъя. Бас нэгэн мянган торгуудыг Мухурайн ураг Бухаар захируулъя. Илугайн ураг Алчидайгаар нэгэн мянган торгуудыг захируулъя. Нэгэн мянган торгуудыг Додай чэрбиэр захируулъя. Бас нэгэн мянган торгуудыг Доголху чэрбиэр захируулъя. Нэгэн мянган торгуудыг Жорчидайн ураг Чанайгаар захируулъя. Нэгэн мянган торгуудыг Алчийн ургаас Ахуйдайгаар захируулъя. Нэгэн мянган баатар цэргийг шилж Архай Хасараар захируулаад энгийн ёдер ээлжлэх тортон цэрэг болгож, хатгалдан байлдах ёдер хамгийн түрүүнд баатарлуулан явуулъя!" гэж зарлиг болов. Олон мянгатаас ялгаж ирүүлсэн хүмүүсийг найман мянган торгууд болгов. Хоёр мянган хэвтүүл, хорчины хамт бүгд нэгэн түмэн хишигтэн болов. Чингис хаан зарлиг болруун: "Бидний шадар түмэн хишигтэнг бэхжүүлж их голын цэрэг болгоё!" гэж зарлиг болов.

227. Бас Чингис хаан зарлиг болж ёдрийн жасаа (ээлж)-ны торгуудыг дөрвөн ээлж болгож, ээлжийн ахлагч нарыг томилсон нь: Буха, нэгэн ээлжийн хишигтний захирч, засаж яв. Алчидай нэгэн ээлжийн хишигтний захирч, засаж яв. Додай чэрби нэгэн ээлжийн хишигтний захирч, засаж яв. Доголху чэрби, нэгэн ээлжийн хишигтний захирч, засаж яв. Энэ дөрвөн ээлжийн хишигтнийг захирах ахлагчдыг томилж тунхаг зарлиг буулгаад бас ээлжийн ахлагчид, харьят хишигтнээ жагсааж ээлж хишигт оруулаад гурав хоноод солилцуулна. Хишигт xvn, ээлжээ тасалбал тэр ээлж тасалсан xvнийг гурван бэрээ занчья. Тэр дахин ээлжээ тасалбал долоон бэрээ занчья. Бас тэр xvn, бие эрүүл бөгөөд ээлжийн ахлагчдын зөвшөөрөлгүйгээр гуравдугаар удаа ээлжийг тасалбал гучин долоон бэрээ занчаад, бидэнд бараа болохоос бэрхшээсэн этгээд гэж узээд эчнээ хол газарт целье! гэж зарлиг болов. Ээлжийн ахлагчид, гурван ээлжийн хишигтэнд тухай бур энэ зарлигийг сонсгож байтугай. Эс сонсгосон бол ээлжийн ахлагчид бурууг хулээнэ. Зарлигийг сонссон байтал, зөрчих буюу зарлигаар тогтоосон ээлжийг тасалбал хишигтнийг буруушаан шийтгэнэ гэж зарлиг болов. Ээлжийн ахлагчид гагцхv ахлагч гэсэн төдийгөөр хамт манаж байгаа хишигтнийг миний зөвшөөрөлгүйгээр бvv шийтгэгтүн. Гэм үйлдсэн xvнийг хэлэгтүн. Мухриулах (алах) ёстой бол бид мухриуулъя. Занчих ёстойг хэвтүүлж занчья. Ахлагч нар, ахлагч гэсэн төдийгөөр адил эрхтэй хишигтэнд минь, ёрийн гар хөлийг xvрэгж занчвал бэрээний хариуд бэрээдэж нударгын хариуд нударгадаж занчтугай гэв.

228. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Гадаад мянганы ноёдоос миний хишигтний ерийн xvmvcs эрхэм бөгөөд гадаад зууны ноёд, аравны ноёдоос миний хишигтэн хөтөч эрхэм тул гадаад мянганы ноёд, миний хишигтэнтэй тэнцэж хэрэлдвэл мянганы ноёныг шийтгэе! гэж зарлиг болов.

229. Бас Чингис хаан зарлиг болж ээлжийн хишигтний ноёдод зарлиг тунхагласан нь: Хорчин, торгууд хишиг (ээлж)-т орж, ёдрийн хамгаалагчид зүг зүгт мөр мөртөө

явж наран шингэхээс ёмнө хэвтүүл [манаачид хамгаалах ажлаа шилжүүлээд]-д зайлж гадна гарч хонотугай. Бидний шене хэвтүүлийн цэрэг хамгаална. Хорчин нум сумаа, буурч (тогооч) нар аяга саваа хэвтүүлд тушааж өгөөд гарч хонотугай. Гадна хоносон хорчин, торгууд, буурч нар бидний шел идтэл уяны тэнд хүлээж байгаад хэвтүүлд мэдэгдэж, бидний шел идсэний дараа дотогш орж, хорчин нум сумаа авч, торгууд сууриа эзэлж, буурч нар аяга саваа авч ажлаа хийтүгэй. Ээлж хишигийн хүмүүс энэ тогтоосон ээлжийн хуулийг мөрдөж яв гэж зарлиг болов. Наран шингэсний хойно ордны хойгуур урдуур явах хүнийг хэвтүүл манаач нар барьж хоноод маргааш өглөө байцаан асуутгун. Хэвтүүл, халаагаа ирэхэд тэмдгээ шилжүүлж өгөөд чөлөөлгөдөнө. Манаагаа шилүүлсэн хэвтүүл гарч одтугай гэв. Хэвтүүл, шене ордны орчим байж нүдийг харгалзаж, орохыг завдах хүний мөрийг мөлт цохиж, толгойг тоншин цавчиж хаятугай. Шене яаралтай мэдээ хүргэж хүн ирвэл урьдаар хэвтүүлд мэдэгдээд гэрийн ард хэвтүүлийн хамт байж, хэлэх угээ гаднаас хэлэгтүн. Хэвтүүлийн суурь дээр хэн ч сууж үл болно. Хэвтүүлийн зөвшөөрслгүйгээр хэн ч орж үл болно. Хэвтүүлийн дэргэдүүр хэн ч явж үл болно. Хэвтүүлийн завсраар явж үл болно. Хэвтүүлийн тоог асууж үл болно. Хэвтүүлийн дэргэдүүр явсан хүнийг барьтугай. Хэвтүүлийн тоог асуусан хүний тэр ёдрийн унасан эмээлтэй, хазаартай морийг, ёмссэн бүрэн хувцсыг хэвтүүл автугай гэж зарлиг болов. Элжигэдэй итгэлтэй хүн боловч хэвтүүлийн дэргэдүүр үдэш явж баригдсан биш вү?

УЙГУР БА ОЙН ИРГЭДИЙГ ЭЗЭЛСЭН НЬ

230. Чингис хаан ёгүүлрүүн:

"Үүлтэй шене
Үүдтэй гэрий минь
Үргэлж сахиж
Энэ биеий минь
Энх унтуулж
Эрдэнийн сууринд
Хүргэсэн эртний
Ээлт хэвтүүл минь!
Одтой шене
Орд гэрийн минь
Орчимд хэвтэж
Ըлгий дэвсгэрийн минь
Ємсөг болж

Чувхэн биеийн минь
Түшиг болж
Өндер сууринд
Хургэсэн
Өлзийт буянт хэвтүүл минь!
Халих усан бороонд
Хайрах хйтэн жаварт
Ханатай гэрий минь
Харгалзан байж
Халуун амий минь
Хамгаалан манаж
Хаан сууринд хургэсэн
Хайр ивээлт хэвтүүл минь!
Өрсөх дайсны мөрөөс
Өшиг хортны гараас
Өглөө удэш ялгалгүй
Өрх гэрийг минь хамгаалж
Өөрийн нудийг цавчилгүй
Өвч биеийг минь арчилсан
Өнийн итгэлт хэвтүүл минь!
Холтсон хоромсогын
Хорд хийх чимээнээс
Хоцролгүй ирэгч
Хотлын сайн хэвтүүл минь!
Шинсэн нумын
Ширдхийх чимээнээс
Шилжрэлгүй ирэгч
Шигшмэл сайн хэвтүүл минь!
Өнө хэдийний
Өлзийт хэвтүүлий минь
Өвгөн хэвтүүлгэгтүн.
Итгэлт Өлэн чэрбийн
Ивээлт далан торгуудыг
Их торгууд гэгтүн.
Архай Хасарын харьят
Ачит шилдэг баатруудыг
Ахмад баатрууд гэгтүн.
Есентэй, Бухэдэйн харьят
Ерөөлт хуучин хорчныг
Ерөнхий хорчин гэгтүн"

гэж зарлиг болов.

231. "Ерэн таван мянгатаас миний биеийн шадар ёмч болгож илгээсэн түмэн хишигтнийг миний хойно их суурийг залгамжилсан хөвүүд, ургийн урагт хүртэл миний гэрээс дурсгал мэт сэтгэж, аливаа гасланд хүрүүлэлгүй сайтар асрагтун. Эдгээр түмэн хишигтнийг миний эрхэмсэг хишигтэн гэж өргөмжлөхгүй байж болох уу?" гэв.

232. Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Ордны чэрбийн охид, гэрийн хүмүүс, тэмээчин үхэрчин нарыг хэвтүүл эрхлэн мэдэж, ордны гэр тэргийг бас мэдтүгэй. Туг, хэнгэрэг, дерөө, жадыг хэвтүүл даргалтугай. Аяга савыг мэн хэвтүүл эрхэлтүгэй. Бидний унд идээг хэвтүүл даргалтугай. Тахилтын мах идээг хэвтүүл даргалж болготугай. Унд идээ хор хомс болбол даргалсан хэвтүүлээс шаардья" гэв. "Хорчин нар унд идээг түгээхдээ даргалсан хэвтүүлийн зөвшөөрөлгүйгээр тараан өгч ул болно. Идээг түгээхдээ урьдаар хэвтүүлээс эхлэн түгээтүгэй" гэв. "Орд гэрт орох гарах юмыг хэвтүүл эрхлэн мэдтүгэй. Гэрийн ойр нүдэнд хэвтүүлийн хаалгачин байтугай. Хэвтүүлийн хоёр хүн дотогш орж, их сөнг түшиж байтугай. Хэвтүүлээс нутаг эрэн үзэж орд гэрийг буулгатугай" гэв. Бидний шувуу авлахад хэвтүүл бидэнтэй хамт шувуу авлан явтугай. Гэр тэрэгний дэргэд заримыг цагийн байдлаар үлдээтүгэй" гэв.

233. Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Бидний бие байлдаанд эс мордвол хэвтүүл биднээс ангид байлдаанд мордож ул болно" гэв. "Энэ зарлигийг мэдсээр байгаад атаархан зөрчиж, хэвтүүлийг байлдаанд мордуулбал цэргийн цэргийг эрхлэх чэрбийг буруушаан шийтгэнэ" гэж зарлиг болов. "Хэвтүүлийн цэргийг байлдаанд ул мордуулах шалтгааныг та нар асуувал, хэвтүүл, миний алтан амийг сахина. Шувуу, гөрөөсийг авлахад хамт зовч зүднэ. Нүүх суухад ордыг хамгаалж, хөсөг тэргийг харгалзана. Миний биеийг сахиж хонох хялбар уу? Гэр тэрэг, их аураг (гол орд)-ийг нүүхэд хамгаалах гэдэг хялбар уу? Ийм давхар салбарын ажилтай тул тэднийг биднээс ангид байлдаанд явуулахгүй гэсэн учир тийм биз" гэжээ.

234. Бас зарлиг болруун: "Шигихутуний зарга шийтгэхэд хэвтүүлээс сонсолцож оролцтугай. Хэвтүүлээс нум, саадаг, хуяг, зэвийг хадгалах, түгээх ажлыг эрхлэлцтүгэй. Агт морьдыг авчирч ачаа юмыг ачиж явтугай" гэв. "Хэвтүүл, чэрби нарын хамт эд уурсыг түгээж байгтун. Хорчин, торгууд нар нутаг заагаад нүүхэд Есентэй, Бухэдэй нарын хорчин, Алчидай, Ёлэн Ахудай нарын торгуудууд, ордны баруун этгээдэд явтугай" гэв. "Буха, Додай чэрби, Чанай нарын торгууд, ордны зүүн этгээдэд явтугай" гэв. "Архайн баатрууд ордны урьд явтугай" гэв. "Хэвтүүл, орд гэр, тэргийг хамгаалж ордны дэргэд, зүүн этгээдэд явтугай" гэв. "Бух хишигтэн, торгууд ба ордны орчим явах, орд гэрийн хөвүүд адуучин, хоньчин, тэмээчин үхэрчнийг ордны дараа ард явах Додай чэрби захиртугай" гэж тушаав. "Додай чэрби, хотол ордны хойноос дагаж, хог идэж, хомоол түүж явтугай" гэж зарлиг болов.

235. Хубилай ноёныг харлагуудад мордуулав. Харлагийн Арслан хан, Хубилайд элсэн ирсэнд Хубилай ноён, Арслан ханыг авчирч, Чингис хаанд уулзуулав. Чингис хаан, Арсланыг байлдсангүй дагав гэж сайшаан соёрхож, охиноо ёгье гэж зарлиг болов. [Харлугуудын Арсланд Алха бэхийг ёгч Чингис хаан соён зарлиг болруун:

Харайхад минь хөл болж
Хазайхад минь түшиг болж
Халтирахад минь тах болж
Халамж тус хүргэхээ
Хайрт Алха минь мэдтүгэй.
Энэ биеэ хэврэг боловч
Эрхэм нэр мөнх шув
Саруул ухаанаас илүү
Сайн нехөр байдаггүй.
Мунхаг хилэнгээс илүү
Муу дайсан байдаггүй.
Эрхэм итгэл олон боловч
Халуун амийг хамгаас хайрлалтай
Хатуужиж явбал хамагт хэрэгтэй.
Ариун явбал ашид тустай гэж
Сургасан ажээ. А.то]

236. Субээдэй баатар, төмөр тэрэгтэй цэргээ авч яваад мэргидийн Тогтоагийн Худу, Чулуун зэрэг хөвүүдийг нэхэн довтолж, Чуй мөрний тэнд гүйцэж сенөөгөөд ирэв.

237. Зэв, Найманы Хүччлүг ханыг нэхэж Сариг гүн гэдэг газарт гүйцэж санаагаад ирэв.

238. Уйгурын Идүүд хан, Чингис хаанд Адхираг Дарбай хоёр элчийг илгээж хэлүүлсэн нь: "Үүл арилж гэгээн наран тодорсон мэт, мөс хайлж тунгалаг мөрөн урссан мэт. Чингис хаан соёрхвол, алтан бусий чинь горхиноос барьж, ариун дээлийн чинь уртэснээс олж, тавдугаар хөвүүн чинь болж хүч ёгье" гэж ёчиж илгээжээ. Тэр угийг сонсоод Чингис хаан соёрхож хариу хэлж илгээсэн нь: "Охиноо ёгье. Тавдугаар хөвүүн болтугай. Алт мөнгө, сувд, тана, хоргой хээт оёмол, торго уурсыг авч иртүгэй" гэж илгээвэл, Идүүд соёрхогдов гэж баясаж, алт, мөнгө, сувд, тана, торго, хоргой зэрэг уурс авч ирээд Чингис хаантай уулзав. Чингис хаан, Идүүдийг соёрхож, Алалтун бэхий охиноо ёгев. [Уйгурын Идүүдэд Алалтун бэхийг ёгехед Чингис хаан сургасан нь: "Хатагтай хүнд гурван эр бий. Анхны эр нь алтан тэр. Түүний дараах эр нь ариун нэр. Түүний дараах эр нь авсан эр мөн билээ. Алтан төрийг хатуужиж дагавал ариун нэр бэлэн болно. Ариун нэрийг бэхэлбэл, авсан эр ангид үл одно" гэж зарлиг болсон ажээ. А.то]

239. Туулай жил (1207 он), Зүчи, баруун гарын цэргийг авч, ойн иргэнийг эзлэхээр мордоход Буха газарчилж явав. Ойрд (оин ард)-ын Худуга бэхи, түмэн ойрдоо авч

дагаар ирэв. Худуга бэхи ирээд Зүчийг газарчлан, түмэн ойрдын нутгаар явж Шигшид (Шишигид гол)-д хүрэв. Зүчи, ойрд, буриад, барга урсууд, хабханас, ханхас, туба аймгийг оруулаад Түмэн хэргисийн нутагт хуврэл, хэргисийн ноёд, Эди, Инал, Алдиэр, Єлэбэг-тигин нар элсэн орж цагаан шонхор, цагаан морь, хар булга авч ирээд Зүчтэй уулзав. Шибир, Хэсдин, Баяд, Тухас, Тэнлиг, Төслс, Тас зэрэг Баягидаас нааших ойн иргэнийг эзэлж оруулаад хэргисийн түмний ноёд, мянганы ноёд ба ойн иргэний ноёдыг аваад ирсэнд тэд, Чингис хаанд цагаан цонхрууд, цагаан морьд, хар булгануудаа бэлэглэж уулзав.

Ойрдын Худуга бэхийг урдаас угтан, түмэн ойрдоо дагуулан элсэж ирэв гэж соёрхож, түүний хөвүүн Иналчид Чэчэйхэн охиноо ёгөв. Иналчийн ах Төрэлчид Зүчийн охин Олуйханыг ёгөв. Алага-бэхи охиныг Онгуудад ёгөв. Чингис хаан, Зүчийг соёрхож ёгүүлрүүн: "Хөвүүдийн минь ахмад чи, гэртээс анх гараад мэр сайтай явж хүрсэн газарт хүн, морийг гарздаж зовоосонгүй, ёлзийт ойн иргэнийг оруулж ирэв, чи. Эдгээр иргэнийг чамд ёгье" гэж зарлиг болов.

240. Бас Борохул ноёныг хорь түмд (хорь буриад) иргэнийг эзлүүлэхээр явуулав. Хорь түмд иргэний ноён Дайдухул сохрыг хүсэний хойно түүний гэргий Ботохой тарган хорь түмдийг захирч байжээ. Борохул ноён, тэнд очоод гурван хүнийг дагуулан их цэргийн тэргүүн үд оройг ойлгоход бэрх ойн дотор нарийн харгуйгаар явж байтал хорь түмдийн харуулын хүмүүс тэдний ард гарч зам боогоод Борохул ноёныг барьж алжээ. Борохулыг хорь түмдэд алагдсаныг сонсоод Чингис хаан маш хилэгнэж ёрөө морилохыг завдвал, Боорчи Мухулай хоёул Чингис хааныг ятгаж болиулав. Жич Дөрвэдийн Дөрбэй-Догшинд тушаасан нь: "Цэргийг чанга захирч мөнх тэнгэрт залчирч, хорь түмд иргэнийг эзлэхийг оролдогтун" гэж зарлиг болов. Дөрбэй, цэргээ аваад урьд цэргийн явж, харуулын сахисан зам сувээр цөөн цэргийг явуулж сүрүүлж мэхлээд ёрөө олон цэргээ авч улаан бухын харгуйгаар урагш давшив. Цэргийн аливаа хүний зураг шантарвал жанчихын тулд хүн бүрд арван саваа (торлог) үүрүүлж, эр бурийг сувх, ооль, хөрөө цүнцээр зэвсэглүүлээд улаан бухын явсан мөрөөр урагш давшиж, мөрт тохиолдсон модыг огтчин цавчуулж, хөрөөдүүлж замыг цэвэрлээд, уулан дээр гараад, хуримлан суугаа түмд иргэний орой дээрээс довтолон оров.

241. Урьд Хорчи ноён, Худуга бэхи хоёр, хорь түмдэд баригдаад Ботохой тарганы тэнд байсан ажээ.

Хорчийн баригдсан учир нь: Хорь түмдээс гоо сайхан хүүхэн гучийг шилж ав гэж зарлиг болсонд Хорчи ноён, хорь түмдээс хүүхүүдийг авах гэж очтол, урьд дагасан хорь түмд иргэн дахин дайсан болж Хорчи ноёныг бариад авчээ. Хорчийг түмдэд баригдсаныг сонсоод Чингис хаан ойн иргэний байдлыг мэдэх хүн гэж Худуга бэхийг илгээвэл, Худуга бэхи бас баригджээ. Хорь түмдийг эзэлж дуусаад Борохулын хүүр ясны тул зуун Түмдийг түүний гэр булд ёгөв. Хорчид гучин охиныг ёгөв. Ботохой тарган хатныг Худуга бэхид ёгөв.

242. Чингис хаан зарлиг болж, эх, хөвүүд, дүү нартаа иргэнийг хувааж өгсөн нь:
"Улсыг хураахад зовж зүдсэн эх минь биз. Хөвүүдийн минь ах Зүчи биз. Дүү нарын минь бага Отчигин (отгон: галын хан, голомтын эзэн) биз" гээд эх Отчигин хоёрт нэгэн түмэн иргэн (түмэн өрх)-ийг өгвөл эх чамлаж эс дуугарав. Зүчид есөн мянган иргэнийг өгөв. Цагадайд найман мянган иргэнийг өгөв. Ёгдэйд таван мянган иргэнийг өгөв. Толуйд таван мянган иргэнийг өгөв. Хасарт дөрвөн мянган иргэнийг өгөв. Алчидайд хоёр мянган иргэнийг өгөв. Бэлгүтэйд нэгэн мянга таван зуун иргэнийг өгөв. Авга Даридайг Хэрэйтэй нийлж явсан гэж нүднээс далд болгоё гэвэл, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурав өгүүлрүүн: "Ерийн голомтыг сенөөх мэт, ёрийн гэрийг эвдэх мэт болох бишүү. Сайн эцгийн чинь гэрээс болж улдсэн ганц авга чинь бишүү. Түүнийг угүй хийж яаж болно? Түүний ухаж мэдсэнгүйг училтугай. Сайн эцгийн чинь багын нутагт голомтондоо утаа гаргаж яваг" гэж халуун сэтгэлээр ятгаж, хамраасаа утаа гартал хэлсэнд "За тийм болог" гэж сайн эцгээ санаж, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурвын угэнд орж амарлив.
243. "Би, эх Отчигин хоёрт түмэн иргэнийг өгөөд, Хүччүү, Хөхөчүү Жунсо, Аргасун дөрвөн ноёдыг тушааж өгөв. Зүчид, Хунан Мунхэүр Хэтэ турвыг тушааж өгөв. Цагадайд Харачар Мөнх Идухадай гурвыг тушааж өгөв". Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Цагадай хэцүү догшин авиртай тул Хөхө-чос, өглөө үдэш дэргэд нь байж санаснаа хэлж зөвлөж байтугай" гэж зарлиг болов. Ёгдэйд Илугай Дэгэй хоёрыг тушааж өгөв. Толуйд Жидай Бала хоёрыг тушааж өгөв. Хасарт Жибэгээг тушааж өгөв. Алчидайд Чаурхайг тушааж өгөв.
244. Хонхотны Мэнлиг эцгийн хөвүүд долоо билээ. Долоон хөвүүний дундахь нь Хөхөчүү Дэв тэнгэр бөө булгээ. Тэр хонхотны долоон хөвүүд, Хасарыг бариад элбэж жанчжээ. Хасар, долоон хонхотонд жагчигдав гэж Чингис хаанд сонсговол Чингис хаан бусад хэрэгт хилэгнэж байсан цаг тул хилэнтэйгээр Хасарт өгүүлрүүн: "Амьтанд дийлэгддэггүй хүн гэдэг биш билүү, чи? Яагаад дийлэгдэв?" гэвэл, Хасар нулимс унагаж босоод гарав. Хасар гомдож, гурван өдөр ирсэнгүй. Тэр цагт Дэв тэнгэр, Чингис хаанд өгүүлрүүн: "Мөнх тэнгэрийн сахиулс, нэгэн удаа Тэмүжин, улсын эрхийг барина. Нэгэн удаа Хасар, улсын эрхийг барина гэж зөн мэдэгдэв. Хасараас эс болгоомжилбол юу болохыг мэдэхгүй" гэсэнд, Чингис хаан мөн шене морилж, Хасарыг барихаар одвол, Хүччүү Хөхөчүү хоёр, "Хасарыг барихаар одов" гэж Ёэлүн эхэд мэдээлэв. Ёэлүн эх сэвх тэргэнд цагаан тэмээ хөллөөд шене турш явж, наран ургах үеэр хүрч ирвэл, Чингис хаан, Хасарын ханцууйг уяж, малгай бусий нь аваад байцаан асууж байв.
- Чингис хаан эхээ вэээд эмээн зайлав. Ёэлүн эх уурлаж тэрэгнээс буумагц, Хасарын ханцууйн хүлгийг өөрөө тайлж тавиад малгай, бусий нь Хасарт өгөөд уур хилэнгээ даран ядаж завилан суугаад хоёр хөхөө гаргаж, хоёр өвдөг дээрээ барьж өгүүлрүүн: "Үүнийг харж байна уу? Хөхсөн хөх чинь энэ байна. Хавиргаа хадран хазагчид, хүйгээ хүчирхэн таслагчид! Хасар яав! Тэмүжин энэ нэгэн хөхийн сувг хөхөж барах билээ. Хачиун Отчигин хоёул нэгэн хөхийн сувг хөхөж ул барах билээ. Хасар бол

хоёр хөхийн минь сүүг дуустал хөхеж, цээжийг минь уужим болгож амарлиулдаг билээ. Тийнхүү Тэмүжин цээжиндээ эрдэмтэй,

Хасар хав хүчтэй тул
Хатгалдан зайлгасдыг
Харвах сумын хүчээр
Хамж авчирдаг билээ.
Огшиж дутаагсдыг
Онох сумын хүчээр
Оруулан авчирдаг билээ.

Одоо дайсныг дарж төгсгөв гэж Хасарыг узэн ядаж байна уу?" гэв. Эхийн уурыг амарлиулаад Чингис хаан өгүүлрүүн: "Эхийг хилэгнэсэнд би айхын ихээр аиж, ичихийн ихээр ичив. Бид одоо ингэхээ больё!" гэв. Эхдээ хэлэлгүй далдуур Хасарын зарим иргэнийг булаан авч Хасарт нэгэн мянган дервөн зуун иргэнийг үлдээв. Үнийг Ёслун эх мэдээд сэтгэлээ зовсоор хурдан хөгширчээ. Хасарт өгсөн Жалайрын Жибэгэ тэндээс зайлж Баргужин оронд дутаав.

245. Түүний хойно есөн хэлтэн (хамаг) улс, Дэв тэнгэрт хуралдан очсон ба Чингис хааны агтны хорооноос ч олон хүн Дэв тэнгэрт очиж захирагдав. Бас Отчигин ноён Тэмүгэ-гийн харьят иргэн, Дэв тэнгэрт очжээ. Отчигин ноён, одсон иргэнээ авчуулахаар Сохор нэрт элчийг илгээвэл, Дэв тэнгэр, элч Сохорт өгүүлрүүн: "Отчигин та хоёр, их элч илгээдэг болжээ" гэж элч Сохорыг зодож, эмээлий нь үүрүүлэн явган буцаажээ. Элч Сохорыг зодуулж явган ирсний маргааш Отчигин ноён өөрөө Дэв тэнгэрийнд очиж өгүүлрүүн: "Элч Сохорыг илгээвэл зодоод явган буцаажээ. Одоо би иргэнээ авахаар ирэв" гэвэл, долоон хонхотон, Отчигин ноёны энд тэндээс хааж "Элч Сохорыг илгээдэг чинь зөв?" гэж барьж зодохыг завдсанд, Отчигин ноён аиж өгүүлрүүн: "Элч илгээсэн минь буруу болжээ" гэв. Хонхотны долоон хөвүүд өгүүлрүүн: "Буруугаа мэдсэн бол наманчлан сөгд!" гэж Отчигиниг Дэв тэнгэрийн хойноос сөгдүүлжээ. Тэгээд Отчигин ноён, иргэнээ авч чадсангүй буцаж маргааш өглөө нь Чингис хааныг босоогүй, орон дотроо байхад орж ирээд уйлан сөгддэж өгүүлрүүн: "Есен хэлтэн иргэн, Дэв тэнгэрт чуулалдаж байгаа үүнд, Дэв тэнгэрээс харьят иргэнээ авахаар элч Сохорыг илгээв. Элч Сохор зодуулж эмээлээ үүрч явган ирсэнд, би өөрөө очвол, долоон хонхотон, намайг энд тэндээс хааж тулгаж бурууг хүлээлгэн наманчлуулав. Дэв тэнгэрийн хойноос сөгдүүлэв" гээд уйлав. Чингис хааны уг хэлэхийн ёмне Бертэ үжин, орон дотроос ёндийн сууж хөнжлийн захаар өвчүүгээ бурхэж, Отчигини уйлахыг узэж, нулимс унагаж өгүүлрүүн: "Тэд хонхотон нар яасан хэцүү хүмүүс билээ? Урьд Хасарыг буслэн жанчсан. Одоо бас энэ Отчигиниг яагаад хойноосоо сөгдүүлэв?" Энэ ямар ёс вэ? [чамайг бэлхэн амьд байхад А.то] Ойн нарс мэт олон сайхан дүү нарыг чинь ингэж дарлаж байна.

Үүнээс хойш тэд
Үүл мэт биеийг чинь
Үгүй болж одвол
Үлсэн их улсы чинь
Үр хувхдээр чинь мэдуулэх вү?
Сүүлийн цагт тэд
Сүлд гэгээн биеийг чинь
Сүүдэр болж одвол
Сүрэг их улсы чинь
Сүйтгэхэд хүрэх бишүү.
Өндөр уулын нарс мэт
Өнөр сайхан дүү нарыг чинь
Өшин дарлагч тэд
Өсөж бойжиж амжаагүй
Өчүүхэн хэдэн хувхдэд чинь
Өргөн улсыг мэдуулэхгүй

Ясан хэцүү хонхотан нар билээ? Дүү нараа ингэж дарлахыг узсээр байгаад зүгээр өнгөрүүлэх вү, чи?" гээд Бөртэ ужин нулимс цувируулав. Бөртэ ужиний энэ үгийг сонсоод Чингис хаан Отчигинд өгүүлрүүн: "Дэв тэнгэр одоо ирнэ. Өшөөгөө яаж авахыг чи ёөрөө мэд" гэв. Тагахад Отчигин босож нулимсаа арчиж гараад гурван бөхийг бэлтгэж зогсоов. Удалгүй Мэнлиг эцэг, долоон хөвүүнээ дагуулан ирж бүгдээр гэрт орж, Дэв тэнгэр, сенгийн баруун этгээдэд суув. Отчигин, Дэв тэнгэрийн дээлийн захаас барьж "Өчигдөр чи намайг наманчлуулсан билүү? Хүчээ узэлцье" гэж уудэн тийш чирэв. Дэв тэнгэр, Отчигини өсөргүүцэж, түүний дээлийн захаас барив. Тэр хоёрын барилдахад Дэв тэнгэрийн малгай, голомтны дээр унав. Мэнлиг эцэг унасан малгайг авч унсээд өвөртөө хийв. Чингис хаан өгүүлрүүн: "Гадагш гарч бөх хүчээ тэмцэлдэгтүн" гэв. Отчигин, Дэв тэнгэрийг босго дээгүүр чирч гарагад урьд бэлтгэсэн гурван бөх угтаж, Дэв тэнгэрийг бариад чирэлцэж нурууг хугалаад зүүн этгээдийн угсарсан хэрэгний узүүрт орхив. Отчигин орж өгүүлрүүн: "Дэв тэнгэр, намайг наманчлуулж байсан билээ. Одоо хүчээ узэлцье гэвэл, ул зөвшөөрч баширлан хэвтэж байна" гэвэл, Мэнлиг эцэг, учрыг мэдэж нулимс цувируулан өгүүлрүүн:

"Уужим эх газрыг
Довын төдий байхад
Уулзаж нөхөрлөсөн билээ, би
Усан их мөрнийг
Горхийн төдий байхад
Учирч танилцсан билээ, би"

гэхэд хонхотны зургаан хөвүүдүүдийг хааж, голомтыг тойрон ханцуйгаа шамлаж түрэмгийлэхийг завдахад, Чингис хаан бачимдан шахагдаж, "Зайл. Гарья" гээд гэрээс гарвал, орчимд байсан хорчин торгууд нар ирж тойрон хамгаалав. Дэв тэнгэрийг угсарсан тэрэгний адагт нурууг хугалаад орхисныг Чингис хаан узэж хойдуул (арын гэрүүд)-ээс нэгэн бор гэрийг авчруулж, Дэв тэнгэрийн дээр нь бариулаад "Хөсгөө бэлтгэ! Hvve" гээд тэндээс hvvb.

246. Дэв тэнгэрийг тавьсан гэрийн өрхийг бутээж, vvдийг дарж хүнээр сахиулбал, гуравдугаар шене vvp цайж байхад гэрийн ерх нээгдэж, Дэв тэнгэрийн бие угий болжээ. Нягталж узвэл vñэхээр tvvний xvvp алга байв. Чингис хаан ёгнуулрүүн: "Дэв тэнгэр, миний дvv нарт гар хөл xvrsэн ба миний dvv нарын хооронд оргүй хов ug хэлсний тул тэнгэрийн таалалд эс нийлж, tvvний амь бие хоёулыг тэнгэр авч одов" гэв. Чингис хаан, Мэнлиг эцгийг тэнд донгодож хэлсэн нь: "Та хеввүүдийнхээ авир занг ятгахгүй тул тэд, бидэнтэй тэмцэх гээд Дэв тэнгэрийн толгойг алдав. Та нарын ийм зан гаргахыг мэдсэн бол та нарыг хэдийн Жамуха Алтан, Хучар нарын адил болгох билээ""гэж Мэнлиг эцгийг буруушаан донгodoод, жич "Еглөө хэлснээ udэш няцаж, udэш хэлснээ еглөө няцаж явбал ичvvrтэй бишvv. Урьд хэлснээ хатуу барьж явбал дээр бишvv""гээд бас зарлиг болруун "Ааш авираа татаж явсан бол Мэнлиг эцгийн урагтай хэн тэнцэх билээ""гэв. Дэв тэнгэрийг угий болсноос хойш хонхотны хөвүүд номхров.

ХЯТАД, ТАНГУД, САРТАУЛ, БАГДАД БА ОРОСЫГ ЭЗЭЛСЭН НЬ

247. Tvvний хойно, Чингис хаан, хонин жил (1211) хятад иргэнийг эзлэхээр морилов. Фужоу (Цагаан хэрмийн ойр байгаа одоогийн Хар балгас)-г авч [Чуулалт хаалганаас баруун тийш байгаа] Үнэгэн даваагаар давж Сюнь-дэ фу (Да-тун фу-гийн баруун хойно наяны газар байгаа)-г авч Зэв Хуйханаг баатар хоёрыг манлай болгож илгээв. Цавчаал (Цюй-юн-гван боомт)-д очиж Цавчаал давааны бэхлэлтийг хүрээд Зэв ёгнуулрүүн: "Дайсныг едеж бэхлэлтээс гаргаад байлдъя" гээд цэргээ ухруулав. Зэвийн цэрэг ухрахыг узээд "Нэхэж байлдъя" гэж Хятадын цэргүүд уулыг бурхэж, хөндийг дүүрэн нэхэж, Сюнь-дэ-фу-гийн хошууг хурмэгч Зэв гэдрэг эргэж довтлоод нэхэж ирсэн дайсны цэргийг сөнөөж дарав. Чингис хаан, гол цэргээ авч дарцаагаар хүрч ирээд хятадыг хөөж хархятаад, зурчид, жүйний шилдэг баатар цэргүүдийг дарж, Цавчаалыг хүртэл хятадын цэргийг хиартал хядав. Цавчаалын хаалгыг Зэв эзэлж уулыг давав. Чингис хаан, Шар тээгт буув. Жунду (Алтан улсын дундад нийслэл бөгөөд одоогийн Бэйжин) хотыг эзлэх ба бусад олон хот балгасыг эзлүүлэхээр цэрэг явуулав. Зэвийг Дун чан (Алтан улсын зүүн нийслэл, одоогийн Ляо ян) хотыг эзлүүлэхээр илгээв. Зэв, Дун чан балгасанд хүрээд шууд эзэлж барахгүй буцаж зургаан хоногийн газар яваад гэнэт эргэж, хетелгее морьтой цэргийг шене турш давхиулж, Дун чаныг санамсаргүй байхад нь дайран эзэлжээ.

248. Зэв, Дун чан хотыг авч харьж ирээд Чингис хаанд нийлэв. Жунду хотыг буслэн байлдаж байхад Алтан хааны их ноён Вангин чансан, Алтан хаанд дуртгаж хэлсэн нь: "Тэнгэр газрын заясан цаг, их суурин шилжих цагт хүрэв вэ? Монголчууд маш хүчтэй болж ирээд бидний эрэлхэг шилдэг хар хятад, зурчид, жүйний эрхэм цэргүүдийг бүрэлгэн хяджээ. Бас итгэлтэй бат Цавчаал боомтыг булаан авчээ. Одоо бид бас цэргүүдийг дайчлан мордуулж болох боловч тэд, монголчуудад дахин дарагдвал ёерсдийн хот балгасанд бутран тарж дахин хуралдуулах аргагий болохоос гадна, бидэнд итгэхгүй болж урваж дайсагнахад хүрнэ. Алтан хаан соёрхвол, Монголын хаанд энэ хир элсэн найрамдья. Найрамдаад буцвал тэдний буцсан хойн, жич ёөр саналаа гаргаж зөвлөе. Моголын цэрэг, агт эндэх газрын халуунд тэсэж ядаж байна гэнэ. Хаанд нь хувхэн ёгье. Цэрэг, дарга нарт нь алт мөнгө, эд уурсыг гаргаж ёгье. Энэ аргад орох эсэхийг яаж мэдэх вэ?" гэж дуртган хэлсэнд Алтан хаан, Вангин чансангийн энэ угийг зөвшөөж, энэ ёсоор гүйцэтгэе гэж найрамдан, Чингис хаанд гүнж охиныг илгээж алт мөнгө, уурс эд таваарыг Жунду-гээс гаргаж цэргийн хувьст даах хирээр ёгч, Чингис хаанд тусгайлан Вангин чансанг элч болгож илгээв. Тэдний элсэн дагаж найрамдья гэснийг Чингис хаан зөвшөөж, олон хотыг эзлэхээр байлдаж байсан цэргүүдийг гэдрэг татах ирүүлэв. Вангин чансан, Можоу-фужоу нэрт хошууг хүртэл Чингис хааныг удэж гаргаад харив. Эд уурсыг манай цэргүүд ёргеж даахуйц ачиж, хив торгоор ачаагаа татах явав.

249. Тэндээс Чингис хаан, Хашин иргэнийг зорив. (Тангуд буюу Си сиагийн хан, Монголын дотор Хашин хан гэж алдаршжээ) Хүрч очвол, Хашин улсын Бурхан (эзэн) дагаар орж, "Баруун гар чинь болж хүчээ ёгье" гэж Чага нэртэй охиноо Чингис хаанд авчирч ёгев. Бас Бурхан ёгүүлрүүн: "Чингис хааны нэр алдрыг сонсож айн биширч байв бид. Одоо сүлдэт биеий чинь хүрч ирсэнд сурдэн их аиж байна. Айн сурдсэн манай Тангуд улс баруун гар чинь болж хүчээ ёгье" гэв. "Хүчээ ёгехдэе бид,

Байсан газартaa
Байран нутагладаг
Шавар хотдоо
Шавалдан суудаг
Хувьст тул
Хурдан аянд
Түргэн хөдөлж чадахгүй
Хурц дайнд
Даруй мордож амжихгүй.
Хаан Чингис соёрхвол
Хамаг Тангуд улс
Өндөр дэrsнийнemert
Өсгөсөн олон тэмээгээ

Үргэл болгож тусалъя
Үерийн гараар нэхсэн
Үрмөг бөс эдээ
Бэлэг болгож ёгье.
Арга чадлаар сургасан
Анч шонхор шувуудын
Аль сайныг хургэе"

гэж ёчив. Тэр хэлсэн угэндээ хүрч, тангуд иргэнээс тэмээ татварлаж тууж барагдахгүй болон тэмээ авчирч ёгөв.

250. Чингис хаан, энэ удаагийн явдалд Хятад улсын Алтан хааныг дагаар оруулж, их эд уурс аваад, Хашин (Тангуд) улсын Бурханыг элсүүлж, олон тэмээг авав. Тийнхүү Чингис хаан, тэр хонин жил морилоод хятад иргэний Ахутай нэртэй Алтан хааныг элсүүлж, тангуд иргэний Илаху Бурханыг элсүүлэн харьж Саарь хээрт буув.

251. Бас түүний хойно, Жэв гуан (буую Сүн улсын Жэв хаан)-д найрамдахаар илгээсэн Жубхан тэргүүтэн олон элчийг Хятадын Алтан хаан алсан тул, Чингис хаан нохой жил (1214) Хятадтай байлдахаар дахин мордов. "Бидэнтэй найрамдсан байтал, Жэв гуанд илгээсэн элчийг яагаад нэгчёссэн билээ?" гэж байлдахаар мордоод Чингис хаан, Дун гуан боомтыг чиглэж, Зэвийг Цавчаалын чигээр байлдуулав. Чингис хааныг Дун гуан боомтыг эзлэхээр явав гэж Алтан хаан мэдэж, Илэ, Хада, Хөвэгэтүр гурваар цэргээ захицуулж, бас нэмэлт хүч болгож, Улаан-дэгэлэнг магнайд явуулаад Дун гуан боомтыг бэхэлж, давааг бүү давуулагтун! гэж Илэ Хада Хөвэгэтүр гурвын цэргийг хурдлуулан илгээв. Чингис хаан, Дун гуан боомтыг хүрвэл Хятадын цэргүүд уулыг бурхэж, хөндийг бялхаж байна. Чингис хаан, Илэ, Хада, Хөвэгэтүр гуравтай байлдаж, Илэ, Хада нарыг ухруулав. Толуй, Чигу хүргэн хоёр, хөндлөнгөөс довтолж, Улаан-дэгэлэнг няцаан дараад Илэ Хада нарыг цэргийн хажуугаас цохиж, хятадыг зомгол болтол хядав. Хятадын цэргүүд хядагдан барагдав гэж Алтан хаан мэдэж, Жунду балгаснаас зайлан дутааж Нанжин (Алтан улсын ёмнөд нийслэл бөгөөд Бянь лян хот, одоогийн Хэ нань мужийн Кай фин фу) хотод очиж суув. Үлдсэн цэрэг нь елсэж үхэцгээсэн ба ѕөр зуураа алалцаж, хүний махыг идэлцжээ. Толуй, Чигу хүргэн хоёрыг сайн байлдав гэж Чингис хаан ихэд сайшаав.

252. Чингис хаан, Хэ-си-вү-д буугаад дараа нь Жундугийн Шар хээрт буув. Зэв, Цавчаал боомтын хаалгыг эвдэж, тэндээс цэрэг хеделгэж Чингис хаанд ирж нийлэв. Алтан хаан, Жундугээс зайлахдаа Жунду хотод Хада нэрт ноёныг лв шоу гэдэг сайд болгож орхисон ажээ. Чингис хаан, Жунду балгасны алт, мөнгө, эд уурс, юмыг тоолуулахаар Үнгүр буурч, Архай Хасар, Шигихутуг гурвыг илгээв. Энэ гурвын очиход Хада ноён угтаж, алттай хээтэй эд уурсыг барьж хот дотроос гарч уулзав. Хада-д Шигихутуг ёгүүлрүүн: "Урьд энэ Жунду хот ба Жундугийн эд юм Алтан хааных байв. Одоо Жунду, Чингис хааных болов. Чингис хааны эд уурсыг чи

яагаад далдуур хулгайлан авчирч ёгч байна? Үүнийг би авахгүй" гэж Шигихутуг эс авав. Үнгүр буурч, Архай Хасар хоёр авав. Энэ гурав, Жундугийн юмыг тоолж ирэв. Тэнд Чингис хаан, Үнгүр, Архай, Шигихутуг гурваас "Хада юу ёгөв?" гэж асуувал Шигихутуг ёгүүлрүүн: "Алттай, хээтэй уурсыг авчирч ёгөв. Миний хэлсэн нь: "Урьд энэ Жунду, Алтан хааных байв. Одоо Чингис хааных болов. Хада чи, Чингис хааны эд юмыг далдуур хулгайлж яахин ёгнэ?" гэж би эс авав. Үнгүр Архай хоёр, ёгсний нь авлаа" гэв. Тэгэхэд Чингис хаан, Үнгүр Архай хоёрыг маш буруушаан донгодов. Шигихутугийг "Чи их ёсыг сэтгэжээ" гэж маш сайшаан соёрхож, "Чи миний взэх нуд, сонсох чих бишүү" гэж зарлиг болов.

253. Алтан хаан, Нанжин (өмнөд нийслэл) орж ёөрөө найрамдья гэж мөргөж, Тэнгэр нэрт хөвүүнээ зуун нөхөдтэйгүй Чингис хаанд шадар цэрэг болтугай! гэж илгээв. Чингис хаан, тэдний найрамдья гэснийг зөвшүүрч "Буцъя" гэж ёөрөө Цавчаал боомтыг дайран буцах гэж Хасарт зүүн гарын цэргийг захицуулан, далайн хөвөөгүй хижин явж, Бэйгин гэдэг хойд нийслэл (Данин балгас)-д буугаад тэр хотыг дагуулж түүнээс цааш Зурчидийн Фухану-г дайран одож, хэрэв Фухану (одоогийн Евер Монголын зүүн хэсэг) байлдахыг сэтгэвэл байлдагтун! Элсэж орвол түүний хязгаарын хотуудыг дайран Ула-нау мөрнийг огтлон одож, Таурын голыг ёгсеж, Хянганы давааг давж, Их аураг ордонд нийлэн иртугэй! гэж илгээв. Хасартай Жорчидай, Алчи, Толун чэрби гурван ноёныг илгээлцэв. Хасар Бэйжин хотыг оруулж, Зурчидийн Фухану-г дагаар оруулж, мөрт тохиолдсон хотуудыг эзлээд Таур голыг ёгсэн давааг давж, Чингисийн уул ордонд бууж ирэв.

254. Түүний хойно Чингис хааны, сартаул иргэнд явуулсан Ухуна тэргүүтэн зуун элч алагдсанд, Чингис хаан ёгүүлрүүн: "Алтан аргамжаа сартаул иргэнээр таслуулаад зүгээр орхиж болох уу? Ухуна тэргүүтэй зуун элчийн ёшлийг ёшиж, хяслыг хясаж, сартаул (Дундад Азийн Туркестан) улстай байлдья" гэж мордоход Есий хатан Чингис хаанд дуртган ёчсөн нь: "Хаан

Өндөр давааг давж
Ёргөн мөрнийг гэтэлж
Үрт аянд морилохдоо
Үлс иргэнээ захирахыг
Урьдал болгож сэтгэнэ.
Төрсөн бие твлбэрэх
Түмэн амьтны хуулийг
Төгс ухаандаа санаасай
Уулс мэт бие чинь
Нурж одвол
Үлс олон Монголы чинь
Хэн захирах юм бэ?
Тулгуур мэт бие чинь
Туйвж одвол

Туг их сүлдий чинь
Хэн ёргөх юм бэ?
Төрсөн дөрвөн хувгээс чинь
Тер барих нь хэн бэ?
Хан хөвүүд дүү нар
Харц олон ард ба
Хатад бид бүхэнд
Хариу айлдах эсэхийг
Хааны зарлиг мэдтүгэй"

гэж ёчвөл,
Чингис хаан зарлиг болруун: "Хатан хүн боловч Есүйн хэлсэн уг зөвөөсс зөв! Дүү нар хөвүүд, Боорчи, Мухулай та нарын алин ч энэ угийг дуртгасангүй. Би, ёвгёдийн хойноос одохгүй мэт ёөрөө мартсан ажээ. Үхэл нанаас тойрох мэт үнэхээр түүнийг санасангүй" гээд, "Хөвүүдийн ах Зүч мөн. Юу хэлнэ? Чи хэл!" гэв. Зүчийг уг хэлэхийн урьд Цагадай ёгүүлрүүн: "Зүчийг уг хэл гээд Зүчийг юунд томилох гэж байна? Энэ мэргидийн орхидост бид захирагдах гэж вү?" гэсэнд, (Бөртэ хатан, мэргидэд олзлогдож байгаад жирэмсэн болж ирсэн учраас тэгж хэлсэнд) Зүчи босоод Цагадайн энгэрээс шүүрэн барьж ёгүүлрүүн: "Хаан эцэг, намайг гадуурхаж вэээгүй байхад чи намайг яагаад ялгаж байна? Чи нанаас ямар эрдэм чадлаар илүү вэ? Чи ганц догшин омгоороо илүү биз. Харвалцаад чамд гартаал эрхийгээ огтолж хаясгай! Барилдаад чамд ялагдвал унасан газраас бүү боссугай! Хаан эцгийн зарлиг мэдтүгэй!" гэв. Зүч Цагадай хоёр энгэрээсээ барилцаад Зүчийн гараас Боорчи татаж, Цагадайн гараас Мухулай татаж байхад, Чингис хаан дуугүй сууж байв. Хөхөчөс зүүн этгээдэд байж ёгүүлрүүн: "Цагадай чи юунд яарав? Хаан эцэг чинь, хөвүүдийн дотроос чамд итгэж байсан билээ. Та нарыг төрхийн урьд

Одтой тэнгэр орчиж
Олон улс байлдаж
Орондоо унтах завгүй
Олзлон булаалдаж байв.
Хөрст дэлхий хөрвөж
Хөвчин улс хямралдаж
Хөнжилдээ унтах завгүй
Хөнөөлдөн тэмцэж байв.
Эргэлзэн бодох чөлөөгүй
Элбэлдэн зүтгэж явав
Ухран дутаах газаргүй
Урагшлан байлдаж явав.
Амар жаргах аргагүй
Алалдан тэмцэж явав

Хатан сайхан эхийнхээ
Халуун элгийг хөргж
Хайрт зурхийг гомтгож
Тос шиг санааг царцуулж
Сүү шиг сэтгэлийг ээдүүлэх
Чалчаа муу угийг
Цагадай чи хэллээ.
Бүлээн элэг нэгтэй
Бертэ хатны хүүхэд бишүү
Халуун элэг нэгтэй
Хамт төрсөн хүүхэд бишүү.
Зурхний хайрт эхийн
Зүртгэсэн ачийг мартаж
Зүйгүй угээр гомтговол
Гэвшивч нэгэнт хожидно.
Хэвэлдээ тээсэн эхийн
Хэтэрхий ачийг мартаж
Хэдэр угээр гомтговол
Хэзээ ч баясгаж чадахгүй.
Хаан бодг эцэг чинь
Хамаг улсыг байгуулахдаа
Хар толгойгоо хайлрахгүй
Халуун цусаа гамнахгүй
Хамхих нүдээ ирмэхгүй
Гарын ханцуйг дэрлэж
Гадаад хормойгоо дэвсэж
Шүлсний хөөсөөр ундалж
Шудний махаар хооллож
Магнайн хөлсийг гоожтол
Мацаж чармайж явахад
Улны хөлсийг урстал
Улсаа хурааж явахад
Хайрт хатан эх чинь
Хамт зовж явжээ.
Оюун төгөлдөр эх чинь
Оёдолт дээлээ огшуулж
Оготор хормойгоо шууж
Хүүхдээ ёсгэхийн тул
Хүч чадлаа шавхаж
Залгих хоолны шимтэйг

Заясан хүүхдээ ёгч
Уух ундны дээжийг
Урьдаар та нарт ёгч
Есөх урээ тэжээж
Өлсөж ядарч явлаа.
Эгмээс чинь татаж
Эрийн зэрэгт хүргэсэн
Эрхэм ачийг санацгаа
Хүзүүнээс чинь татаж
Хүний зэрэг болгосон
Хүндэт ачийг бодоцгоо.
Бохиры чинь арилгаж
Борвий чинь тэнийлгэж
Эрийн зэрэгт оруулж
Эмээлийн дөрөөнд хүргээд
Энхрий хөвүүд та нарын
Эрхэм сайныг узье гэж
Эх чинь одоо бодож байна.
Наран шиг гэгээн ухаант
Навч шиг дэлгэр сэтгэлт
Сайн хатан эхийнхээ
Санааг бүү гомдуул!" гэв

255. Тэндээс Чингис хаан ёгүүлрүүн: "Зүчийг тэгж хэлж яаж болно? Хөвүүдийн минь ахмад Зүчи бишүү? Хожим тэгж бүү хэлтүгэй" гэж зарлиг болов. Энэ угэнд Цагадай мөшилзэж ёгүүлрүүн: "Зүчийн хүч эрдмийг басамжлахгүй.

Амаар алсныг
Ачиж болдоггүй
Үгээр хүүүлснийг
Євчиж болдоггүй.
Аавын хөвүүдийн ахмад нь
Зүчи бид хоёр биз.
Хаан эцэгтээ
Хавсарч хүчээ ёгье
Далдираан зайлсан этгээдийг
Тас цавчиж шийтгэе.
Салж saatсан этгээдийг
Салбартал цавчиж байя
Єгэдэй ёршөөлтэй тул
Єргемжлэхөд болно.

Хаан эцгийн дэргэд
Хамт ойр байлгаж
Бараат их малгайг
Бариулан мэдүүлж болно

гэв. Энэ угэнд Чингис хаан өгүүлрүүн: "Зүчи юу хэлэхээ хэлэгтүн!" гэв. Зүчи өгүүлрүүн: "Цагадайн хэлсэн ёсоор Цагадай бид хоёр хавсарч хүчээ ёгье. Сгэдэйг өргөмжилье!" гэв. Чингис хаан зарлиг болруун: "Хавсрах нь юу вэ? Эх дэлхий аугаа бөгөөд ус мөрөн олон бий. Харь улсыг эзлүүлэн тус тус салгая. Ер өөрийн нутгийг өргөтгэж яваарай. Харин Зүчи Цагадай та хоёр, хэлсэн угэндээ хүрч, ардын инээдэм, амьтны тоглоом болохгүй, эв найртай яваарай. Эрт цагт Алтан Хучар хоёр энэ мэтээр уг барилдсан байтал, хэлсэн угэндээ хүрсэнгүй, хэдэр зан гаргаад юу болсныг та нар мэдэж байгаа биз. Одоо Алтан Хучар хоёрын харьяат нарыг та нарт хувааж ёгне. Тэднийг узэж цээрлэл болгож явагтун!" гээд Ёгэдэй юу хэлэх вэ? Хэлэгтүн!" гэв. Ёгэдэй өгүүлрүүн: "Хаан эцэг соёрхож, уг хэлгэхэд би юугаа хэлэх вэ? Чадахгүй гэж яаж хэлэх вэ? Чадахыг хичээе! Гагцхв хойд үеийн хөвүүд ач нар минь, ёвсэнд ороовч ухэр тоож идэхгүй, ёхинд хучивч нохой тоож идэхгүй юм төрөөд хандгайг харваад оготныг онох болуузай. Би уүнээс ёер юуг хэлэх вэ?" гэв. Энэ угийг сонсоод Чингис хаан зарлиг болруун: "Ёгэдэй ийм угийг хэлэх бол болжээ. Бас Толуй юу хэлэх вэ? Хэлэгтүн!" гэв. Толуй өгүүлрүүн: "Би хаан эцгийн нэрлэсэн ахын дэргэд байж, мартсаныг сануулж, унтсаныг сэргүүлж, уриалах дуунд нь уухай болж, унах моринд нь ташуур болж, холын аянд явалцаж, ойрындайнд оролцож тусалъя" гэж хэлбэл, Чингис хаан зөвшөөн зарлиг болруун: "Хасарыг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил. Алчидайг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Отчигиныг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Бэлгүйтэйг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Бэлгүйтэйг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Тэрчлэн намайг миний үр хүүхдийн нэг нь залгамжилж, миний зарлигийг ёсрчлэхгүй, задлахгүй, осолдохгүй, алдахгүй баримталж явтугай! Ёгэдэйн үр хүүхэд ёвсэнд ороовч ухэр тоож идэхгүй, ёхинд хучивч нохой тоож идэхгүй юм төрвэл, миний ураг төрлийн дотор нэг хөвүүн нь сайн төрөх угий юу?" гэж зарлиг болов.

256. Чингис хаан (баруун зүг) байлдаанд мордоод, Тангуд улсын Бурханд элч явуулж хэлүүлсэн нь: "Баруун гар чинь больё гэж чи хэлсэн бишүү? Сараул улсад алтан аргамжаа тасдуулаад би хариу авахаар мордов. Баруун гар болж морил!" гэж илгээвэл, Бурханыг уг хэлэхийн урьд Аша хамбуу өгүүлрүүн: "Хүч хүрэхгүй бол хаан юунд болов?" гээд туслах цэрэг ёгсенгүй омогтой их уг хэлж элчийг буцаажээ. Тэнд Чингис хаан өгүүлрүүн: "Аша хамбуд яаж ингэж хэлэгдэх билээ? Урьдаар тэдэнтэй очиж байлдвал зохилтой бишүү? Гэвч ёер хүнд зорьж байгаа цаг тул энэ удаа больё. Мөнх тэнгэрт ивээгдэж алтан жолоогоо бат татаж ирвэл, тэр цагт магад болтугай!" гэжээ.

257. Туулай жил (1219), Чингис хаан, хатнаас Хулан хатныг авч, дүү нараас

Отчигин ноёныг их ордондоо улдээгээд Арайн даваагаар давж, Сартаул улстай байлдахаар морилов. Зэвийг магнайд илгээв. Зэвийн дараа гэзэгт Сүбээдэйг илгээв. Сүбээдэйн гэзэгт Тогочарыг илгээв. Энэ гурвуыг илгээхдээ тушаасан нь:"Султан хааны нутгийн гадуур явж цаана нь гараад биднийг очиход хамтарч нийлтүгэй!" гэв. Зэв яваад хан Мэлигийн балгасуудыг огт түйвээлгүй гадуур нь гарч одов. Түүний хойноос Сүбээдэй мөн ёсоор түйвээлгүй явж өнгөрөв. Түүний хойноос Тогочар явахдаа хан Мэлигийн хязгаарын хотуудыг дээрэмдэн, тариачдыг олзолжээ. Хан Мэлиг хотуудаа сүйтгүүлэв гэж дутаан хөдөлж, Жалалдин султантай нийлж, Чингис хааны эсрэг байлдав. Чингис хааны урьд Шигихутуг манлайлан явав. Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёр, Шигихутугтай байлдаж, Чингис хаанд хүртэл хөөн ирэхэд Зэв, Сүбээдэй, Тогочар гурвуул, Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрын хойноос нэхэн байлдаж, тэднийг дарж хядаад Бухар, Сэмисгяб, Отрап хотын алинд нь ч оруулалгүйгээр хөөж байлдсаар Шин мөрнийг хургэвэл сартаулын цэрэг Шин (Инд) мөрөнд харайн орж, олонх нь живж ухэв. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр амь хоргodoхын тул Шин мөрнийг өгсөн дутаав. Чингис хаан, Шин мөрний єөд явж Батхэсэнг дайран одож, Эх горхи, Гүүн горхинд хүрч Баруан хээрт буув. Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрыг нэхүүлэхээр Жалайрын Балааг илгээв. Чингис хаан, Зэв Сүбээдэй хооёрыг маш сайшаан өгүүлрүүн: "Зэв чиний нэр Зургаадай билээ. Тайчуудаас ирж Зэв нэртэй болов" гээд Тогочар, хан Мэлигийн хязгаарын хотуудыг єөрийн дураар сүйтгэж, хан Мэлигийг дайсан болгов. Цээрлэл болгож түүнийг алъя гэж хэлсэн боловч, дараа алахаа байж маш буруушаан зэмлэж, цэрэг захирах эрхийг хасав.

258. Тэр Баруан хээрээс Чингис хаан єөрөө буцаж, Зүчи, Цагадай, Ёгдэй гурван хөвүүнээ баруун гарын цэргийг захирч, Аму мөрнийг гэтлэн Ёргнэчи (Гурганачи) хотыг хүрэгтүн гэж явуулав. Толуйг Иру, Исэбүр тэргүүтэн олон хотыг эзлүүлэхээр илгээв. Чингис хаан єөрөө Отрап хотод буув. Зүчи, Чагадай, Ёгдэй гурван хөвүүн очоод гэдрэг лавласан нь: "Цэрэг бурдэв. Ёргнэчи хотыг хүрэв. Бид хэнийхээ угийг дагаж явах вэ?" гэж ёчиж илгээвэл, Чингис хаан зарлиг болруун: "Ёгдэйн угээр явтугай" гэж илгээв.

259. Тэндээс Чингис хаан, Отрап хотод буугаад бас хөдөлж, Сэмисгяб хотод буув. Семисгяб хотоос хөдөлж, Бухар хотод буув. Тэнд Чингис хаан, Бала ноёныг хүлээж, Алтан горхины нуруунд Султан хааны зусланд зусаж, Толуйд элч илгээж хэлүүлсэн нь: "Зуны халуун болов. Цэргээ амсхийж буулга. Чи бидэнд ирж нийл! Гэж илгээв. Толуй, Иру, Исэбүр хотыг аваад Систэн хотыг эвдэж, Чухчэрэн хотыг эвдэж байхад элч хүрч очив. Толуй, Чухчэрэн хотыг эвдээд буцаж ирээд Чингис хаанд нийлэв.

260. Зүчи, Цагадай, Ёгдэй гурван хөвүүн, Ёргнэчи хотод орж гурвуул олон хот ба иргэнийг хувааж аваад Чингис хаанд хувь гаргаж өгсөнгүй. Гурван хөвүүн буцаж ирвэл Чингис хаан, Зүчи, Цагадай, Ёгдэй гурван хөвүүнд уурлаж, гурван ёдөр эс уулзав. Тэгэхэд Боорчи, Мухулай, Шигихутуг гурав өгүүлрүүн: "Тэмцэн мэлзэж

байсан Сартаул улсын султаныг доройтуулж, хот ба иргэнийг нь авлаа, бид. Хуваагдаж автас Ергнэчи хот хувааж авах хөвүүд бүгд Чингис хааных билээ. Тэнгэр газарт хүч нэмэгдэж, сартаул иргэнийг ингэж доройтуулсанд олон бид, цэрэг морь чинь бүгдээр баясаж бахдаж байна. Хаан юунд ингэж хилэгнэв? Хөвүүд нэгэнт буруугаа мэдээд аиж байна. Хойшид сургаал болтугай! Хөвүүдийн авир алгасангуй болуузай. Хаан соёрхвол, хөвүүдийг уулзуулж болох уу?" гэж ёчвэл, Чингис хаан тайтгарч Зучи, Цагадай, Ёгэдэй гурван хөвүүнийг уулзуулж донгодож, ёвгедийн угийг ёв болгож, хуучин угийг хууль болгож, байсан газар нь тогтох ядтал, магнайн хөлсийг арчиж ядтал зэмлэж буруушааж байхад Хонхай, Хонтахар, Чормаган энэ гурван хорчин, Чингис хаанд өчрүүн: "Гөрөөнд сая гарч байгаа залуу харцага мэт, хөвүүдийн зоригийг шантруулан энэ мэтээр яаж донгодож болох вэ? Хөвүүд аиж сэтгэл алгасангуй болуузай. Ургах нарнаас шингэх наранд хүртэл дайсан иргэн олон байна. Бидний түвд нохдыг (зуудаг нохдыг) тухирч явуулбал, дайсан улсыг бид дарж, тэнгэр газрын ёмгөөр хүчээ нэмэгдүүлж, алт, мөнгө, эд уурс эл бүхий юмыг чамд авчирч ёгье! Аль улсад явуулах вэ гэвэл, Багдад иргэний Халиф султан гэж бий гэнэ. (Багдад бол Энэтхэг ба Иранаас баруун тийш, Тигер мөрний хөвөен дээр байгаа их хот мөн). Түүнийг эзлэхээр бид аялан явъя!" гэж ёчвэл энэ угийг шүүмжлэн бодож, Чингис хааны хилэн тайтгарч зөвшөөрөөд Хонхай, Хонтахар, Чормаган гурван хорчинг соёрхож, Адаргинь Хонхай, Долонгирын Хонтахар хоёрыг "Миний дэргэд байтугай!" гэж негее Үдгэгийн Чормаганыг Багдад улсын Халиф султанд аялуулав.

261. Бас индус (энэтхэг) иргэн, багдад иргэн хоёрын завсарт байгаа Ару-Мару Мадсаары улсын Абту хотыг эзлэхээр Дөрвэдийн Дөрбэй догшиныг аялуулав.
262. Бас Сүбээдэй баатрыг умар зүгийн Ханлин, Хипчак, Бажигид, Орос, Мажар, Асу, Сасу, Чэркэс, Кэшимири, Болар буюу болгар, Лала эдгээр арван нэгэн аймагхарь улсыг хүртэл Ижил (Волга), Яик (Урал гол) мөрнийг гэтлүүлэн, Кивамен (Кивамен буюу Киев), Хэрмэн хотуудыг хүртэл аялуулав.
263. Бас Сартаул улсыг эзэлж дуусаад Чингис хааны зарлигаар хот, хотод дарга тавихад Ергнэчи хотоос Хоромши овогтой сартаул Ялавач, Масхуд гэдэгнэртэй эцэг хөвүүн хоёр ирж, хот газрын ёс заншлын тухай Чингис хаантай ярилцав. Тэд, хот газрын заншил ёсыг сайн мэдэх тул хөвүүн Хоромши Масхудыг монгол дарга нарын хамт Бухар, Сэмисгяб, Ергнэчи, Удан, Хисгар, Уриан, Гусандарил тэргүүтэн хотыг захишуулаад эцэг Хоромши Ялавачийг авчирч, Хятадын Жунду (Бэйжин) хотыг захишуулав. Ялавач, Масхуд нар хот суурин газрын журам ёсыг сайн мэдэх тул Хятад улсыг захирах монгол дарга нарын дэргэд сартаул хүмүүсийг зөвлөгч нараар томилов.
264. Чингис хаан, Сартаул улсад долоон жил яваад тэнд Жалайрын Бала ноёныг хүлээж байхад Бала ноён Шин мөрнийг гэтэлж, Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрыг Индус газар хүртэл нэхвэл Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёр нэгэнт завхсан тул Индусийн хязгаарын иргэдийг олзолж тоноод олон тэмээ, ямааг авч

буцаж иржээ. Тэндээс Чингис хаан, буцах замдаа Ирчис меренд зусаж, долоодугаар он тахиа жил (1225)-ийн намар Туул голын Хар шугуйд их ордоо засаж буув.

265. Тэр ёвёл ёвёлжиж, тангуд иргэнд морильё гэж цэргээ шинээр тоолон буртгэж, нохой жил (1226)-ийн намар Чингис хаан, тангуд иргэнтэй байлдахаар мордов. Хатдаас Есвий хатныг авч явав. Замын зуур ёвёл, Арбухад олон хулан авлахад Чингис хаан, зост (толбот) бор морийг унаж явав. Олон хулан дайрч ирэхэд зост бор морь ургэж Чингис хааныг унагавал, хааны бие маш чилээрхэж Цоорха гэдэг газар буув. Тэр шене хоноод ёглөө Есвий хатан ёгүүлрүүн: "Хөвүүд ноёд хэлэлцэгтүн! Хааны бие шене их халуурч хонов" гэв. Хөвүүд ноёд хуралдсанд Хонхотны Толун чэрби ёгүүлрүүн: "Тангуд иргэн, байсан газартаа байран нутагладаг, шавар хотондоо шавалдан суудаг тул байран нутагладаг, шавар хотондоо шавалдан суудаг тул байран нутаг, шавар хотоо хаяж тэд хаана очих вэ? Бид буцаж, хааны биеийг сайжруулан, жич дахин байлдахаар мордьё!" гэвэл, хөвүүд ноёд цөмөр тэр угийг зевшееерч, Чингис хаанд айлтгавал Чингис хаан ёгүүлрүүн: "Тангуд иргэн биднийг зурх шантарч буцав гэх болно. Бид элч илгээж, мөн элчийг иртэл, энд Цоорхад биеэ сувилж байгаад Тангудын хэлэх угийг сонсож буцвал болно" гэж элчийг томилоод дуу бариулж (албан бичиг нь их төлөв шулэг бөгөөд цээжлэвч амархан тул дуу гэж нэрлэсэн) хэлүүлсэн нь: "Урьд тангуд иргэн баруун гар болж тусалъя! гэж Бурхан чи хэлсэн билээ. Чиний тэр угийн ёсоор бид сартаул иргэнийг эрхэндээ оруулахаар мордохдоо чамд мэдэгдвэл, Бурхан чи хэлсэн угэндээ хүрсэнгүй, цэрэг ч ёгсенгүй, харин их угээр дайрсан билээ. Тэр үед бид өөр улсад зорьсон тул дараа учраа ололцьё гэж сартаул иргэнд морилж, мөнх тэнгэрт ивээгдэж, сартаул иргэнийг эрхэндээ оруулж, одоо Бурхан чамтай учраа ололцьё гэж ирэв" гэж илгээвэл, Бурхан ёгүүлрүүн: "Дайрамх муу угийг би хэлсэнгүй" гэв. Аша хамбуу ёгүүлрүүн: "Дайрах угийг би хэлсэн. Одоо монголчууд та нар байлдаж сурaad байлдъя! гэвэл, миний бие Алаша нутагт тэрэм (ханат) гэртэй, тэмээн ачаатай хүмүүс бий. Алаша-д аялж надад ирэгтүн! Тэнд байлдъя! Алт, мөнгө уурс, таваар хэрэгтэй бол Яргай (Нин-ся), Эржич (Ся-лян) хотод ирэгүн!" гэж илгээжээ. Энэ угийг Чингис хаанд сонсолов, Чингис хаан бие их халуунтайгаар ёгүүлрүүн: "За тэр бишүү. Тэд ийм их уг хэлж байхад бид яаж буцаж болно? Үхэвч тэр их угийг зүгээр орхихгүй. Мөнх тэнгэр чи мэд!" гэж Чингис хаан Алашаг зорьж хүрээд Аша хамбутай байлдаж, Алаша-д бусэлж Аша хамбыг барьж, түүний тэрэм гэртэй тэмээн ачаатай иргэнийг үнсэн товорг болтол талж сүйтгэв. "Тангудын омогтой дуулгаргүйгий нь хядаж орж дагагсдыг манай цэргүүд дураар барьж олзолж автугай!" гэж зарлиг болов.

266. Чингис хаан, Цаст ууланд зусаж, цэргээ явуулж, Аша хамбыг дагаж ууланд дутаан бүгсэн тэрэм гэртэн, тэмээн ачаатан тангудыг хураан эзэлж авав. Тэндээс Боорчи Мухурай хоёрт "Тангуд иргэнээс чадлын хэрээр автугай!" гэж соёроод

зарлиг болруун: "Боорчи Мухулай хоёрт хятад иргэнээс соёрхож эс ёгсен билээ. Хятад иргэний жүйнийг та хоёр адил хувааж авагтун! Тэдний сайн эрсээр шувуугаа бариулж дагуулж явагтун! Сайхан хүүхнээр нь эхнэрүүдийнхээ хормойг засуулж явагтун! Хятад иргэний Алтан хааны итгэлт янагууд нь Монголын ёвөг эцгийг хорлосон Хар хятадын жүйн байсан билээ. Одоо миний итгэлт янаг нехэд Боорчи Мухулай та хоёр бишүү !" гэж зарлиг болов.

267. Чингис хаан, Цаст уулнаас хөдөлж, Яргай хотод бууж, Яргай хотоос хөдөлж, Түрэмгий (Лин-жоу) хотыг эвдэж байхад Бурхан, Чингис хаантай уулзахаар ирэв. Тэнд Бурхан, уулзаж алтан сүм тэргүүтэн алтан мэнгэн аяга сав есэн ес, хөвүүд охид есэн ёс, морь, тэмээ есэн ёс, элдэв зйилс тус бур есэн есийг бэлэглэн уулзахад Бурханыг нүүдний гадна бараалхуулав. Тэр уулзах чед Чингис хааны дотор муухай болов. Түүнээс хойш гуравдугаар едэр Чингис хаан зарлиг болж, Илаху Бурханд шударга нэрийг егч, Илаху бурхан шударгыг ирүүлээд Чингис хаан, Илаху-г Толун чэрби гардаж негчестүгэй! Гэж зарлиг болов. Толун чэрби, Илаху-г гардаж танилгавгэж айлтгавал, Чингис хаан зарлиг болруун: "Тангуд улстай учраа ололцох гэж ирэх замд Арбухад хулан авлаж ёвдсэн биеий минь анаая гэж амь биеий минь хайрлаж уг дуртгасан Толун чи мөн биз. Дайсан хүний хорт угэнд хорсож яваад мөнх тэнгэрийн хүч нэмний ачаар дайсныг гартаа оруулж ёшееёгөө авав бид. Илахугийн энэ авч ирсэн нүүдлийн харш (дагшаа орд), аяга сав сэлтийг Толун чи автугай!" гэж зарлиг болов.

268. Тангуд улсыг эзэлж, Илаху Бархунд шударга нэр ёгсөд түүнийг тонилгож, тангуд иргэнийг уг удмаар нь хүртэл мохол мушгилгүй болгож (ур үлдэгдэлгүй болгож түүнийг тэмдэглэхийн учир) идээ ундаа идэж уугаад "Мохол мушгилгүй болсон" гэж хэлж тэгсгэж бай! гэж зарлиг болов. Тангуд улс, угээ баталж хэлээд тэр хэлсэн угэндээ хүрсэнгүйн тул дахин байлдахаар явж, Тангуд улсыг сенеен дараад гахай жил (1227) [долоон сарын 12-т Түрэмгий балгасанд, А.то.] Чингис хаан, тэнгэрт халив. Халихын ёмне, тангуд иргэнээс маш олныг Есүй хатанд ёгев. [Эзний алтан хүүрийг хасаг тэргэнд тээж харин ёсд болон ирэхэд Сөнидийн Гилүгэтэй баатар магтан шулэглэсэн нь нь:

"Хамгийн хаан, улсын эзэн минь
Харцгай шувууны жигүүр болон одов
Хангинах тэрэгний тээш болон одов
Жиргэх шувууны жигүүр болон одов
Жигдрэх тэрэгний ачаа болон одов"

гэж магтан дуулав.

Мунын хөсөвөрт хасаг тэрэг булд хүртэл шигдэж таван хүлгээр татаж хөдөлгөн ядаж, гур их улс зовоход Сөнидийн Гилүгэтэй баатар ёчруүн:

"Хөх тэнгэрээс заяагаар төрсөн
Хүлэг бодг эзэн минь!
Хүр их улсаа орхиж одов уу, чи?
Төвшитгэн байгуулсан улс төр чинь
Төгс заяат хатад хөвүүд чинь
Төрсөн их газар ус чинь
Тэмүжин эзэн чамайг хүлээж байна.
Ариунаа байгуулсан төр чинь
Албат олон улс чинь
Амраг хатад хөвүүд чинь
Алтан орд харш чинь
Алс газар билээ.
Удирдан байгуулсан төр чинь
Учирсан хатад хөвүүд чинь
Ураг элгэн монгол чинь
Улс олон иргэн чинь
Унасан Дэлүүн болдог чинь
Тэнд хол байна.
Хээр азарганы хөхлөөр хийсэн
Хийр туг сүлд чинь
Хэнгэрэг бүрээ уриа чинь
Хэлэхгүй бүгд улс чинь
Хэрлэний Хөдөө арал чинь
Тэнд билээ эзэн минь!
Бүтэхийн урьд учирсан
Бүртэгэлжин сэцэн хатан чинь
Буянт газар нутаг чинь
Боорчи Мухулай нехөд чинь
Булт их улс чинь
Тэнд билээ эзэн минь!
Хувилгаанаар учирсан
Хулан хатан чинь
Хуур цуур хөг дуу чинь
Хотол бүгд улс чинь
Хутагт эрхэн (эрхэм) газар ус чинь
Тэнд билээ, эзэн минь!
Харууна уулыг дулаан гэж
Харь тангудыг олон гэж
Хатад охидыг гоо гэж
Хамаг монголоо мартав уу

Хайрт эзэн минь!
Халуун амийг чинь алдавч
Хас эрдэнэ мэт хүүрийг чинь
Хамгаалан авч харья эзэн минь!
Хатан Буртэгэлжиннд чинь үзүүлье
Хамаг улсад чинь хүргэе"

ГЭЖ ӨВЧӨЛ

Хаан эзэн энэрэн соёрхов.
Хасаг тэрэг хангирсан хөдлөв
Хамаг улс баясгалант болов.
Хан их газар тэнд хүргэв
Хамгийн мөнхийг тэнд оршуулж
Хаан зайдсангуудын тулгар болж
Хамаг улсын биштээн болоод
Найман цагаан гэр болов за.
Энэ их улсад тунхаг зарлаж
Емссэн цамц, ёргөө гэр
Ороосон оймыг тэнд онголов.

Үнэн хүүрий нь заримууд Бурхан Халдуунд онголов гэх, заримууд Алтай хааны ард,
Хэнтий ханы өвөрт Их сэг нэрт газар онголов гэх бий А.то.]

269. Хулгана жил (1228) Цагадай, Бат тэргүүтэй баруун гарыг эзэлсэн хөвүүд, Отчигин ноён, Жэв, Есунхэй тэргүүтэн зүүн гарыг эзэлсэн хөвүүд, Толуй тэргүүтэн голыг эзэлсэн хөвүүд охид, түүний ноёд, мянганы ноёд бүгдээр Хэрлэний Хедээ арап (одоогийн Баян-Улаан)-д хурж, Чингис хааны гэрээсэлсэн зарлигийн ёсоор ԅгэдэйг хаан ёргемжлэв. Цагадай ах, ԅгэдэй дүүгээ хаан ёргемжлэөд Чингис хаан эцгийн алтан амийг сахиж байсан хэвтүүл, хорчин, мянган торгууд хаан эцгийн шадар явсан ёмч түмэн хишигтнийг Цагадай Толуй хоёр, ԅгэдэй хаанд ёгев. Голын улсыг мөн ёсоор ԅгэдэй хаанд ёгев.

270. ԅгэдэй, хаан ёргемжлэгдэөд шадар бараа болох түмэн хишигтэн, голын улсыг ёерөө захирч урьдаар Цагадай ахтай зөвлөөд, Чингис хаан эцгийн дуусгаагүй Багдад улсын Халиф султанд аялсан Чормаган хорчийн хойноос Оготор Мөнхст хоёрыг илгээв. Бас урьд Сүбээдэй баатрыг Ханлин, Хипчак, Багижид, Орос, Асу, Сасу, Мажар Кэшимири, Чэркэс, Болгар, Кэрт улсуудад хүртэл, Ижил, Яик мөрнүүдийг гэтлүүлэн, Мэктэмэн, Хэрмэн, Кэйбэ тэргүүтэн хотыг байлдан эзлүүлэхээр явуулсан нь тэдгээр улсын эсэргүүцэл үлэмж гэх мэдээг аваад Сүбээдэйн хойноос Бат, Бури, Мөнх тэргүүтэн хааны төрлийн ахмад хөвүүд ноёдыг Бат ахлан захиртугай! гэж зарлиг болов. Гол улсаас гарсан цэргийг Гүюг ахалтугай! гэж

зарлиг болов. Энэ аянд улс иргэнийг захирсан хан хөвүүд єерсдийн хөвүүдийн ахмадыг явуултугай! Улсыг эс захирсан хан хөвүүд, түмэн, мянган, зуун, аравны ноёд, олон хүн хэн боловч, мөн тэрчлэн єерийн хөвүүдийн ахмадыг явуултугай! Ханы охид хүргэд мөн түүний адилаар хөвүүдийнхээ ахмадыг явуултугай! гэж зарлиг болоод бас Ёгэдэй хаан ёгүүлрүүн: "Хөвүүдийн ахмадыг ингэж аянд явуулах саналыг Цагадай ах гаргав. Цагадай ахын хэлүүлсэн нь: "Сүбээдэйн хойноос хөвүүдийнхээ ах бурийг явуулна. Хөвүүдийн ах аялбал цэрэг арвин болно. Цэрэг олон бол узэгдэх сур хүч их болно. Тэнд, дайсны хүн улэмж, харийн улс олон бий. Тэр хязгаарын улсууд хэцүү. Хилэгнэвэл єерийн биеийг мэсээр хорлож ухэх улс бий. Хурц мэстэй гэнэ" гэж илгээжээ. Цагадай ахын хичээн болгоомжилж хэлсэн энэ угийн ёсоор хөвүүдийн ахмадыг томилж явуулъя! гэж зугт тунхаг зарлаж Бат, Бури, Гүюг, Мөнх тэргүүтнийг аянд мордуулах болсон учир ийм билээ" гэжээ. 271. Бас Ёгэдэй хаан, Цагадай ахад зөвлөж илгээсэн нь: "Би Чингис хаан эцгийнхээ бэлэн сууринд суув. Ямар эрдмээр хаан суув? гэж би хэлэгдэх бишүү? Цагадай ахыг зөвшөөрвэл бидний хаан эцгийн эзэлж дуусгаагүй орхисон Хятад улсын Алтан хааныг эзлэхээр морильё" гэж зөвлөж илгээвэл, Цагадай ах зөвшөөрч "Юу алзах вэ? Аураг ордоо сайн хүнд тушаагаад морилогтун! Би эндээс цэрэг гаргаж илгээе!" гэжээ. Их ордоо Олдхар хорчинд тушаав.

272. Туулай жил (1231) Ёгэдэй хаан, хятад иргэнд морилж, Зэвийг манлай болгож илгээв. Тэгээд Хятадын цэргийг хиартал хядаж, Цавчаалын даваагаар давж зугт олон хотыг хааж байлдах цэргүүдийг явуулав. Тэр үед Ёгэдэй хаан ёвчин хүрч уг хэлж чадахгүй болов. Бөө, төлөгчин нараар мэрэглүүлбэл Хятад улсын газар усны эзэд, хүн хөрөнгөе сүйтгүүлж, хот балгасаа эвдүүлсний учир хилэгнэн хаанд хор хүргэж байна гэв. Хүн хөрөнгө, алт мөнгө, адгуус идээгээр золио ёгье гэж төлөгдөвөл ёвчин ялааршихгүй харин улам хүнд болов. Ойр төрлийн хүнээс золио болгож ёгье гэж төлөгдөвөл хаан гэнэт нүдээ нээж ус гүйж уугаад "Юу болов?" гэж асуув. Бөө нар ёгүүлрүүн: "Хятад улсын газар усны эзэд газраа сүйтгүүлж, хүн хөрөнгөе талуулаад хорлож ийм ёвчин хүргэжээ. Элдэв бусад юмаар золио төлөөс ёгье гэхэд зөвшөөрхгүй улам хилэгнэж байна. Гагцүү ойр төрлийн хүнийг золио болгож ёгье гэвэл зөвшөөрч ёвчнийг хөнгөрүүлж байна. Одоо яахыг зарлиг мэднэ!" гэж ёгвел Ёгэдэй зарлиг болруун: "Хан хөвүүдээс миний дэргэд хэн байна?" гэвэл, дэргэд нь байсан Толуй ёгүүлрүүн: "Суут Чингис хаан эзэн минь, дээр чинь ах нар, доор чинь дүү нар байтал, хаан ах таныг агт морь шиг сорьж, иргэ хонь шиг барилж узээд их сууринд суулгаж, олон улсыг захирах дээд нүүргийг даатгав. Намайг хаан ахын дэргэд байж, мартсаныг сануулж, унтсаныг сэруулж яв гэсэн билээ. Одоо хаан ах чамайг алдвал, би хэний мартсаныг сануулж, хэний унтсаныг сэруулэх вэ? Үнэхээр хаан ах муужирвал, олон монгол улс ёнчирч, Хятад улс баясах болно. Хаан ахын оронд би золио больё! Тул загасны нурууг тунтарч явлаа, би. Хилэм загасны нурууг хяргаж явлаа, би. Илийг ялж, далдыг дарж байв. Миний нүүр гоо, нуруу өндөр биз. Бөө нар бөөлж залбирагтун!" гэв. Бөө нар бөөслөн залбирич, адисласан усыг

Толуйд уулгав. Бяцхан суугаад ёгүүлрүүн: "Согтов би. Согтсоноос сэргэтэл ёнчин ёчнүүхэн дүү нар ба бэлбэсэн бэр Бэрудийг хүмүүжүүлэн асрахын хаан ах мэдтүгэй! Аливаа угээ хэлэв, би. Согтов!" гээд гаран одож муужирсан билээ.

273. Ёгэдэй хаан, тэгээд Алтан хааныг мөхөөж Сяа-Сы (зарц) нэрийг ёгч, алт, мөнгө, алттай хээтэй уурс таваар, агт морь, албат зарцыг хурааж аваад захирагч, мэдээлэгч нарыг томилоод Нанжин, Жунду ба зүг зүгийн хотуудад дарга нарыг тавьж төвшин мэндээр буцаж, Хар Хоруим хотод ирж буув.

274. Чормаган хорчи, Багдад улсыг дагуулжээ. Тэндхийн газар сайн, эд эрхэм гэдгийг мэдээд Ёгэдэй хаан зарлиг болруун: "Чормаган хорчи, мөн тэр газарт захирагч (тамгач) болж, шар алт, шармал чимэг, хоргой, магнаг, хив, торго, сувд, тана, урт хүзүүтэй, ендөрхөлтэй аргамаг морь, ачааны тэмээ, луус зэрэг юмыг жил бүр хүргэн ирүүлж байгтун!" гэв. Сүбээдэй баатрын хойноос явсан Бат, Бури, Гүюг, Мөнх тэргүүтэн олон хөвүүд Ханлин, Хипчак, Бажигидыг оруулж, Ижил, Яик мөрнийг гэтэлж, Мэгэд хотыг эвдэж оросыг хядаж сүйтгэв. Асу, Сасу, Боларман, Хэрмэн, Кива зэрэг хотын иргэнийг эзлэн дагуулж, дарга захирагч нарыг тавиад буцав. Урьд Зурчид Солонгосыг эзлэхээр аялсан Жалардай хорчийн хойноос Есүдэр хорчийг явуулав. Түүнийг тэнд захирагч суутгай! гэж зарлиг болов.

275. Бат, хипчак нутгаас Ёгэдэй хаанд нууцаар ёчиж илгээсэн нь: "Мөнх тэнгэрийн хүчинд, хаан ахын сууд Мэгэд хотыг эвдэж, Орос улсыг эзэлж, зүг зүгт арван нэгэн харь улсыг оруулж, алтан жолоогоо татах салалцах болоход их асар босгож хуримыг хуриимлав. Энэ хурим дээр би бух хан хөвүүдийн ахмад тул нэг хоёр аяга сархад тэргүүлэн уув. Гэтэл, Бури Гүюг хоёр надад муудаж хуримаас гарч одов. Явахдаа Бурийн хэлсэн нь: "Бат бид адил байтал, яагаад тэргүүлэн уух билээ?" Тэр сацуурах санаатай сахалт эмгэнийг ёсгийгээр давтаж ёлмийгээр гишгичих юм сан! гэжээ. Гүюгийн хэлсэн нь: "Бид хоёр тэр нум сум агссан эмгэдийн эгмийг харвалдъя" гэжээ. Элжгэний хөвүүн Аргасуны хэлсэн нь: "Тэдэнд модон сувл зүүвэл зохино" гэв. Бид, харь элэгтэй, дайсан улсын дотор явж байгаа учир зүйгээ гаргаж хэлсэн боловч, Бури, Гүюг хоёр тэгж хэрүүлийн угийг хэлээд найрамдалгүй тарав. Одоо яахыг хаан авга мэдтүгэй!" гэж ёчиж илгээжээ.

276. Батын энэ угийг сонсоод Ёгэдэй хаан маш хилэгнэж, Гүюгийг бараалхуулсангүйгээр ёгүүлрүүн: "Энэ түрэмгий гайхал, хэний угэнд орж ах хүнийг ам мэдэн доромжлох болов? Ганц муу ёндөг ялзарчээ. Ах хүний ёсдөөс эсэргүүцсэн ажээ. Харь хол газар хайгуулд явуулж, арван хурууны нь хумсыг ханзартал уул мэт хотыг эзлүүлэхээр урагш зүтгүүльье! Зах хол газрын захирагч болгож таван хурууны нь хумсыг тамтартал бат бэх хотыг байлдуулан авируулъя! Бузар муу түрэмгий Аргасун, хэнийг дуурайж, бидний ургийн хүнд ам гарч доромжлох уг хэлэв? Гүюг Аргасун хоёрыг хамт илгээе! Зүй нь Аргасуныг албал зохих билээ. Гэтэл, та нар алагчлах гэх биз. Бурийн тухай бол Батад хэлэгтүн! Цагадай ахад хэлж илгээтүгэй! Цагадай ах мэдтүгэй!" гэв.

277. Хан хөвүүнээс Мангай, ноёдоос Алчидай, Хонхордай, Жанги тэргүүтэн ноёд дуртган өчрүүн: "Чингис хаан эцгийн чинь зарлиг билээ: Хээрийн үйлийг хээр шийтгэж, гэрийн үйлийг гарти шийтгэх билээ. Хаан, одоо Гүюгт хилэгнэж байна. Энэ бол хээрийн үйл хэрэг мөн. Хаан соёрхвол энэ хэргийг Батад тушааж илгээвэл болох уу?" гэж өчвөл энэ үгийг хаан зөвшөөж тайтгараад Гүюгийг уулзуулж буруушаан донгодож сургасан нь: "Аянд явах зуур эрүүл бөгстэй хүнийг эс үлдээсэн гэнэ, чи. Цэрэг хүний нүүрийн арьсыг хуулж явсан гэнэ, чи. Чиний тэр уур хилэнгээс айж, Орос улсыг дагаж орсон гэж бодож байна уу? Чи орос иргэнийг ганцаараа дагуулж оруулсан мэт санаж, бардам омог гаргаж, ах хүний єөдөөс эсэргүүцэв вэ? Чингис хаан эцгийн зарлигт: Олон хүн хүчтэй, гүн ус аюултай! гэж бий бишүү. Сүбээдэй Бужиг хоёрын далавч дор явж олон бүгдээр хамсаж, орос, хипчакуудыг оруулж авсан байтал, чи анх удаа гэрээс гаралаад орос, хипчакийн нэг ч хүнийг олж барьсангүй, адаглавал ишигний шийр ч олж авсангүй байж эрэмгий турэмгий зан гаргаж, ийм тийм үг хэл болж, ганц биеэ гайхуулж явдаг чинь юу вэ? Харин Алчидай, Хонхордай Жанги нар, бургилсан зурхийг дарах нөхөр болж, буцалсан усыг сэвэх шанага болж уур хилэнг минь амирлиулав. Хээр болсон хэрэг тул үүнийг Бат шийтгэвэл зохино. Гүюг Аргасун хоёрыг Бат мэдтүгэй! Бурийг Цагадай ах мэдэж шийтгэтүгэй!" гэв.

278. Бас Ёгэдэй хаан зарлиг болруун: "Чингис хаан эцгий минь хамгаалж явсан хэвтүүл, хорчин, торгууд, бүх хишигтний тухай нийтэд тунхаг зарлигийг буулгах нь: Хаан эцгийн зарлигийг урьдын ёсоор дагаж явтугай! Хорчин, торгууд урьд ёсоор өдөр дараалан ээлжлэн манаж, наран шингэмэгц үүргээ хэвтүүлээс ёер хүн дотогш ордонд орвол хэвтүүл манаач, тэр хүний толгойг цавчиж хаятугай! Шене яаралтай мэдээг хүн хүргэж ирвэл хэвтүүлийн хамт гэрийн хойно байж мэдээгээ хэлтүгэй! Орд гэрт орох гарах бүх зүйлийг Хонхордай Ширхан хоёр хэвтүүлтэй хамт элбэж эрхлэн мэдтүгэй. Элжигэдэй итгэлтэй хүн боловч үдэш хэвтүүлийн дэргэдүүр яваад хэвтүүд баригдсаны адилаар зарлигийг дагаж, хэдий итгэлтэй хүн боловч хэвтүүлийн ойр очиж үл болох ба хэвтүүлийн тоог асууж үл болно. Хэвтүүлийн дэргэдүүр явж, хэвтүүлийн завсраар бүү явтугай! Хэвтүүлийн дэргэдүүр явтугай! Хэвтүүлийн завсраар орсон ардыг хэвтүүл барьтугай! Хэвтүүлийн тоо асуусан хүний тэр өдрийн унаж явсан эмээл хазаартай морийг бүх хувцасны хамт хэвтүүл автугай. Хэвтүүлийн байрны дээр хэн ч сууж үл болно. Хэвтүүл, туг хэнгэрэг, дерөө, жад, аяга савыг асарч хадгалтугай! Идээ унд, архи айраг, мах шүүсийг хэвтүүл даргалж мэдтүгэй!" гэж зарлиг болов. "Орд тэргийг хэвтүүл асарч мэдтүгэй! Бидний шувуу авлахад хэвтүүлийн зарим нь орд гэр, тэргийг сахиж, зарим нь бидэнтэй хамт явтугай! Хэвтүүлчин, нутаг үзэж, орд өргөөг нүүлгэж буулгатугай! Ордны үүдэнд хаалгачин хэвтүүл үргэлж сахиж байтугай! Бүх хэвтүүлийг мянганы ноён Хадаан захирч мэдтүгэй!" гэж зарлиг болов. "Бас хэвтүүлийн ээлж хишигийн ноёд Хадаан Булхадар хоёр, нэг ээлж болон хавсарч, нэг ээлж болон манаж, ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сэргийлж

манатугай! Амал Чанар хоёр хавсарч нэг ээлж болж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сэргийлэн манатугай! Хадий Хорчи-хачар хоёр хавсарч, нэг ээлж болон орж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сахиж манатугай! Ялбаг Хараудар хоёр хавсарч нэг ээлж болон орж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сахиж манатугай! Бас Хадаан, Булхадарын ээлж, Амал, Чанаарын ээлж, энэ хоёр ээлж жасааны манаачид ордны баруун этгээдэд байрлаж суутугай. Энэ дервэн ээлжийн хэвтүүлийг Хадаан ноён захирна. Бас хэвтүүл миний биеийншадар ордыг тойрон байж нүүдийг сахиж харгалзтугай. Хэвтүүлийн хоёр хүн ордонд орж сөн тушиж барьтугай!" гэж зарлиг болов. "Бас хорчныг захирсан Есунтэй, Бувхэдэй, Хорхудаг, Лабалха дэрвүүл нум сум агссан торгуудаа дөрвөн ээлж болгож, ээлж бурийн хорчинoo захиран орж сахитугай!" гэж зарлиг болов. "Бас торгуудын ээлжийн ахлагчдыг урьдын захиран мэдэж байсан хүний ургаас болгож, урьд мэдэж байсан Алчидай Хонхордай хоёр хавсарч нэг ээлж торгуудыг захирч ортугай. Тэмүдэр Жэхүн хоёр хавсарч нэгэн ээлж торгуудыг захирч ортугай! Мангудай гээглүүр (туслах) нэгэн ээлжийн торгуудыг захирч ортугай!" Бас хаан зарлиг болруун: "Бүх нөёдыг Элжигээдэй ахалж, Элжигээдэйн угээр явтугай! Ээлжийн манаач, цагаас хожимдвол урьдах зарлигийн ёсоор гурван бэрээ жанчтугай! Мен хүн дахин ээлжээс хожидвол долоон бэрээ жанчтугай! Бас тэр хүн ёвчний шалтгаангүй, ээлжийн ахлагчийн зөвшөөрөлгүйгээр гурав дахь удаа тасалбал бидэнд бараа болохоос бэрхшээсэн этгээд гэж узэж, гучин долоон бэрээр жанчаад хол газар нүдний далд цөлж орхиё. Бас ээлжийн ахлагчид, харьяат хишигтнээ бүртгэн жагсаасангүйгээр манаанд орвол ээлжийн ахлагчдыг шийтгэе! Бас ээлжийн ахлагчид гурван ээлж солилцохдоо энэ зарлигийг хишигтэндээ сонсгож байтугай. Зарлиг сонссон бөгөөстөл хишигтэн ээлж тасалбал зарлиг ёсоор шийтгэе! Энэ зарлигийг хишигтэндээ эс сонсгосон бол ээлжийн ахлагчдын буруу болно. Бас ээлжийн ахлагчид харьяалж хамт манаж байгаа миний хишигтэн нарыг ахлагч гэсэн төдийгөөр дур мэдэн шийтгэж ул болно. Тэд, засгийг зөрчвэл бидэнд мэдэгдэж ирүүлтүгэй! Алах ёстойг бид ална. Шийтгэх ёстойг бид шийтгэнэ. Ахлагч гэсэн төдийгөөр бидэнд мадагдахгүйгээр, миний хишигтэнд гар хөл хүргэвэл нударгын оронд нударгаар, бэрээний оронд бэрээгээр цохиж хариулна. Гаднах мянганы ноёдоос миний хишигтэн дээр биз. Гаднах мянганы ноёд, миний хишигтэнтэй хэрэлдвэл мянганы ноёдиг шийтгэнэ" гэж зарлиг болов.

279. Бас Егээдэй хаан ёгүүлрүүн: "Чингис хаан эцгийн зовж байгуулсан улсыгбүү зовооё. Хөлий нь хөссөр, гары нь газар тавиулж жаргуулья. Хаан эцгийн бэлэн суурийг эзлээд иргэнийг ул зовоохыг эрхэм болгоно. Шел шүүс болгож харьяат улсын сурэг хонь бүрээс нэжээд хонь жил тутам авч байна. Зуун хониноос нэжээд хонь гаргаж улсын доторх угээгүй ядуучуудын тусламж болгож ёгтүгэй. Бас олон ах дүү эр цэрэг, агт морь дараалан чуулах бол чуулагсдын ундыг тухай бүр ардаас татварлан авах нь зохилдохгүй. Зүг зүгийн мянгат бүрээс гүү гаргаж, мен саах саальчин адуулах нутагчныг томилж ёр хөлсийг төлөөд унагачин болготугай. Бас

ноёд ах дvv нар чуулбал еглөг соёрхлыг ёгч байя. Үүний тул эд уурс, мэнгэ, cvx, нум, саадаг хуяг, зэв зэргийг байшин зооринд хадгалж, тэр байшин балгасыг сахиулья. Үүнийг зvg бурээс балгасчин, амучин (аму будаа хадгалагч) нарыг томилж сахиулья. Бас улс иргэнийг нутаг усыг хувааж ёгье. Нутгийг хувааж сонгож нутаглахад мянгат бүрээс нутагчныг ялгаж гаргавал болно. Бас цэл говь нутагт өрөөссөөс өөр амьтангий байна. Ард иргэн, уужим суухыг xvnэ. Чанай Үйгуртай хоёр тэргүүтэй нутагчныг явуулж, цэл говьд худаг малтуулж хашуулья. Бас элч нарыг одоогийн байдлаар явуулахад элч нар удаан явах ба ард олонд зовлон чирэгдэл үлэмж байна. Одоо бид байнга журам болгож зvg зүгийн мянгатаас замчин улаачин гаргаж, суурь суурьд өртөө тавьж элч нарыг ард олны дундуур хамаагий уургын улаа унаж хэсүүчлэн давхихгүй гагцхv өртөө замаар явах болгоё. Энэ vил хэргийг ингэж явуулья гэж Чанай Булхадар хоёр санаж бидэнд дуртгасан нь зөв зүйтэй санагдах боловч, Цагадай ах мэдтүгэй! Эдэгэр хэлсэн vилсийг зохимжтой гэж зөвшөөх эсэхийг Цагадай ах шийтгэтүгэй!" гэж илгээвэл, эдгээр асууж илгээсэн бvх vил хэргийг цем зөвшеөрч "Тэр ёсоор хийтүгэй!" гэж хариу илгээжээ. Бас Цагадай ахын хэлж илгээсэн нь: "Би эндээс угтуулан өртөө замыг байгуулсугай. Бас эндээс Батад элч илгээе. Бат угтуулан өртөө зам тавья гэдэг, зөвөөс зөв угийг дуртгажээ!" гэж илгээжээ.

280. Тэндээс Ёгэдэй хаан ёgvvlpvhn: "Энэ явдлыг Цагадай ах, Бат тэргүүтэн баруун гарын хөvvd, ах dvv нар цем. Отчигин ноён, Kxv тэргүүтэн zvh гарын хөvvd ах dvv нар цем, голын охид, хургэд, түмний ноёд, мянганы ноёд, зууны ноёд, арваны ноёд цем зөвшеөрчээ. Зөвшеөрсэн зvил нь: Далай хаан (Ёгэдэй хааныг жижиг хаадаас ялгаварлаж, их хаан буюу Далай хаан гэнэ)-ы шелд хэрэглэхээр жил тутам сурэг бурээс нэжээд шулгэн иргийг харгаж ёгнэ. Зуун хониноос нэжээд зусаг хонь гаргаж, ugvgv ядуу xvmvcsийн тусламж болгож ёгвэл сайн бий. Өртөө тавиулж, замчин, улаачныг гаргавал олон улс иргэнд амгалан болох ба элч нарт дөхөмтэй гэснийг бүгдээр зөвшеөрчээ гэж хаан зарлиг болж, Цагадай ахтай зөвлөөд Цагадай ах зөвшеөрсэн тул бvх улсаас, zvg зүгийн мянгатаас хааны зарлигаар жил тутам, сурэг хониноос нэжээд шулгэн иргэ, зуун хониноос нэжээд зусаг хонь гаргуулав. Гvvg гаргуулан цуглувулж унагачныг суулгав. Унагачин, балгасчин, амучныг томилж гаргуулав. Замчин, улаачныг гаргуулж суурилах газрыг тогтоож, өртөө замыг тавиулаад Арачиан Тогучар хоёроор захируулж, замын нэгэн суурь өртөөнд хорин улаачныг гаргав. Суурь тутмыг хориод улаачтай болгов. Улааны морь, shvcsний хонь, саалийн gvv, хөллөх vxer, ачих тэрэг зэргийг тогтоосон хэмжээгээр бэлтгэж, охор шидэмс дутуулбал уруулын хагасыг огтолно. Халбага хигээс дутуулбал хамарын хагасыг огтолно" гэж зарлиг болов.

281. Ёгэдэй хаан ёgvvlpvhn: "Эцгийнхээ их сууринд сууж, хаан эцгээс хойш vildsэн хэрэг минь: Нэгдүгээрт, би Алтан улсыг эзлэн дагуулав. Хоёрдугаарт, бидний хооронд элч явуулж харилцах ба элдэв хэргийг зөвлгөх өртөө замыг

тавиулав. Гуравдугаарт, усгүй газарт худаг малтуулж гаргуулаад улс иргэнийг ус евсэнд хүрэлцээтэй болгов. Дөрөвдүгээрт, зүг зүгийн суурин улсын хотуудад мэдээлэгч, захирагч нарыг тавьж, улс иргэнийг хел хөсөр, гар газар тавиулж амар төвшин болгов. Хаан эцгээс хойш, энэ дөрвөн үйлийг нэмэв, би. Бас хаан эцгийн их сууринд сууж, олон улс иргэнийг захирах их нүүргийг хүлээсэн байтал бор дарсанд орсон минь нэгдүгээр буруу болов. Хоёрдугаарт ёсгүй эм хүний угэнд орж Отчигин авгын харьят нарын дотроос хүүхэн авчуулсан нь буруу болов. Улсын эзэн хаан байтал, ёсгүй муу алжаас үйлэнд автсан минь бас нэг буруу болов. Гуравдугаарт Доголхуг далдаас хардсан нэг буруу бий. Ямар буруу вэ гэвэл, хаан эцгийн минь харах нудний ёмнө, хамгаас түрүүнд хатгалдаж явсан Доголхуг хорт муу угэнд орж хороожээ. Одоо миний ёмнө хэн тэгж тэргүүлэн давшиж егех вэ? Хаан эцгийн минь ёмне зутгэсэн журамт хүнийг мэдэхгүйгээр ёшеслнийг ёерөө би буруушаана. Дөрөвдүгээрт, тэнгэр газрын заяагаар төрсөн гөрөөсийг бусад ах дүү нарын нутагт очих болуузай гэж харамлаж, шавар хэрэм бариулж, ах дүү нараас гомдох угийг сонсов, би. Энэ бас нэг буруу бий. Хаан эцгээс хойш дөрвөн үйлийг нэмэв. Бас дөрвөн бурууг үйлджээ!" гэв.

282. Их хуралдаан болж, хулгана жилийн (1240) хуран (долдугаар) сард Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон бодлог, Шилхинцэг хоёрын завсар хааны орд бууж байхад бичиж тегсгөв.

Эх сурвалж:

Формат, фонт зэргийг бага зэрэг яизалж pdf
хэлбэр уруу хөрвүүлсэн:

www.elibrary.mn
[The Weatherman](http://weatherman.blog.banjig.net/)
<http://weatherman.blog.banjig.net/>